

ԵՐԲ ՄԱՍԸ
ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ Է
ԱՄԲՈՂՋԻՑ...

Գրեց՝ ՄԱՐԿ. ՆՇԱՆԵԱՆ

Վերջերս (2003 Սեպտ. 12) Երևան լույս տեսնող Գրական Թերթ-ին մէջ երեւցաւ շահագրգռական յօդուած մը Վազգէն Գաբրիէլեանի գրելէն, հետեւեալ խորագիրով՝ «Տարօրինակ առաջարկ, կամ դարձ չըջանալիս»։ Խնդրոյ առարկայ առաջարկը Դաւիթ Գասպարեանի կողմէ հրապարակ նետուած էր ատկէ քանի մը ամիս առաջ, նոյն թերթին մէջ տպուած գրութեամբ մը։ Հոն ի հարկէ կ'առաջարկուէր Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն ներս «արեւմտահայերէն»-ին տալ պետական կարգավիճակ։ Վ. Գաբրիէլեան (որ ի դէպ՝ ծանօթ եւ յարգուած մասնագէտ է արեւմտահայ գրականութեան ու նաեւ հրատարակած է հատորներ Սփիւռքի գրականութեան վերաբերեալ, ուսումնասիրութիւն եւ ծաղկաքաղ) այս գրութեան է, որ կը հակադդէ երբ իր մասնագէտի տեսակէտը կը յայտնէ, ջրելով յայտնուած առաջարկը ու ցոյց տալով անոր անհեթեթութիւնը։ Այս ամբողջը ամենայն քաղաքականութեամբ։ Փաստարկները ըստ ամենայնի համոզիչ են, կամ գոնէ այդ տպաւորութիւնը կը ձգեն։ ա) Արեւմտահայերէն եւ արեւմտահայ գրականութիւն բաւական չափով դասակարգուած են Հայաստանեան հայրենիքի եւ «բուհ»երուն մէջ։ բ) Հայաստանի մէջ արեւմտահայերէնի պաշտօնականացումը ամէն պարագայի մասնաւոր նպատակ մը պիտի չընէր Սփիւռքի հայախօսութեան աստիճանի բարձրացումին։ գ) Պաշտօնական ըսուած լեզուն ըստ էութեան պետութեան մը լեզուն է եւ «ցար»-ը սրտի՝ միայն այստեղ՝ Արեւելեան Հայաստանում է մեր պետականութիւնը, եւ ապրող ժողովուրդը Արեւելահայերէն են»։ դ) Երկրի մը չի կրնար երկու պաշտօնական լեզու ունենալ (բացի դադու-թարար իշխանութեան լուծէն նոր ազատած երկրներէն, ուր տեղական լեզուն տակաւին ազգային լեզուի արժէք չէ տալիս)։ Ասոնք են բերուած փաստարկները։ Երեւակայութեան յատուկ պակաս մը ցուցաբերող, բայց երեւութապէս՝ ողջախոհութեան կռուանին վրայ ամուր նստած փաստարկներ են, որոնք ըստ ինքնանց՝ ոչինչ ունին գայթակղելի։ Ընթերցողին կը ձգեն ամէն մէկը կշռադատելու պարտականութիւնը։ Վերջին հաշուով երկու լեզու (եւ երկու ուղղագրութիւն) ունենալն ալ «միասնութեան խանգարիչ գործօն է»։ Ես հակառակը պիտի չըսէի։

Հետաքրքրական է հետուէն հետեւի Հայաստանի մտաւորականներու միջեւ ծաւալած այս վէճին։ Մենք ենք (Հայաստան Արեւմտահայերէն) ձեռով մը եւ անշուշտ միայն ի միջի այլոց՝ վէճին ու վիճարկութեան խնդրոյ առարկաները բայց վէճը մեզմէ անկախ կ'ընթանայ, տարբեր ոլորտներու մէջ։ Վերացական վէճ, բնական է, եւ ասով իսկ (կամ ասով հանգրձն) չափազանց շահեկան։ Արեւմտա-

հայերէնը պէտք է ընդունուի՝ արդեօք որպէս Հանրապետութեան միւս պաշտօնական լեզուն։ Ինչի՞ պիտի ծառայէր ընդունումը։ Պիտի ծառայէ՞ր, թէ պիտի վնասէր։ Խորհրդանշական արժեք մը պիտի մնար, թէ ատկէ անդին պիտի անցնէր։ Բան մը պիտի փոխէ՞ր երկրի լեզուական իրականութենէն։ Իսկ ի՞նչ կը նշանակէ «խորհրդանշական»։ Ի՞նչ հետեւանքներ կրնայ ունենալ խորհրդանշական ճանաչում մը։ Ահաւասիկ ձեզի լուրջ հարցումներ, որոնք կրնային (եւ դեռ կրնան) լուրջ հարցադրութեան մը ծնունդ տալ։ Զոր պիտի ուզէի ամփոփել մէկ ակնարկով։ «Խորհրդանշական ճանաչում» մը արդեօք ձեւ մը պիտի չըլլա՞ր ընդունելու Հայ կոչուած այս ժողովուրդին եզակի գրութիւնը աշխարհի երեսին։ Այո, կը կրկնեմ, չափազանց շահագրգռական հարցումներ են ասոնք, որոնք կրնային դառնալ ազգային չափանիշով ու ծաւալով խորհրդանշական մը առարկաները, ուղենիշի դեր կատարող բանաձեւերը։ Կրնային դառնալ, ճիշդ է, պայմանաւ որ ունենային մտածող մը տաւորականութիւն մը, իրարու խօսքը լսել ու յարգել գիտողը գրչի ու մտքի սպասարկուներ, եւ պայմանաւ որ նուազագոյն չափով հասկացողութիւն մը կադմուէր։ «Խորհրդանշական» բառին չորով։ Զկան այդ պայմանները, յստակ է։ Մինչ այդ, ստիպուած ենք բաւարարելու Վազգէն Գաբրիէլեանի փաստարկներով եւ ընդունելու, որ կանուխ է համարար պահանջելու համար խորհրդանշական երեւակայութեան մը կադուարումը։ Այդ (հարցադրութեան եւ խորհրդածութեան) մակարդակին վրայ չեն ընթանար փոխանակուած դադափարները, դժբախտաբար։ Պարզիկ օրինակ մը։ Վերջնաւոր չորս փաստարկներէն առաջինը այն էր, որ պետական հոգածութիւնը կայ ու կայ։ Պաշտօնականացում չէ ան ու կրնար ըլլալ, բայց ճանաչումի ձեւ մըն է վերջին հաշուով, կ'ըսէ Վ. Գ.։ Երբ ուրեմն պետական հոգածութեան խօսքը կ'ըլլայ այս ձեւով, հեղինակը այն կարծիքը կը յայտնէ, թէ «պէտք է պետականօրէն օգնել Սփիւռքի դպրոցներին... յաճախակի դարձնել սփիւռքեան ուսուցիչներին՝ Հայաստանում վերադարձաւորութեան գործը, ստեղծել յանձնաժողովներ, որոնք կը համակարգեն, կը նորմալորեն այսօրուայ գրական արեւմտահայերէնը, որ տարբեր գաղթօգնականներու տարբեր է...»։ Ընդգծումը կը պատկանի յօդուածագիրին։

Վստահ եմ՝ բարի զգացումէ մը եկած յայտարարութիւն մըն է այս մէկը, այս մէկն ալ։ Բայց քանի որ աշխարհը միայն զգացումներով չի դառնար, կարելի է հարց տալ, թէ արդեօք ո՞վ որոշեց պետական վերապատրաստմէ։ Հայերէն գիտցո՞ւթիք չգիտցո՞ղը, դադութիւնը ներքին պայմանները ճանչցո՞ղը թէ չճանչ-

ցո՞ղը, երկնեղուութեան եւ երկրորդ լեզուի ուսուցումին մասին դադափար ունեցո՞ղը թէ չունեցողը։ Ո՞վ՝ որոշեց։ Անմիատարր արեւմտահայերէնի սուտ յանկերգը հնչեցնողը արդեօք (բարի զգացումէ մղուած կամ դադափարախօսութեան չեփոքներէն տարուած, ի՞նչ տարբերութիւն, քանի որ երկու պարագաներուն ալ՝ արդիւնքը սուտի մը ինքնահաճոյ արձագանգումն է), թէ իր սեփական լեզուին միատարրութեան եւ միատարրումի պահանջներուն մասին յստակ (ոչ դադափարախօսական) դադափար մը ունեցողը։ Տասնեակ անգամներ լսած եմ, մասնաւորաբար մասնագէտներ հաւաքող համաժողովներու ընթացքին, արեւմտահայերէնի այլատարրութեան մասին այս կարծիքը։ Այդ նիւթին շուրջ լման դասախօսութիւններու ալ ստիպուած եղած եմ ակնով տալու։ Քաղաք մը հազար ձեւերով պէտք է կրկնուի որպէսզի դառնայ ճշմարտութիւն։ Բայց ի հարկէ՝ հոս չէ՞ փաստարկներուն փաստարկը, միւս բոլոր փաստարկներուն տուն տուողը, եւ Դաւիթ Գասպարեանի առաջարկին իսկական պատասխանը։ Միւրեւի Դաւիթ, արեւմտահայերէնը հաղիւ լեզու մըն է։ Ինչպէ՞ս կրնայ յաւակնիլ պաշտօնական ներկայութիւն վայելել։ Հաղիւ լեզու մըն է, անմիատարր խօսածք մը, որ ոչ իսկ շնորհքով քերականութիւն մը ունի։ Առ այժմ՝ չեմ ուզեր մանրամասնել ու անհարկի կերպով ծանրաբեռնել ակնարկը։ Բայց ընդունիլ պէտք է, թէ այնքան ատեն որ այս յանկերգները կրկնուին, խորհրդանշական երեւակայութիւնը պիտի մնայ չգոյ եւ ինքնադադարձի՝ մեր հրաժեշտներն ալ կատարելապէս ապարդիւն։

Երանի՜ միայն այդ ըլլար սակայն։ Յօդուածին վերջին սիւնակին մէջ, երբ համոզիչ փաստարկներու պաշարը սպառած է այլեւս, Վազգէն Գաբրիէլեանի ոճը յանկարծ կը դառնայ աւելի խաճան ու կ'իջնէ մէկ մակարդակ վար, յայտնաբերելով միեւնոյն ատեն մտահոգիչ չփոթութիւն մը։ Կը գրէ. «Անկեղծ ասած, լեզուի եւ ուղղագրութեան հարցում փոխադարձ... քայլեր անելու առաջարկ որեւէ սփիւռքահայի կողմից չեմ լսել»։ Կ'ընդմիջեմ պահ մը մէջրեւումը։ Պէտք ունիմ լուսարանելու։ Ի՞նչ «քայլեր»ու մասին է խօսքը, ի՞նչ գիշումի եւ փոխգիշումի մասին։ Մենք (ըսենք՝ Հայաստան Արեւմտահայերէն) մեր լեզուն պիտի փոխենք արդեօք։ Կամ թեւեւ մեր ուղղագրութիւնը։ Մնաց չփոթութիւնը։ Պարզ բառերով ըստեմ, մէկ քով ձգելով պահ մը փոխադարձական մտորումի անհրաժեշտութիւնը խորհրդանշականի եզրին չուրջ պարսպադիրին հեղինակը կը մոռնայ, որ Սփիւռքը (կամ ինչ որ մնացած է Հայաստան Սփիւռքէն իր արեւմտահայ թեւով) պետութիւն չէ ու չի կրնար ոչ գիշումներ ընել, ոչ ալ փոխգիշումներ ընդունիլ։ Կը պակսի հոս պաշտօնականացումի տարողութիւնը եւ տարողականութիւնը։ Սփիւռքը կրնայ միայն անհատապէս իր զգացումները արտայայտել։ Եւ ով որ կը յաւակնի Սփիւռքի անունով խօսելու, չունենալով ոչ մէկ ներկայացուցչական հանգամանք, պարզապէս իրեն արտօնուած դերին դուրս ելած կ'ըլլայ։ Ուրեմն չի՞ր դերում եւ փոխադարձ քայլ։ Անշուշտ այս ձեւով պարզուածը մէկ մասն է միայն ընդհանուր չփոթութեան։ Պէտք է խոտտովանիլ, որ Հայաստանցի մտաւորականները ուղղագրութեան հարցին (որ վերջին հաշուով շատ երկրորդական հարց մըն է) կատարեալ յաճախեցողը կ'ապրին, պաշարուածի հոգեբանութեամբ։ Որուն հետեւանքով կը չփոթեն խորհրդանշական ճանաչումի հարցերը ուղղագրական վերանորոգումի կոնկրետ խնդիրներուն հետ։ Մէկ կողմը՝ ազգային կերպահմանումի կամ ապաստանումի անհրաժեշտութիւնը։ Միւս կողմը՝ նշանագրերու չուրջ ձգձիմ մէջ մը։ Սակայն վէճ մը, որ նոյն չփոփոթեան հետեւան-

քով՝ ստացած է վերջերս համազգային հանգամանք։

Բայց չարունակենք ընթերցումը. «Աւելին՝ կարգապէս եմ այնպիսի սողեր, որոնք կարող են զայրոյթ առաջացնել»։ Հոս իջանք վերջնականապէս նշանագրերու եւ ուղղագրութեան ձգձիմ վէճին։ Յարգելի հեղինակը կ'ակնարկէ ի հարկէ՝ անարժանիս դրած մէկ յօդուածին («Յառաջ՝ Միտք եւ Արուեստ», Մարտ 2003), ուր կ'ըսէի թէ «այդ ուղղագրութիւնը պարզ վերաւորանք մըն է»։ Այո, վերաւորանք մըն է։ Ինչո՞ւ զայրոյթ պէտք է յառաջացնէ այդ ըսածս։ Անձնական զգացում մըն էր արտայայտածս, ներգոյակ, ներանձնական, մտերիմ զգացումներէն մէկը։ Միտք իսկ իրաւունք պիտի չունենար արտայայտելու։ Միտք իսկ պէտք է լռեմ ընդմիջտ, փորիս մէջը պահեմ որպէս անասելի դադմիք։ Վազգէն Գաբրիէլեանը պէտք է ուրեմն իմ զգացումներու վրա՞յ ալ իշխելու իրաւունք ունենայ, իրաւունք ունենալէ ետք իմ եւ իմ զաւակներու լեզուին վրայ իշխելու։ Որովհետեւ ներութիւն մը կայ կըրկին, որ վրիպած է յօդուածագիրի ուղղութեանէն։ Ես իրմէ ոչինչ կը պահանջեմ, բացարձակապէս ոչինչ, ոչ մէկ գիշում, ոչ մէկ քայլ, ոչ մէկ փոփոխութիւն, ոչ մէկ վերադարձ ու վերանորոգում, ոչ մէկ բարեացակամութիւն։ Գրածս Ֆրանսա լոյս տեսած գիրքի մը մասին էր։ Հայաստանի մէջ Վազգէն Գաբրիէլեանը կ'ընէ ինչ որ կ'ուզէ, կը խօսի ինչ լեզու որ կ'ուզէ, հայերէն, ուսուցէ թէ ուրիշ բան, եւ կը տպէ իր գիրքերը ինչ ուղղագրութեամբ որ կը փափաքի։ Բայց Հայաստանի ուրուստարկեան հին բարքերը չեն քայլել եւ խղճմանքներուն վրայ ճնշում չես կըրնար բանեցնել։ Մարդիկ տակաւին կը խորհն եւ կը խօսն ազատ։ Ներութիւնը այն է, որ Ֆրանսա լոյս տեսած գիրքի մը առաջնահերթ նպատակը Ֆրանսահայերու կողմէ ձեռնուիլն էր, եթէ ոչ կարողացողի (եւ եթէ այդ չէր, ալ աւելի անհեթեթ է կացութիւնը)։ Թող Վազգէն Գաբրիէլեանը բարեհաճի ինծի թոյլատրել, որ կարծիք մը ունենամ Ֆրանսա լոյս տեսնող գիրքի մը հայերէնի ուղղագրութեան մասին։ Ինքը կարծիք մը թող յայտնէ, երբ ես Հայաստան գիրքեր տպեմ։

Բայց ամբողջ յօդուածին ամէնէն գեղեցիկ, ամէնէն ուժով, ամէնէն ապշեցուցիչ, նաեւ՝ ամէնէն զուարճալի բաժինը հիմա գալիքն է։ Կը մէջընեմ. «Եւ ընդհանրապէս որքանով է տեղին ու բանական, երբ մասը պահանջում է ամբողջից, տարագիրը՝ երկրաբանակից, պետականութիւն ունեցող երկրից, որտեղ հայազիտութեան կենտրոնն է» (ընդգծումը՝ հեղինակինն է)։ Իսկ ինչո՞ւ հայազիտութեան կեդրոն ըլլալու քիչ մը պոռոտ ու փուլիկ յատկանիշը կը իշխուի հոս։ Որպէսզի յարգելի յօդուածագիրը կարենայ բացատրել, թէ այդ երկրի կառավարութիւնը «խաբսիտուելով Հանրապետութեան լեզուաբանների եւ մանկավարժների ճնշող մեծամասնութեան, ինչպէս նաեւ Սփիւռքի շատ մտաւորականների միասնական կարծիքի վրայ», կը գտնէ որ «Հայաստանի Հանրապետութիւնում գործող ուղղագրութիւնը գիտականօրէն հիմնաւորուած է...»։ 1946-ի երջանիկ օրերուն վերադարձած ենք կարծիք։ Երբ Սփիւռքի վարձկան մտաւորականները «միասնական» կարծիք կ'արտայայտէին եւ այդ կարծիքներն ալ կը չեփոթէին հայաստանեան կամ Հայաստանամիտ թերթերէն ու բեմերէն։ Ոչինչ, բացարձակապէս ոչինչ փոխուած է ուրեմն այդ օրերէն ի վեր։ Հրաւիրուած ենք ի Քաղաք։ Որ այլեւս ստալինեան կեդրոնը չէ։ Այլ՝ հայազիտութեան կեդրոնը։ Նուրբ, շատ նուրբ փոփոխութեան

HERMAN VAHRAMIAN

Passeur d'images, passeur de textes

par Anahide TER MINASSIAN

Architecte, peintre, sculpteur, éditeur, écrivain, journaliste, Herman Vahramian, l'une de figures les plus originales de la diaspora, est né le 29 novembre 1939, dans une famille arménienne aisée de Téhéran. Depuis 1960, il vit en Italie et s'est fixé à Milan où, après un passage à Rome, il a achevé ses études d'architecture à l'Institut Polytechnique. C'est avant tout un créateur. A Milan, il a été l'un des fondateurs de l'ICOM et des éditions Oemme. A München, de l'Institut Musicam. Au fil des ans, il est devenu

un chantre des sociétés multiculturelles du Moyen Orient et un spécialiste reconnu en Italie des relations culturelles inégales entre l'Orient et l'Occident. Voici, en quelques mots, une brève présentation d'un homme et d'une œuvre sur lesquels nous reviendrons plus en détails.

En avril 2003, lorsque je reçus d'Italie, le superbe catalogue de l'exposition «1862, La Perse, images d'un voyage italien» qui débutait à Pavie, c'était le troi-

sième ouvrage auquel, en quelques mois, Herman Vahramian avait apporté sa contribution.

L'exposition Keshishian à Venise

En effet, en automne 2002, Herman (c'est sa signature d'artiste) a participé à Venise, dans le cadre du Ca' Zenobio, le collège des Mekhitaristes surnommé le Palais des Arméniens, à l'organisation d'une exposition des œuvres d'un photographe arménien de Bulgarie, Garo Keshishian, et à la préparation de son catalogue¹. Garo Lévon Keshishian est né à Varna en 1946. Artisan-photographe anonyme dans un petit port de la Mer Noire lorsque la Bulgarie était encore une démocratie populaire, il s'est hissé au rang d'un artiste créatif dont les œuvres ont été exposées à Varna, Plovdiv, Budapest, Arles, Tokyo, Huston, Los Angeles, Istanbul etc. Dans le catalogue qu'il a établi et préfacé, Sergio Poggianella, historien d'art et galeriste milanais, spécialiste du futurisme et de Giovanni Balla, analyse l'œuvre de Keshishian en invoquant Bataille, Barthes et Derrida. Dans des cycles de photos en noir et blanc où priment les hommes et le social —Les Tziganes, Les Ouvriers de l'industrie sidérurgique de Varna, des Soldats astreints au travail, des Nus à la chair pitoyable ou superbe—, Keshishian cherche à saisir, à travers l'image du réel, l'intimité des êtres. C'est une photographie «subjective», grave ou ironique, qui suscite la réflexion. Selon les termes mêmes du critique italien, les 42 photos d'Arméniens de Varna datées de 1996, lui ont, «ouvert les yeux sur le Monde arménien». Ces portraits d'hommes, de femmes et d'enfants, sérieux, joyeux ou tristes mais jamais résignés, disent «comme dans une séquence de cinéma, l'histoire d'un peuple persécuté à l'égal des Juifs et dispersé depuis le génocide de 1915 aux quatre coins du monde...» (p.10).

Un homme révolté

Tout autre est le contenu du petit ouvrage dont Herman Vahramian est l'auteur: **Superpartes. Il «pensiero nano» al tempo della globalizzazione (Superpartes. La «Pensée naine» à l'heure de la globalisation)**². C'est une diatribe contre la «pensée unique» surgie au cours de la mondialisation qui a instauré une culture de la médiocrité. Son expression typique est la «pensée naine» définie comme une forme de «crétinisme» politique, moral et culturel, fondée sur les pseudo-valeurs d'une modernisation sans projet et la capacité d'homogénéisation culturelle des médias. Dans ce livre qui s'adresse d'abord aux Italiens, dont la cible est le pouvoir de S. Berlusconi et les mafias politico-financières, Herman dénonce la stérilisation spirituelle et le conformisme de l'intelligenza rangée sous la bannière du «politiquement correct», déplore la disparition de la gauche et de la droite laissant place en Italie au Nouveau Centre et à l'ultra-libérale Forza Italia. Il vitupère contre l'idéologie du marché imposée par l'Occident aux pays du «Resto del Mondo» («le reste du monde») réduisant l'homme à sa seule fonction d'**Homo Oeconomicus**. Et, se souvenant du peuple arménien, il voit dans l'occidentalisation sauvage qui entraîne la destruction des traditions et des identités culturelles une forme de génocide culturel ou de génocide blanc. Aujourd'hui, alors que prévaut sur la planète une identité interchangeable, alors que s'étend le «monoculturalisme américain», la médiocrité de la «pensée naine» a aussi envahi le domaine de l'art. Ces jugements, si excessifs soient-ils, ne sont pas très loin des analyses d'un Joseph Stiglitz, Prix Nobel d'Economie, qui dénonce la politique économique dévastatrice du FMI dans les pays en transition et les pays du Sud et une mondialisation sapant les valeurs traditionnelles³.

contre le terrorisme, le livre de Herman est une tentative de réhabiliter les Etats de l'Orient islamique assimilés à «l'Axe du Mal». C'est aussi une tentative de rationaliser le Djihad: le recours chaque jour plus fréquent au sacrifice, à l'immolations de jeunes kamikazes par le suicide», «arme du pauvre», (basse technologie/perde totale de l'humanité) n'est pas moins efficace pour frapper l'ennemi que le recours à la «très haute technologie à risque zéro», (comme cela se passe entre Paléstiens et Israéliens) (p.54).

Ce texte violent est le cri d'un homme révolté, artiste et militant, qui revient à ses engagements de jeunesse —le tiers-mondisme et l'anti-américanisme— à l'heure de l'altémondialisme. L'usage constant des aphorismes, des expressions poétiques, des formules lapidaires où se côtoient intuitions géniales, humour grinçant et moralisme, révèle un imaginaire apocalyptique et l'influence de Nietzsche.

Un voyage imaginaire en Perse

L'exposition organisée à Pavie sur **La Perse en 1862**, autour d'images apportées par une expédition italienne⁴, est le fruit d'une collaboration féconde entre le critique Sergio Poggianella et Herman Vahramian. Ils ont su trouver l'appui d'institutions officielles (le Ministère des Affaires Etrangères d'Italie, la Région de Lombardie, le Ministère des Biens culturels à Téhéran, les Ambassades d'Arménie et de Géorgie à Rome), le soutien de Zatik (association d'amitié arméno-italienne à Rome), celui de l'Union des Arméniens d'Italie de Milan et obtenir le prêt d'un certain nombre d'objets de l'Institut culturel iranien de Rome, du Musée National et du Musée du Palais de Golestan de Téhéran.

Dans son introduction «**La Perse aller et retour. Le voyage comme métaphore de l'Art**», Sergio Poggianella rapporte les circonstances de sa première rencontre avec Herman. En décembre 2001, celui-ci était venu l'interviewer dans une galerie d'Art moderne de Milan, lors d'une exposition de «**tapis de guerre**» d'Afghanistan. Ces tapis représentent des cartes et perpétuent une tradition persane. Ces tapis témoignent de la vision géopolitique des artisans qui les ont conçus. Herman a immédiatement traduit les caractères persans des Etats et des drapeaux figurés sur un tapis tissé à Herat en 1950. Il a été ce «tapis-volant» qui a permis à Sergio Poggianella d'entreprendre avec Herman un voyage imaginaire en Perse.

L'argument de cette exposition a été fourni par une **Mission scientifique italienne en Perse**, en 1862. L'année précédente, le 27 mars 1861, le Roi Victor Emmanuel II a proclamé Rome capitale de l'Italie et même si l'unité italienne n'est pas achevée avant 1870, on assiste à une multitude d'initiatives pour insérer le nouvel Etat dans les relations internationales. Cette mission en Perse doit, sous couvert scientifique, recueillir un maximum de renseignements politiques, économiques et culturels sur ce pays lointain mais connu des missionnaires catholiques. La Mission scientifique, composée de quelques 16 civils et militaires, arrive à Téhéran après un long périple d'abord maritime, puis continental en suivant la route des caravanes, Batoum, Tbilissi, Erévan, Tabriz, Zanjan, Qazvin. L'expédition comprend un photographe, Luigi Montabone, qui va se révéler un artiste. Armé d'un appareil acheté à Paris où triomphait Nadar, il rapportera un album de 72 photos sépia, d'une valeur esthétique et d'un intérêt documentaire réels sur le Caucase nouvellement conquis par les Russes et surtout sur la Perse des Qadjars⁵. Sans négliger les monuments et les sites des villes traversées, les mosquées et les palais de Téhéran dont le palais royal de Gostan et son célèbre Trône, Luigi Montabone s'est attaché à photographier les hauts dignitaires, qui ont accepté, à commencer

նրբութիւնը նկատի առնելով, որ ըստ օրէ աւելի համոզուած եմ թէ կը սխալինք, երբ կը կարծենք որ նշանադրերու հարցը պարզ թէքնիք կամ արհեստագիտական հարց մըն է: Բայց նոյնքան ու աւելի կը սխալինք, երբ կը կարծենք որ նշանադրերու շուրջ քաղաքական սկզբունքներէ մղուած որոշումի մը պատմական յիշատակումը բաւարար փաստարկ մըն է: Վերջապէս, եւ աւելի քան երբեք, կը սրբալինք երբ վերակոչի կ'ենթարկենք ազգային միասնութեան վերաբերող կարգախօսներ: Կը բաժնենք նոյն պատկերաստմանը, երէկ՝ ստալինեան կեդրոնին, այսօր՝ հայադիտական կեդրոնին շուրջ եւ հետ:

Բայց կարծեմ ինչ որ երկար ատեն պիտի շարունակէ հնչել ուղեղիս մէջ այդ բառերը պիտի մնան. «...երբ մասը նշանակում է ամբողջից, տարագիրը երկրաբանակից...»: Ճիշդ է, ի՞նչ իրաւունք ունիմ ես, խեղճ խեղճ, որեւէ բան պահանջելու պետականութիւն ունեցող երկրից: Իր որոշումները անձեռնմխելի են: Բայց ուրեմն երկրաբանակը ինքզինք կը տեսնէ եղբւր որպէս «ամբողջ»ը: Այդ է, որ վերին աստիճանի յափշտակիչ կը գտնեմ, մնացեալը երրորդական է: Այդ՝ ազգայնականութեան տրամաբանութիւնը: Պիշ պիշ կը նայիմ, կը լսեմ, կը կարդամ, կ'ուսումնասիրեմ, մէկ առ մէկ գիտեմ այդ տրամաբանութեան ներքին ուրուները, դարձդարձիկ փաստարկներն ու փաստարկումները, ոլորապտոյտ բանականութիւնը (Գոլումպիա համալսարանէն ներս այդ մասին դասեր ալ կու տամ, աշակերտներուս հետ կը քննեմ ու կը քննարկեմ, գիրքեր կը յանձնարարեմ, հարցը իրենց հետ կը խորացնեմ տիւ ու գիրքեր, անխոնջ հետաքննութեամբ), եւ սակայն ամէն օր վերստին՝ կը հիանամ, չեմ կշտանար ընծայուած հանդիսադրումէն: Ուրեմն ամբողջն էր ինք եւ ես չէի գիտեր, չէի անդադարձած մինչեւ այսօր: Ես՝ մաս, դուն՝ ամբողջ: Ինչպէ՞ս կրցիր եմ ապրիլ այսքան տարի առանց այդ աչք ծակող ճշմարտութեան գիտակ ու գիտակից ըլլալու: Այդ յայտնադործումին: Խենթեանք է:

Բայց կարծեմ կը հասկցուի հիմա, թէ ինչո՞ւ անհատական զգացումի եւ արհեստանքի մը արտայայտութիւնը զայրոյթ կը պատճառէ վերին շրջանակներէն ներս: Ո՛չ միայն ազգայնական տրամաբանութիւն: Այլեւ իրաւատէրի հոգեբանութիւն: Այսքան տարի է՝ կը ճգմեն զիս իրենց մոկերուն տակ իրենց «ամբողջ»ի իրաւունքով: Բայց այդ իսկ բաւական չէ: Կ'ուզեն նաեւ որ ժպտիմ եւ շնորհակալութիւն յայտնեմ:

***

Երբ յաջորդ սերունդներու պատմաբանները իրենց ուշադրութիւնը դար-

ձընեն մեր ժամանակաշրջանին վրայ եւ հարց տան իրենք իրենց, թէ ի՞նչ էր արդեօք այդ շրջանի հայ մշակութային կեանքի յատկանիշը, ի՞նչ պիտի ըլլայ իրենց պատասխանը: ԺԹ. դարուն կարջարթօնքը, կար Ազգային Բանասիրութեան սկզբնաւորութիւնը, կար Գրապայքարը, կար Յեղափոխութիւնը: Ի. դարուն, կար Ազգային Դատը, կար Համայնավարութիւնը, կային Ներգաղթի վէճերը, Անկախութիւնը: Բայց ի՞նչ պատահեցաւ յանկարծ Ի. դարու վերջաւորութեան, ԻԱ. ի սկիզբը: Ի՞նչ բան յուզեց ամբողջ Հայութիւնը, ի՞նչ բան բորբոքեց ուց, բռնկեց ուց ամէնուն երեւակայութիւնը, ի՞նչ բան պատճառ եղաւ որ մամուլին մէջ էջեր ու էջեր գրուին թեր ու դէմ, ի՞նչ բան բեմերէն խանդավառեց ճառասացները ու սրահներէն ճաթեց ունկնդիրները: Ի՞նչ բան դարձաւ մտային սնունդ, խօսակցութեան նիւթ, հաղորդակցութեան առարկայ, ուղեղային պրկումի առիթ, գեղարուեստի ծնուցիչ տարր: Այսինքն՝ ի՞նչ էր ասոնց մշակութիւնը: Նարեկացի եւ Առաքել Միւնեցի ուրիշ ժամանակներու մշակոյթն էր: Նիկողոս Սարաֆեան եւ Յակոբ Օշական չէին կարողացած տակաւին: Ուրեմն ասոնց ժամանակի մշակոյթը ո՞րն էր արդեօք: Եւ պատասխանը պիտի ըլլայ պարզ ու մեկին: Ո՛չ թէ Ուղղափառութեան պայքար, ինչպէս անցեալ դարերուն: Ո՛չ թէ Գրապայքար, ինչպէս ԺԹ. դարուն: Այլ՝ Ուղղադրապայքար: Ծիծաղելի՞ է: Ո՛չ իսկ: Բայց տխուր՝ անկասկած:

Իսկ այս պատմաբանները միթէ պիտի հասկնա՞ն, թէ Ուղղադրապայքարը միայն յատկանիշ մը չէր, այլեւ՝ ախտանիշ մըն ալ էր, ընդհանուր հիւանդութեան մը ախտանիշը: Միթէ պիտի հասկնա՞ն, թէ յԱմԻ Տեառն Մերոյ 2003-ի՝ ախտաբանական շփոթութիւն մը կը տիրէր ամէնուրեք նշանադրերու հարցին ու արեւմտահայերէնի խորհրդանշական ճանաչումին միջեւ: Եւ վերջապէս՝ պիտի հասկնա՞ն միթէ, թէ ինչո՞ւ արեւմտահայերէնի պետական ճանաչում մը Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ անկարելի էր ու անկարելի պիտի մնար, ի հեճուկս բոլոր անձնական ու անհատական բարիկամեցողութիւններուն: Յաջորդ սերունդներու պատմաբանները պէտք պիտի ունենան ներկայ մտորումներուն առիթ տուող Վ. Գ. ի յօդուածը խորաթափանց քննարկումի ենթարկելու, ըմբռնելու համար այդ անկարելիութիւնը հիմնող տուեալները:

Պետութիւնը որպէս զաղափար եւ որպէս իրականութիւն անկարելի էր որ իր սահմաններէն ներս անդադառնար զինք հիմնող արտաքսումին: «Ամբողջ»ը անհերքելի է: Սփիւռքը դուռ ժխտականութիւն մըն է:

Մ. Ն.

Նիւ-Եորք

Ecrit après le 11 septembre 2001 et au début de la croisade américaine

par le souverain lui-même, de «poser» devant l'objectif, de laisser «prendre» leur image, en dépit de la tradition iconoclaste de l'Islam. Les portraits de Nasr-ed-Din Shah (1831-1896), du prince héréditaire, un enfant rachitique de 8 ans relégué dans sa cour, à Tabriz, des khans et des gouverneurs, des soldats de la Garde royale, porteurs des hautes coiffures coniques ou cylindriques, insignes de leur autorité, sont autant de révélateurs politiques et psychologiques. A Tbilissi, le portrait en pied de la princesse Klobje, nièce du prince Orbeliani, avec les jeux de lumière sur ses nattes somptueuses, sur le velours, la fourrure, et la moire de sa robe, avec le léger voile transparent soulignant le modelé délicat du visage, peut être comparé à un tableau contemporain d'Ingres ou de Winterhalter.

Le matériel iconographique recueilli au cours du voyage à illustré le récit de l'expédition italienne recensé dans un copieux ouvrage par l'un des membres de l'expédition, Filippo di Fillipi⁶. Présentées sous forme d'anthologie, des pages de cet ouvrage ont été intégrées dans ce catalogue de 2003. On y constate l'esprit d'observation et la capacité d'investigation des Italiens. De Tbilissi à Téhéran, ils n'ont négligé aucune expression de la vie politique, économique, sociale et religieuse : l'organisation et la personnalisation du pouvoir, l'histoire et les rivalités régionales (turco-perse et anglo-russe), la vie urbaine, le commerce, les moyens de communication, la diversité des peuples, des langues et des croyances.

Autour du monde caucaso-persan découvert par l'expédition de 1862, Herman Vahramian, le principal responsable de l'exposition de Pavie, a cherché à élargir à l'aide de cartes, de manuscrits, de miniatures, de lithographies, de tapis, d'objets vernaculaires ou rituels, de calligraphies, de poèmes, voire de photographies récentes, la «vision» des voyageurs italiens du XIXe siècle et notre «vision», à nous, spectateurs du XXIe siècle. Lecteur de Mircea Eliade, il a montré, à l'aide de manuscrits et d'images, les aspects culturels, spirituels et symboliques du chiisme et de l'héritage zoroastrien, la place de l'épique et du mytique dans les gestes de la vie quotidienne.

Dans ces regards croisés entre l'Italie et la Perse, entre l'Occident et l'Orient au XIXe siècle, regards croisés car Nasr ed-Din Shah fut un souverain modernisateur et le premier à voyager en Europe (1873, 1878, 1889), Herman a introduit le regard des Arméniens, témoins et récepteurs millénaires, comme les Géorgiens et les Juifs, de la culture iranienne. Et surtout il a donné sa propre perception du monde iranien. Et de fait, la majeure partie des 420 pièces de l'exposition sur la Perse viennent de la collection patiemment constituée durant cinquante ans par le couple Margo Tomassian (une arménienne originaire d'Iran) et d'Anselmo Francesconi (un sculpteur italien) résidant à Milan⁷. Une collection dépoussiérée et classée par Herman qui a aussi déniché d'autres objets «méprisés des Iraniens». Le rapprochement entre des pratiques artisanales, des formes, des couleurs, des images et des textes contemporains leur a donné une profondeur historique et les a ancrés dans une tradition préislamique.

Outre les nombreuses mentions des voyageurs italiens au sujet des Arméniens, la remarquable carte des sanctuaires arméniens établie, en 1691, à Constantinople, par Eremia Tchelebi Koumurbjian⁸, les inscrit dans un espace qui comprend l'antique Persarménie, l'actuel Azerbaïdjan iranien, où Tabriz est encore le siège d'un évêché arménien. La représentation de l'Univers, concept abstrait de l'infini, sous la forme d'un centre, nombril du monde, souligne les homologues culturelles : gemme irradié par un lacis de fils d'or (triptyque de l'église géorgienne de Khakhoul), rosace taillée dans la pierre (Chapelle St-Jean de Gandzasar au Karabagh) ou enchassée dans des

triangles de céramique (mosquée de Kassian). La photo du jeune prince héréditaire, tirée à Tabriz par Luigi Montabone, a pour toile de fond, un tableau représentant en cavalier son père, Nasr ed-Din Shah, œuvre du célèbre peintre arménien Hakob Hovnatanian. On retrouve, jusque chez les Arméniens d'Isphahan, Dame Soleil (Khurshid Khasnum), à la face ronde et resplendissante, un talisman zoroastrien matrimonial de bon augure reproduit sur divers supports : céramique, bois, carton, tissus brodés multicolores. Même, dans la représentation des événements fondateurs de la mystique chiite, le martyr d'Ali, le gendre du prophète, et de ses deux fils Hassan et Hussein, le drame de Kərbala commémoré chaque année le jour dit d'**Asciura**, (le 10 du mois de Moharran) par des processions de flagellants et par des lamentations publiques, on repère un tableau de l'arménien Sarkis Zakariran⁹.

Le catalogue de l'exposition est un ouvrage d'art raffiné complété par une bibliographie et un glossaire. Une maquette combinant avec subtilité images et textes, des fonds où domine le noir, renforcent la qualité visuelle des photographies et en favorisent la lecture. La structure du catalogue est thématique. De la légende de Rostam, le héros du **Chah Namé (Livre des Rois)** aux justiciers Artavazd et Mehèr, des mythes de la Caverne aux dragons et aux **vi-shaps**, on retrouve les Arméniens. Lithographies, tissus imprimés à la main, poèmes calligraphiés, miniatures aux couleurs éclatantes évoquent l'épopée d'**Eskandar** (Alexandre Le Grand), la geste du Shah Ismaïl (1498-1523) le fondateur de la dynastie séfévide qui fit du chiisme duodécimain la religion d'Etat de l'Iran, le règne de Fath Ali Shah le fondateur, en 1796, de la dynastie qadjar. Les spécimens d'art populaire racontent la vie quotidienne : peintures figuratives naïves et scènes amoureuses «osées», décors muraux, cartes à jouer, icônes religieuses, narguils, miroirs, instruments de musique, talismans, soieries et brocarts. Une série remarquable de peintures sur verre, une technique apparue au XVIIIe siècle, reproduit des versets coraniques ou des figures féminines dévoilées. Sans oublier les héritages zoroastrien et chrétien, une place importante a été accordée au saint et au sacré dans l'art musulman : calligraphies arabes du Coran, apport du soufisme à la tradition musicale des **achoughs**. La bataille de Karbala représentée par des peintres modernes, «chantée» et mimée par des conteurs professionnels photographiés dans les rues de Téhéran, fait le lien entre le passé et le présent...

Soutenu par des amis italiens et arméniens —citons parmi ces derniers Sétrag Manoukian, Vazrig Bazil, Minas Lourian, Piero Kuciukyan, Alice Tachdjian, Zareh Baghoomian— Herman Vahramian a fait une lecture très personnelle de la culture iranienne, une lecture inspirée et enrichie par sa double expérience diasporique d'Arménien d'Iran vivant en Italie.

LES documents de l'architecture arménienne

La carrière de Herman Vahramian a démarré en Italie avec la publication de la remarquable série des **Documenti di Architettura Armena**, résultat du travail enthousiaste d'un groupe d'architectes et d'ingénieurs italiens et arméniens. Constitué en 1967, ce groupe pionnier comprend le professeur d'architecture du Polytechnique de Milan, Adriano Alpago-Novello, Haroutioun Kazandjian, Armen Manoukian, Herman Vahramian et le fils de l'écrivain Koston Zarian, Armen Zarian, qui vient de quitter l'Italie pour rejoindre son père en Arménie soviétique avec sa femme et ses quatre enfants. Deux ans après la grande manifestation du cinquantenaire du génocide arménien à Erévan (1965), des changements sont perceptibles tant en Arménie ou l'on assiste à la montée des revendications nationales que dans la diaspora. En automne 1967, sur

l'invitation du Comité «**Spurk**» de Erévan, chargé des relations avec la diaspora, une première mission part en Arménie. Elle est dirigée par A. Alpago-Novello; elle comprend A. Manoukian, H. Kazandjian et un excellent photographe, Giovanni Nogaro. La mission visite une cinquantaine de monuments médiévaux arméniens, très souvent à l'abandon et rapporte 4000 photos. C'est la première d'une série de missions en Arménie caucasienne dont la dernière —et la 27e— a eu lieu en octobre 2002! Au cours des ans, la composition des missions soutenues financièrement par des institutions italiennes a changé. De nouveaux chercheurs et de nouveaux champs d'investigations en Turquie et en Iran sont apparus¹⁰. Herman Vahramian participe à trois campagnes en 1970 dont deux en «Arménie historique». Plus tard, il retournera en Arménie soviétique puis en Arménie indépendante. Depuis 1968, il est engagé dans l'aventure éditoriale de la publication des **Documenti di Architettura Armena**. Elle a débuté en octobre 1968, avec la grande exposition d'Architecture Médiévale Arménienne de Milan. C'est un événement dû à la collaboration entre l'Arménie (Institut d'Art de l'Académie des Sciences, Municipalité d'Erévan, Comité «**Spurk**») et l'Union Culturelle Arménienne de Milan, une petite association (l'ensemble des Arméniens d'Italie représentent à l'époque 2 à 3000 personnes), qui va prendre le relais des Mekhitaristes de Venise et se montrer remarquablement active et efficace jusqu'à nos jours. Les organisateurs sont les frères Hrant et Vasken Pambakian, A. Alpago-Novello, H. Kazandjian, Armen Manoukian, Herman Vahramian, Paolo Cuneo, Tommaso Breccia Fratadocchi et Armen Zarian (en Arménie). Les textes du catalogue sont signés par A. Alpago-Novello et Armen Zarian. L'exposition fera le tour du monde pour finir, en 2000, dans le nouveau Musée d'Architecture d'Erévan. Hrant Pambakian et son ami Onnik Manoukian l'accompagneront souvent d'une ville à l'autre.

Il faut s'arrêter un instant sur la personnalité d'Onnik Manoukian (1900 - 1983). Cet industriel italien, arménien patriote, admirateur et bienfaiteur des Mekhitaristes, père de cinq enfants dont trois, Armen, Agopik et Virjin vont se passionner pour la culture arménienne, a joué un rôle décisif dans la carrière de Herman Vahramian en finançant la vaste entreprise éditoriale, historiographique et critique, des **Documenti**, placée sous l'égide de la Faculté d'Architecture du Polytechnique de Milan et de l'Académie des Sciences d'Arménie. En effet, de 1968 à 1994, de la publication du premier volume consacré au monastère de Hagbad (inscrit aujourd'hui par l'UNESCO dans le patrimoine universel de l'humanité) jusqu'au 22e volume consacré à Makaravank, le nom de Herman Vahramian apparaît comme co-éditeur et secrétaire éditorial à côté du nom des éditeurs Agopik et Armen Manoukian. D'un volume à l'autre si les textes trilingues (italien, anglais, arménien), sont rédigés par des spécialistes différents, Herman impose à ces ouvrages un style dénotant les exigences d'un architecte qui a abandonné les chantiers pour les ateliers d'imprimerie: dimensions et graphiques de la maquette, cartes en noir et blanc, plans, élévations et textes en regard des images, compositions typographiques. Parallèlement, de 1970 à 1985, Herman Vahramian s'investit dans l'édition de 25 ouvrages publiés dans la série plus éclectique des **Ricerche sull'Architettura Armena** (Recherches sur l'Architecture Arménienne). La création à Milan en 1976, avec la participation de Gabriella Uluhogian et de Lévon Zékian du CSDCA (Centro Studi e Documentazione della Cultura Armena / Centre d'Etudes et de Documentation de la Culture Arménienne) co-financé par les familles Manoukian, Pambakian et Serapian est une étape. La disparition, en 1983, d'Onnik Manoukian qui laisse un legs destiné à continuer les travaux éditoriaux et les activités du Centre en est une autre. Jusqu'à sa mort, les livres avaient été édités à Venise, par la maison d'édition catholique **Ares**. En 1985, Herman

Vahramian, Agopik Manoukian et son fils Sétrak s'associent pour créer **Oemme Edizioni**, acronyme de Onnik Manoukian, une maison d'édition sans but lucratif, spécialisée dans la culture et l'iconographie. Désormais, les **Documenti** sont édités par **Oemme**, et portent comme estampille l'élégant logo dessiné par Herman : un cercle bleu ou rouge en suspens au-dessus d'une calligraphie noire.

A la recherche d'une identité artistique

Les activités éditoriales d'Herman Vahramian ne peuvent faire oublier ses activités artistiques et ses recherches personnelles. Arménien venu d'Iran, il lui a fallu d'abord apprendre l'italien, puis découvrir et assimiler à travers la culture italienne les formes et les valeurs du monde occidental, même si l'Italie constitue à ses yeux une «voie moyenne» vers ce monde. Un apprentissage difficile durant les années 1960 et 70 dans une Italie en pleine mutation. Il opte pour la pratique de la peinture et de la sculpture. Paradoxalement, c'est en Occident qu'il découvre les richesses spirituelles et artistiques de l'Orient, qu'il découvre la culture arménienne. Il sort enfin du ghetto des Arméniens d'Iran où l'on connaissait mieux les EU que son voisin : «**le processus de diasporisation avait commencé**». Après une période d'études des écoles artistiques occidentales, ses recherches sur la couleur, la ligne, la forme, le ramènent vers la tradition abstraite et le symbolisme du Moyen Orient, vers une peinture (une sculpture) qui n'est pas une représentation du réel mais obéit à une nécessité intérieure. A Van Gogh il préfère bientôt Kandinsky et Klee. Longtemps, il se tient aux rigueurs du blanc et noir —le noir, cette non-couleur, «**symbole de vie dans la tradition orientale**»— comme on le constate, en 1981, dans l'exposition de ses peintures au Palais Stelling, à Milan ou en 1983, à Bergame où sous le titre de **Ararat** il a présenté des «**images pour un art arménien moderne**». Mais, en 1988, au Museum Bochum, le noir a pour contrepoint une féerie chromatique de rouge, de jaune, de vert et d'or¹¹. La pratique de l'épure et des arabesques, la distribution pondérée des volumes et des couleurs trouvent leur application dans l'art de l'affiche : au total 22 affiches de Herman, souvent magnifiques, ont rythmé expositions, conférences, séminaires et concerts.

L'ICOM

Mais la grande œuvre de Herman Vahramian, celle qui a été l'aboutissement de ses recherches sur l'identité et sur la culture arméniennes contemporaines, sur le concept de minorité culturelle, a été l'ICOM (un sigle formé des termes «Institut» et «Communication»), l'**Instituto per le culture non dominanti** (Institut pour les cultures non dominées). A l'origine, il y a ses retrouvailles, à la fin des années 70, avec un camarade de jeunesse, Ludwig Bazil, un compositeur arménien d'Iran, échoué en Allemagne. Puis sa rencontre avec Giorgio Pacifici, sociologue et poète italien. Tous les trois sont des artistes marginaux dont l'art (musique, poésie, peinture) n'est pas «reconnu», tous les trois s'intéressent au devenir des cultures des peuples minoritaires et persécutés du Moyen Orient (à l'époque, principalement les Kurdes) et à la crise d'identité des peuples (Perses, Turcs, Arabes, Arméniens, Azéris, Géorgiens etc.), qui soumis à la domination économique, politique et culturelle de l'Occident, libéral ou soviétique, recherchent une solution dans le fondamentalisme religieux ou le nationalisme.

C'est en 1978 que l'ICOM parut au grand jour, lorsque du 29 juin au 1er juillet, eut lieu, au Club Turati, à Milan, un premier séminaire international sur le thème de «**La structure née: la culture arménienne dans la diaspora**». C'est un souvenir inoubliable. Ce fut ma première

rencontre avec Herman Vahramian. Il frappait par sa beauté, par son élégance naturelle et par un mélange de susceptibilité et d'orgueil qui tenait les gens à distance. C'est dans ce séminaire qui réunissait des intellectuels et des artistes italiens et arméniens souvent en marge des institutions et venus d'horizons différents, que j'ai rencontré pour la première fois Jeanine Altounian, Seta Kapoian, Bédros Terzian, Marc Nishanian, Nora Nércessian, Krikor Beledian, Agopik Manoukian, Ludwig Bazil, Annie Garimarian. C'est là, que j'ai retrouvé Jirair Libaridian et Haroutiun Kurkdjian. C'est là que j'ai connu les Manoukian et les Pambakian. Durant trois jours, l'autopsie du «hayababhanoum», théorie et pratique préconisées par les organisations politiques et religieuses de la diaspora, la critique du culte, mortifère pour certains, du passé, l'affirmation de la diaspora comme entité distincte, la justification d'une identité et d'une culture arméniennes diasporiques furent l'occasion de confrontations fécondes, de joutes verbales, d'amitiés (ou d'inimitiés) durables et, pour quelques uns, d'un début de notoriété. De 1978 à 1983, sept séminaires de l'ICOM rassemblèrent devant un public motivé, à la Sorbonne, à Aix-en-Provence, à Milan, anciens et nouveaux intervenants¹². Citons parmi ces derniers Hérold Alexanian, Krikor Chahinian, Edvart Gulbenkian, Tigrane Jamgotchian, Varoujan Kazandjian, Claire Mouradian, Bruno Sakayan, George Bournoutian, Richard Hovhannessian, Tigrane Kouyoumdjian, Liliane Daronian, Houri Varjabédian etc. à côté d'intervenants français (Richard Marienstras) et italiens (Giorgio Pacifici, Giancarlo Bolognesi, Rosa Bianca Finazzi, Claudio Gugerutti, Franca Olivetti-Manoukian, Augusto Zuliani etc.), témoins de métissages culturels des diasporas. D'un séminaire à l'autre, chacun s'exprimait dans sa langue maternelle ou culturelle (arménien, français, anglais, italien). Toutefois, dans cette Babel, l'arménien — oriental ou occidental, littéraire ou pidgin — s'imposa comme la langue de communication. Il apparut qu'il existait en diaspora une prose, une poésie, une musique, des arts arméniens vivants, ayant intégré, après la catastrophe de 1915, l'espace étranger et «l'ouverture à l'Autre»¹³.

L'ICOM fut un mouvement intellectuel mais son expérience se solda par des ruptures. Ruptures inévitables dues au contexte international. L'ICOM avait été un «lieu» de dialogues, mais aussi d'affrontements entre des individus, des générations et des idéologies. Pouvait-il en être autrement à l'heure de Brejnev et d'Andropov en Arménie soviétique, en ces «années de plomb» marquées par la violence politique en Italie et en RFA, dans le contexte de la guerre civile libanaise et de la déstabilisation des communautés du Proche-Orient, au moment où le terrorisme arménien (1975-1983) exigeait de la Turquie la reconnaissance du génocide de 1915 ? Ruptures dues aussi à des luttes internes pour la direction de l'ICOM.

Un homme du livre

Inlassablement, H. Vahramian, continuait ses activités éditoriales en multipliant les collections éditées chez Oemme. Les travaux des deux premiers séminaires de l'ICOM furent publiés, entre 1979 et 1982, avec la collaboration de Marc Nishanian, dans les séries la **Structure Niée** et **Kamar** où trouva place, en 1988, un livre composé avec Sétrak Manoukian, **Gharabagh/Documenti**. Dans la collection **Skys and Lands**, dévolue aux œuvres de photographes européens, orientaux, russes et arméniens sur des «thèmes anthropologiques historiques et culturels du plateau caucasien, iranien et anatolien», il publia trois superbes albums, en noir et blanc, **Ermakov-Armenia 1910** (1982), **Hayduk (1862-1912)**, (1984), **Hichatak** (1990). La

collection **Muhrak (Sceau)** se résuma à deux éditions (1988), l'une en anglais, l'autre en français, de **l'Histoire de la Fédération Révolutionnaire Arménienne Dashnaksoutiun (1890/1924)** de Hratch Dasnabédian et à un livre consacré à l'itinéraire d'un missionnaire italien de la Propagande de la Foi en Arménie, Kurdistan, Géorgie, Perse, **Giovanni Batista Boeti 1743/1794** (1989). Tous ces ouvrages, rédigés par des collaborateurs arméniens ou italiens, portent sa marque : le noir «couleur» dominante, des maquettes esthétisantes, la qualité de l'iconographie et de la cartographie, le mélange hardi de gravures d'époque et de photographies récentes.

Une amitié très forte a uni Herman Vahramian à Ludwig Bazil (1931-1990). Tous deux ont eu en commun d'être des Arméniens nés en Iran, d'avoir été affublés par leurs parents de prénoms germaniques, d'avoir fait des études en Italie et d'avoir rejeté leur société d'origine. La réelle empathie qui existe entre les deux hommes a abouti à la création de la collection **Muscam**, et d'un Institut de même nom à Munich où résidait Ludwig Bazil. Si l'Institut Muscam a été un échec, Herman a cependant publié une série de 15 études - textes (en français, italien, anglais, arménien) et partitions musicales originales de Ludwig Bazil sur la musique contemporaine arménienne et caucasienne et a organisé une série de concerts. Né à Hamadan, violoniste et compositeur, Ludwig¹⁴ a été l'élève de Luigi Zamerini et diplômé de l'Académie Santa Cecilia à Rome. En 1959 il a créé le groupe **Hay Verg** qui cherche à allier la musique classique à la musique populaire arménienne. En 1964, il quitte l'Iran pour s'installer à Munich et joue dans des orchestres symphoniques. Mais dans sa vie, l'essentiel reste la composition musicale. Ses recherches sur Sayat Nova et Komitas, sa conception très orientale d'une musique qui «incorpore» répétition et silence et favorise la méditation, le poussent à écrire des quatuors, à privilégier certains instruments — la flûte, «**archétype primordial de la sonorité**», les instruments à corde (violon, violoncelle, alto) — permettant de créer ainsi une «**abstraction musicale**». En mars 1977, Herman et Ludwig, réussissent à présenter, durant plusieurs jours, dans l'église San Maurizio du Monastero Maggiore de Milan, une exposition de peinture, des concerts de quatuor, des chants, des poèmes de Daniel Varoujan, des textes de Krikor Narégatsi, dans le cadre du programme **Ararat** dont l'ambition est de réaliser une «**œuvre d'art globale**» (musique, poésie, peinture, architecture), fondée selon la leçon des Anciens, sur les arts du rythme. La disparition brutale de Ludwig le 18 août 1990, deux ans après le suicide du jeune frère de Herman, «**lâché comme un caillou à Toronto**» est un drame. Elle a créé chez Herman un vide qui n'a jamais été comblé.

C'est une période de bouleversements en Arménie soviétique (séisme de 1988, révolution de 1989, guerre du Karabagh, indépendance en 1991) et d'engagements dans la diaspora brutalement réveillée et mobilisée en faveur de l'Arménie. Réalisée à Milan, le 29 novembre 1990, l'interview de Herman par Rouzan Zakarian, envoyée du mensuel **Arvest** d'Erévan, lui a permis de «dire», en arménien, ce qu'il n'a pas eu la capacité «d'écrire» (hantise de la page blanche? maîtrise insuffisante de la langue littéraire?)¹⁵. Malgré le «**drame psychologique**» (hay spürkian hokédrama) vécu par Herman sur le mode d'une ironie défective, malgré sa posture héroïque d'artiste incompris, il y a dans sa tentative d'analyser le puzzle de ses souvenirs où, aux rêves et désirs contrariés, se mêlent fantasmes, amour de la mère, haine du père et du philistinisme de la bourgeoisie, un effort d'investigation introspective et une claire vision de la diversité culturelle des diasporas arméniennes. Ce «testament» où Herman

annonce sa démission de la vie arménienne, comme Garabed Poladian l'avait fait en 1949, se heurta au silence glacial de l'intelligenza arménienne. A l'exception notoire de Vahé Ochagan qui lui dédia, en mai 1991, quatre chroniques littéraires élogieuses dans **Asbarez** se référant aux angoisses des Kostan Zarian, Chahan Chahnour, Hagop Ochagan, il rappelait qui plus qu'une étendue terrestre l'Arménie était un espace spirituel.

Le retrait annoncé de Herman Vahramian de la scène arménienne coïncida avec l'indépendance de l'Arménie et des changements en Italie. Le transfert de la chaire du professeur Alpago-Novello de Milan à Venise entraîna, en 1992, le transfert du CSDCA et des éditions **Oemme** dans un petit palais vénitien, propriété des Mekhitaristes mais restauré par la famille Manoukian, la Loggia des Temanza. Une unique association, l'OM, remplaça les précédentes avec comme objectif la recherche et la sauvegarde de tous les aspects de la culture arménienne mais en favorisant l'architecture. Le changement de lieu s'accompagna du changement des hommes. Depuis 1992, le musicologue Minas Lourian est le secrétaire de l'OM, dont les activités diversifiées tournées vers l'Arménie, l'Italie, l'Europe mériteraient une étude séparée. La même année, les conversations de Herman Vahramian avec trois amis sur ce qu'il appelle la «diaspora de l'esprit» faisait l'objet d'une publication originale¹⁶. Cet «adieu aux armes» relativement serein est un apport à la connaissance de l'identité arménienne en diaspora. Lorsque, en 1993, parut **Vagharchabad/etchmiadzine** la 23e et dernière monographie des **Documenti**, trois des fondateurs de cette série, Armen Manoukian, H. Kazandjian, Armen Zarian étaient morts et à la place de Herman Vahramian, Ara Zarian, le petit-fils de Kostan Zarian, en assuma l'édition.

Le mariage de Herman Vahramian avec Chiara Negri, une éditrice, fille d'un célèbre sculpteur italien et la naissance de leur fils Pietro-Khosrov lui ont donné une nouvelle impulsion. Ces dix dernières années, il a tenu dans **Agora**, le supplément culturel du quotidien catholique milanais **l'Avvenire**, une chronique sur les questions religieuses et culturelles dans l'espace méditerranéen, sur l'Islam, sur les fondamentalismes religieux, sur les conséquences humaines des conflits du Proche et Moyen Orient (déstabilisation, déplacements et migrations des populations, afflux de réfugiés) et des bouleversements advenus dans les Balkans. Il a mis aussi son talent de dessinateur au service de la caricature politique¹⁷: de féroces histoires sans paroles dont le message peut-être décodé de Paris à Téhéran, pointent capitalistes, marchands d'armes, pollueurs, dictateurs, télévision etc. Il a aussi cherché à créer avec des partenaires italiens et iraniens des espaces de dialogue dans un café littéraire ou une galerie d'art.

Son éclectisme, son besoin de liberté, sa difficulté à accepter une autorité, à se plier à des règles consensuelles l'ont empêché de s'engager dans une carrière universitaire ou politique. Avec les risques que cela comporte, il a été et il reste un artiste, un créateur constamment en gésine de nouveaux projets. Son «retour» aux Arméniens depuis un an ou deux coïncide avec la certitude, douze ans après l'indépendance de l'Arménie que la diaspora est destinée à durer, que l'identité arménienne n'est pas seulement territoriale. Témoin de futur, il veut, aujourd'hui, reprendre et actualiser le programme de l'ICOM, réaffirmer la **diaspora della mente**, découvrir, l'esprit des diasporas.

A.T.M.

Paris, novembre 2003

(1) *Garò Keshishian*, a cura di Sergio

Poggianella. Nicolodi edit., Rovereto, 2002, 163p.

(2) Edizioni Medusa, Milano, 2002, 61p. Une tête grimaçante, œuvre du sculpteur F.-X. Messerschmid (1736-1786), orne la couverture. Le livre a été publié dans une collection où l'on trouve Grégoire de Tours, Jacques Derrida, Michel de Certeau.

(3) Cf. Joseph E. Stiglitz, *La Grande Illusion*, Paris, Fayard, 2002.

(4) 1862, *Persia, Immagini di un viaggio italiano*, catalogue de l'exposition du Castello di Belgioioso (Pavie) (5/21 avril 2003) rédigé par S Poggianella et H. Vahramian, Nicolodi edit. Rovereto, 2002, 163p.

(5) Réunis dans un album conservé dans la Bibliothèque Royale de Turin. Treize de ces photos concernent la Transcaucasie, essentiellement Tbilissi. Une photo de la cathédrale d'Etchmiadzne évoque l'Arménie.

(6) Filippo de Filippi, *Note di un viaggio in Persia nel 1862*, Milano, 1865, 404p.

(7) En 1993, à Erévan a été fondé un Musée du Moyen-Orient grâce à la donation de Marcos Grigorian (un Arménien d'Iran, peintre diplômé de l'Académie des Beaux-Arts de Rome, fondateur à New-York de la Gorky Gallery) et de sa fille Sabrina, couvrant l'art de la Perse du IVe millénaire avt. J.-C. au XIXe siècle.

(8) Cette immense carte manuscrite (358x120 cm.) récemment découverte à Bologne a fait l'objet d'une étude magistrale. Cf. Gabriella Uluhogian, *Un' antica mappa dell'Armenia*, Ravenna, 2000.

(9) Sarkis Zakarian, *Scène de procession de l'Asciura*, (huile sur toile, 56x43 cm.), Téhéran, 1976, collection de l'artiste, Glendale, Calif.

(10) Il est impossible dans le cadre de cet article de citer tous les protagonistes de ces missions. Citons pour mémoire Agopik Manoukian, Paolo Cuneo, Gabriella et Hayk Uluhogian, Marco Brambilla, Gaïané Casnati. Remerciements particuliers à Agopik Manoukian qui m'a envoyé une importante documentation. Il ne faut pas oublier les travaux de Sirarpie Der Nércessian à la même époque.

(11) Museum Bochum, *Herman Vahramian, Werke 1973 bis 1988*, *Gemälde, Zeichnungen, Skulpturen, Graphik*. Oemme edizioni, 1988.

(12) Sous l'intitulé général de *Struttura Negata (Structure Niée)*, ces séminaires furent consacrés à la «Culture arménienne dans la diaspora», aux «Intellectuels arméniens», au «Christianisme en Orient», à la «Femme arménienne en Orient et en Occident», au dilemme «Arménien, non-Arménien».

(13) Cf. Krikor Beledian, *Cinquante ans de littérature arménienne en France. Du même à l'autre*, Paris, 2001. Un ouvrage indispensable.

(14) Il est le père du jeune poète de langue arménienne Vazrig Bazil.

(15) Un tapuscrit de 63 pages, «ՏԷՐ, կեցողութեան գլխաւոր գերաւորութեան և Իրական-կալիքաւորակ», dont 12 de biobibliographie, envoyé à une trentaine d'intellectuels arméniens. Je lui ai consacré une ou deux séances de mon séminaire à l'EHESS de Paris.

(16) Agopik Manoukian, Ornella Rota, Andrea Beolchi, *Diaspora della mente. Conversazioni con Herman Vahramian*, Milano, 1992.

(17) Un genre prisé en Orient. Cf. *Kambiz*, intro. de A Zuliani, graphisme de H.V., *Oemme ed.*, Milan, 1985. Dessins d'un remarquable caricaturiste iranien.

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԻ ԵՒ ՅԱԿՈՐ ՕՇԱԿԱՆԻ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Գրեց՝ ՎԱՐԳԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

«Այսօր նորից փորձեր եմ անում: Մո-
խիրների տակից հայ ոգու չմարած ա-
ծույթների կտորներ եմ ժողովում: Աղ-
փառ գիւղացի կանանց նման՝ հեռու
ցորենի դաշտից՝ նիսար հասկեր եմ որո-
նում»:

«Բարձրավանդ»-ի նկատմամբ փորձ:
Այրուղ անտառի մէջ՝ դիտարան: Նա-
յում եմ»¹:

Անհրաժեշտ 1921-22-ի Պոլսոյ մէջ իր
կեցութեան, Կոստան Զարեան այսպէս կը
ընդունէր «Մեհեան»-ի վերադարձներով
(ինչ ու Յակոբ Օշական) եւ նոր անուննե-
րով (Շահան Պէրպէրեան, Վահան Թէ-
քեան եւ Գեղամ Գալաֆեան) հրատա-
րակուած «Բարձրավանդ»-ի առաջնու-
թիւնը: Իր հինգ թիւերով, թէեւ «Մեհե-
ան»-ի յախուռն խանդավառութեան աս-
տիճանէն հեռու մնաց, այս հանդէսը
հետամուտ եղաւ բարձր մշակոյթի մը
պահպանումին ու զարգացումին: Առ-
այդ, իր շուրջը համախմբեց ընտիր աշ-
խատակիցներու շարք մը:

Զարմանալի չէ, որ նաեւ Զապէլ Եսայ-
եանը աշխատակցութեան հրաւիրուած
ըլլար, ինչպէս կը պարզուի ստորեւ հը-
րատարակուող թղթակցութեան: Այս նա-
մակագրութիւնը տեղի ունեցած է 1922
Սեպտեմբերին, երբ «Բարձրավանդ»-ի
հինգերորդ թիւը արդէն լոյս տեսած էր
եւ, ինչպէս Յակոբ Օշական կը գրէր փա-
րկաբանակ գրադիտուհիին, հանդէսի շա-
րունակութեան մասին հրատարակիչները
«նոր որոշումի առջեւ» էին: Գիտենք,
որ այդ որոշումը ժխտական եղաւ, քանի
որ հինգերորդ թիւը վերջինը եղաւ եւ
բոլոր խմբագիրները, բացառելով Գա-
լաֆեանը, մեկնեցան Պոլսէն: Ահա թէ
ինչու Եսայեանի անունը չէ երեւցած
հանդէսին մէջ, հակառակ իր խոստու-
մին:

Օշականի պատասխանը կը պարզէ նա-
եւ իր հիացումը Եսայեանի գրականու-
թեան հանդէպ, զոր յետագային լայն-
օրէն զարգացուցած է «Համապատկեր»-ի
վեցերորդ հատորին մէջ:

Եսայեանի նամակը կը վկայէ այդ թը-
նակների իր գրական աշխատանքներուն
մասին: Մեզի համար յատկապէս հետա-
քըքրական է «Նահանջող ուժեր» վէպը
«Ճակատամարտ» օրաթերթին մէջ հրա-
տարակելու դիտարկութիւնը: Այդ վէ-
պը յեղափոխական շարժումի իր քննա-
դատութեամբ բոլորովին անյարիր էր
«Ճակատամարտ»-ի հրատարակիչ Հ. Յ.
Դաշնակցութեան քաղաքական ուղեգի-
ծին: Հետեւաբար, տրամաբանական է
ենթադրել, որ 1922 Սեպտեմբերին Զ. Ե-
սայեան տակաւին իր խորհրդայնամէտ
դարձը չէր կատարած վերջնականօրէն:
Այդ դարձը, ցարդ չուսումնասիրուած
պայմաններու տակ, հաւանաբար գու-
րադրուած է վէպի աւարտին, որ
1923-ին լոյս տեսած է Սիմէոն Յակոբեա-
նի նոյնպէս խորհրդայնամէտ «Արեգ»
հանդէսին մէջ (Վիէննա), իսկ 1926-ին
առանձին գիրքով՝ Երեւան:

Եսայեանի նամակը անտիպ չէ. առա-
ջին անգամ լոյս տեսած է Պէրպէրեան «Նա-
յիր» շաբաթաթերթին մէջ (1957, Նո-
յեմբեր 20, էջ 7), բայց զարմանալիօրէն
ընդգրկուած չէ գրադիտուհիին երեւանե-
ան «Նամակներ»-ուն մէջ (1977): Պատ-
ճէնը մեզի տրամադրած է Եսայեանի նա-
մակների ֆրանսերէն քննական թարգ-
մանութեան (ցարդ անտիպ) հեղինակ
Լեւոն Բէչեանը, որուն կը յայտնենք մեր
չորհակալութիւնը իր գործակցութեան
համար: Օշականի անտիպ նամակին բը-
նագիրը կը գտնուի Հայաստանի Գրա-
կանութեան եւ Արուեստի թանգարանին
մէջ (Յովսէփ փոշմանի ֆոնդ, թիւ 76):
Զոյգ նամակները նոյնութեամբ կը հրա-
տարակենք, աւելցնելով կարգ մը ծանո-
թագրութիւններ, որոնք սպառելի ըլլալու
յաւակնութիւնը չունին:

Վ. Մ.

Նիւ-ձըրքի

Ա.

5 Մեպտ. 1922
9, Rue Dulac, Paris

Սիրելի Պարոն Օշական,
Ամիսներ առաջ, կարծեմ Ապրիլ ամ-
սուն, Պարոն Շահան Պէրպէրեանը ինձ
նամակ մը գրած էր որով կը հրաւիրէր
ինձ աշխատակցելու «Բարձրավանդ»-ին:
Առանց պոլսեցիական գէլդէկութեան
ապաւինելու, անկեղծօրէն կ'ըսեմ թէ
այդ նամակով անշուշտ ուղած էիք ինձ
պատու մը ընել: Այդ միջոցին ես Պելիքա
էի ուր ինձ հասաւ նամակը ուրիշ եւ պա-
տասխանեցի Շահանին, Սկիւտարի Պէր-
պէրեան վարժարանի հասցէով, քանի որ
ուրիշ հասցէ չկար իր նամակին մէջ:
Զեմ գիտեմ թէ այդ նամակս կորսուած
է թէ հասած է: Ամէն պարագայի,
խնդրեմ էի որ ինձ զրկէք «Բարձրավանդ»-ը
եւ չստացայ: Առիթ ունեցայ միայն տես-
նելու առաջին թիւը: Ուրեմն կը խնդրեմ
ձեզմէ որ որքան կարելի է չուսումնասիրեմ
զրկէք «Բարձրավանդ»-ի բոլոր թիւերէն,
1-էն մինչեւ վերջին հրատարակուածը.
չատ անհամբերութեամբ պիտի սպասեմ:

Ուրախութեամբ լսեցի որ ձեր «Նոր
Պատկեր» պիտի հրատարակուի Նաւասար-
դի մէջ. բայց եթէ առանձին հրատա-
րակուած է, երախտապարտ կ'ըլլայի
ձեզ եթէ ինձ զրկէիք:

Ես, ինչպէս գիտէք, բոլորովին ժա-
մանակս տրամադրած եմ գրական աշխա-
տանքներու. անշուշտ ստացաք «Հոգիս
աքորեալ»²: Այս տարուան աշխատու-
թիւններս, գոնէ քանակի տեսակէտով, իմ
յոյսերէն անդին կ'անցնին: Անցեալ Օ-
գոստոսէն ի վեր գրեմ եմ «Նոր Եփսէ-
լան»-ները, որ հատոր մը կ'ըլլայ եւ ան-
տիպ է՝ «Հոգիս Աքորեալ»-ը, «Արգել-
ք» (վէպ): Բացի մէկ քանի վիպակնե-
րէ, այս միջոցին գրադուած եմ գրելու
«Նախանջող Ոյժեր» (վէպ) որ պիտի

զրկեմ «Ճակատամարտ»-ին եւ «Արտաշէս
Յարութիւնեան» հոգեբանական վերլու-
ծութիւն մը, աւելի քան կենսագրական,
զոր մաս առ մաս կը զրկեմ «Նաւա-
սարդ»-ին³:

Եթէ հաշուեմ թարգմանութիւններ եւ
կողմնակի գրական աշխատութիւններ, օ-
րական ութնէն տասը ժամ անընդհատ ըզ-
րադած եմ: Շատ դո՛հ եմ անշուշտ իմ այս
վերամուտէն գրական աշխարհին մէջ եւ
հոգիս չափազանց խաղաղ է, բայց եր-
բեմն ինքզինքս կը զգամ շատ մինակ
եւ շատ անջատուած հայկական գրական
կեդրոններէն:

Գալով «Բարձրավանդ»-ի աշխատակցու-
թեանս, աւելորդ է ըսել թէ մեծ հաճոյ-
քով կը զրկեմ ձեզի գրական էջ մը եթէ
մեր թերթի չըջնանալին արժանի (գոնէ
մասամբ) բան մը ունենամ պատրաստ:

«Նահանջող Ուժեր» [sic] ուղեցի նա-
խապէս թատերգութեան մը նիւթը ընել
եւ այդ պարագային որոշեմ էի ձեզի
զրկել, բայց հազիւ թէ մինչեւ երկրորդ
արարուածը գրեմ էի, զգացի որ անիկա
անյաջող էր, լայնքին ու երկայնքին,
բայց անյաջող՝ անփրկելի ըլլալու աստի-
ճան: Բնականաբար, իմաստութիւնը ու-
նեցայ հրաժարելու գրական այդ սեռէն,
որուն մէջ ըրած բոլոր փորձերս սխառ-
մաթիւք անյաջողութեան կը մատուցին⁴,
եւ սկսայ գրել վէպը: Այդ կալուածին
մէջ ինքզինքս ազատ կը զգամ եւ սոսկա-
լի ճիւղեր ընելու հարկադրուած չեմ:
Կարծես ոտքերս նեղ կ'օշիկներէ հանեցի
եւ ընտանի ու բարի մուճակներ հազայ:
Զարմանալի է այս անկարողութիւնը.
մանաւանդ որ նիւթը յղացեմ էի թատե-
րախաղի համար:

Կարծեմ բաւական է այսքան շատախո-
սութիւն: Շատ դո՛հ կ'ըլլայի եթէ դուք
այ գրէիք ինձ ձեր ծրագրած գրական
գործերուն մասին եւ այդտեղի գրական
աշխարհի մասին:

Կը խնդրեմ որ իմ ջերմ բարեկներս հա-
ղորդէք ձեր ընկերներուն եւ յայտնէք ի-
րենց իմ սիրալիւր զգացումներս:

Ձերդ լաւագոյն զգացումներով
ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Յ. Գ. Եթէ պատեհութիւն ունենաք
տեսնելու Պարոն Վ. Թէքեանը, ըսէք,
կը խնդրեմ, իրեն, որ շատ դո՛հ կ'ըլլայի
իր բանաստեղծութեանց հատորներէն
զրկել ինձ: Թերեւս չուսումնասիրեմ ու-
նենամ որոշ գործի մը համար:

Արդեօք ունի՞ք Արտաշէս Յարութիւն-
եանին լաւ լուսանկար մը: Եղբօրը գը-
րած եմ Մալկարա, բայց Աստուած գի-
տէ թէ ե՛րբ պիտի հասնի իրեն:

ՆՈՅՆ

Բ.

11 Մեպտ. 922
Պոլիս

Ազնիւ Տիկին
Ձեր նամակը հիմա առի: Եւ որովհե-
տեւ նամակի մէջ ծոյլ եմ, անմիջապէս կը
պատասխանեմ:

Շահանին գրածը Բարձրավանդի կողմէն
էր անշուշտ: Երկար սպասեցինք ձեր գրա-
կան աշխատութեան: Շահանը Պուլկարիա
ըլլալուն չեմ գիտեմ թէ ձեր պատասխանը
կրցաւ առնել թէ ոչ: Անցեալ շաբթու ձեր
սրամիտ նամակը կարգացինք մեծ հա-
ճոյքով, ուղղուած Հայ Արուեստի Տան:

Զարմանալի է որ չէք տեսած Բարձրա-
վանդը: Փարիզ Պ. Հայկ Պէրպէրեանին⁵
կը զրկենք տասը օրինակ: Միայն յանձ-
նարարած ենք ձեզի տալ: Առաջին առի-
թով կը դարձանենք այդ թերին:

Բարձրավանդի Ծրդ թիւին մէջ իմ
հիացումս բերած եմ «Հոգիս Աքորեա-
լին» վրայ: Դուք գիտէք իմ անկեղծու-
թեանս չափը ու հիացումիս տեսակը:

Չափազանց ուրախ եմ որ վերջնական
դարձ մը կ'ըլլէ այսպէսով դէպ ի գը-
րակնութիւնն որուն ամէնէն արժանաւոր
տիտղոսաւորներէն կը մնաք ինձի հա-
մար քանի մը սակաւութիւններու հետ:

Անշուշտ ինձի չիմար ձեզի ուղղակի
թելադրանքներ ընել: Կրնամ շատ շատ

փափաքներ յայտնաբերել: Ես չեմ ճանչ-
նար մէկը որ կարենայ հոգիներուն հետ
այդքան սրտազին կապ ստեղծել թուրթի
վրայ: Մեր վէպը ձեզմով կը սկսի: Ինձի
համար քիչ մը տղայական ու շատ պա-
րագայական են Վարժապետին աղջիկը¹⁰
եւ Աղջկան մը սիրտը¹¹: Այլ չեմ խօսի
Տիւնարի շաղկապանութեան մասին:

Հետաքրքրական տպաւորութիւն մը ձեր
«Մայրը» տրամէնն որ իմ քովս կը մնայ¹²:
Ձէ յաջողած ոչ թէ լեզուին եւ թրածիքի
թերութիւններէն, այլ կեանքի մասնա-
ւոր պորտովը որ փիչսը վէպի կը մօտե-
ցնէ:

«Նոր պոսակ»ը շատ ծեծեցին¹³: Կը կար-
ծեմ թէ անիրաւ էին: Դոնէ հրապարակի
վրայ խօսելու իրաւունքներուս մէջ մարդ
չեմ ճանչնար որ ինձի [չափ] տրամի
թատրոնը ուսումնասիրած ըլլայ: Կտորը
բացարձակ գեղեցկութիւն չբերաւ ան-
շուշտ: Բայց անկեղծ շունչ մը ունի որուն
համար կ'ըլլար ձեր փրկուի: Այդ նկա-
տումով էր որ տպագրութեան յանձ-
նեցի:

Նոր գիրքս, «Պորհուրդներու Մեհեա-
նը»¹⁴ խրկած [sic] եմ ձեզի: Եթէ ստա-
ցած էք, խնդրեմ բարի եղէք իմացնելու:
Ձեր բոլոր յանձնարարութիւնները պի-
տի փորձեմ կատարել:

Լաւ կ'ըլլար որ աւելի շուտ գրէք ինձի:
Ինձի համար հաճոյք է ձեզ կարդալը, մա-
նաւանդ նամակի մը աւելի անկեղծ էջե-
րուն վրայ:

Հասցէս ճիշդ գրած էք:

«Բարձրավանդ»-ի մասին նոր որոշումի
առջեւ եմ: Հաւատքս սքողուած կը
նախընտրեմ:

Յարգանքով
Յ. ՕՇԱԿԱՆ

(1) Կոստան Զարեան, Երկեր, Անթի-
լիա, 1975, էջ 36:

(2) «Նաւասարդ», գրական ամսաթիւ, խմբագիր՝ Եղուարդ Սահակեան (Նիւ-
եորք, 1922): Տե՛ս. Յակոբ Օշական, «Նոր Պատկեր», Նաւասարդ, Օգոստոս 1922,
էջ 464-484 (քատերախաղին տապալի ա-
րարը, շարունակութիւնը լոյս չէ տե-
սած):

(3) Զապէլ Եսայեան, Հոգիս աքորե-
ալ, Վիէննա, 1922:

(4) Հատուած մը լոյս տեսած է Երեւա-
նի «Նոր Ակօս» պարբերաթիւի 1924-ի
ֆանի մը թիւերով: Հատարը մնացած է
անտիպ:

(5) «Նայիրի»-ի մէջ սխալմամբ տըպ-
պած է «Արեւիկ»-ը ձեռնով:

(6) Լոյս տեսած չէ:

(7) 1910-ական թուականներուն, Զա-
պէլ Եսայեան թատերախաղեր գրած է
հայկական թատերախաղերուն հա-
մար՝ Շահան ծածկանունով (Léon Ke-
tcheyan, «A la découverte de Zabel Essa-
yan... Ou ébauche d'une 'biographie' en
construction», L'Intranquille, 6-7, 2001,
p.431).

(8) Հայկ Պէրպէրեան (1886-1978),
փրանսահայ բանասէր: 1922-ին Ազգային
Պատուիրակութեան փարսուղարն էր Փա-
րիզի մէջ:

(9) Յակոբ Օշական, «Հանդիսներ (Ա-
րեգ և Նաւասարդ)», Բարձրավանդ, Յու-
նիս 1922, էջ 164-165:

(10) Տիգրան Կամարալեանի վէպը,
ուպուած՝ 1888-ին:

(11) Սիպիլի (Զապէլ Ասատուր) վէպը,
ուպուած՝ 1902-ին:

(12) Այս թատերախաղին ձեռագիր վի-
նակին ակնարկած է յետագային (տե՛ս. Յակոբ
Օշական, Համապատկեր արեւմե-
տահայ գրականութեան, հատոր 2.,
Պէրպէր, 1968, էջ 348):

(13) Այս թատերախաղը ներկայացուած
է Պոլսոյ մէջ երկու անգամ ու եմբար-
կուած՝ մամուլի բազմաթիւ յարձակում-
ներու (տե՛ս. Մարկ Նշանեան, Յակոբ Օ-
շականի մատենագիտութիւն, Լոս-Անջե-
լէս, 1999, էջ 99-101):

(14) Յակոբ Օշական, Պորհուրդներու
Մեհեանը, Պոլիս, 1922:

Վ. Մ.

LIBER, LIBRE

Dérives botaniques, dérives de discours

par Chaké MATOSSIAN
Docteur en philosophie et théorie
de la communication

Dans notre société où les voies de l'apprentissage des connaissances et de la communication se trouvent situées sur les réseaux virtuels et lumineux des ordinateurs et s'énoncent avec les termes «naviguer» et «surfer», il n'est peut-être pas sans intérêt de penser ce qu'il en est des naufrages, des galères et particulièrement des dérives. Le terme «dérive» vient de «dériver», écarter de la rive (rivus, ruisseau) au sens d'être entraîné par le courant, **to drive** en anglais ou **drijven** en néerlandais. Au moyen âge 'desriver' est en outre attesté au sens de 'déborder, faire déborder'.

Le dictionnaire étymologique de Bloch et von Wartburg (PUF, 1968) donne deux entrées à «dériver» à l'une correspond un sens actif «détourner une eau de son cours» à l'autre un sens passif «être entraîné par le courant». Ce sont sur les rives que croissent les végétaux, que l'herbe pousse, que la nature, que la poussée même («physis» grecs, «pnoutioun» arménien, provenant d'une même racine indo-européenne: bhu, pousser).

L'apprentissage le rapport au monde peuvent-ils se faire sans dérive? La dérive n'est-elle pas le fondement même du langage en ce que les mots et les concepts relèvent de la dérivation? Nous essaierons de voir comment la philosophie pose, par la dérive botanique, une réflexion sur l'émergence du signe graphique, sur la forme et sur le nom. On peut dire que la philosophie entretient un lien privilégié avec la botanique, qu'elle en est, en tant que discours et écriture, sa dérive, son débordement, son délire. Des arbres de Socrate aux rhizomes antigénéalogiques de Deleuze et Guattari, en passant par l'arbre de la connaissance de Descartes et surtout ses mimosas ou par l'homme-plante de La Mettrie, l'herbe de Pascal, la Botanique de Rousseau, la métamorphose des plantes de Goethe, le chêne sacré de Proudhon, l'herbe et la mousse de Michelet, la philosophie n'a cessé d'avoir quelque chose à dire, non pas sur le végétal mais par le végétal, non tant par métaphore que par métonymie, en tant que la philosophie est affaire de discours vivant, de ce qui croît et pousse, de «physis», pour reprendre le titre d'Aristote. Le philosophe contient le physicien, c'est-à-dire aussi le médecin. Tout aussi bien, il ne saurait y avoir de discours philosophique qui ne soit une manière de dériver, de déborder, de changer le courant, d'être à contre-courant (Lyotard: dérive à partir de Marx et Freud).

Nous aborderons, en dérivant de Socrate un questionnement sur le lien entre botanique («botanè», herbe, plante), signe d'institution et liberté. La liberté trouve son modèle dans la croissance végétale et en rapporte l'image dans son nom. Ainsi Emile Benveniste souligne-t-il: «Le dieu **Liber** et l'adjectif **liber** peuvent coexister sans que le nom du dieu soit une application de l'adjectif. **Liber**, comme en vénète **Lou-zera**, est le dieu de la croissance, de la végétation, spécialisé plus tard dans le domaine de la vigne. (...) Nous saisissons les origines sociales du concept de 'libre'. (...) c'est celui de l'appartenance à une souche ethnique désignée par une métaphore de croissance végétale»¹. Propos renforcés par ceux de Jacques Brosse: «Liber était une vieille divinité italique de la fécondité, connue surtout par sa fête, les **Liberalia**, célébrée le 17 mars et au cours de laquelle

les adolescents quittaient la robe prétexte pour revêtir la toge virile... En latin, **liber** signifie «écorce d'arbre», le mot désigne plus précisément ce que les botanistes nomment encore liber, la partie interne et vivante de l'écorce qui convoie la sève élaborée dans les feuilles jusqu'aux racines...»².

Socrate-Platon

C'est à contre-courant que Socrate, en compagnie de Phèdre, remonte le ruisseau Ilissos. Dans le **Phèdre**, Socrate parle de l'origine simulacrale du signe graphique, de l'écriture, semblables à la peinture. Ce dialogue constitue une véritable dérive botanique. Pour la première fois, Socrate se trouvera hors les murs d'Athènes, dans la «nature» où Phèdre l'entraîne, un jour de grande chaleur, pour lui lire un discours de Lysias démontrant qu'un jeune homme a tout intérêt à prendre pour amant l'homme qui ne l'aime pas. Séduit par la future lecture, comme la bête par le fruit qu'on agite devant elle, Socrate avance dans une nature qu'il ignore, un pays dans lequel «il a l'air d'un étranger», selon les mots de Phèdre qui s'étonne. Socrate répond: «J'aime à apprendre, vois-tu. Or, les champs et les arbres ne consentent à rien m'enseigner, tandis que c'est ce que font les hommes qui sont dans la ville» (230 d-e). Le philosophe est dans la ville, il s'occupe des actes, ceux-ci sont inséparables des discours oraux ou écrits. La distinction classique entre «bien dire» et «bien faire» qui caractérisait la séparation entre Athènes et Sparte aura permis à bon nombre d'auteurs, se revendiquant du bien faire, d'affirmer leur efficacité, la valeur d'acte de leur discours (Jean-Jacques Rousseau, par exemple, mais aussi l'une des publicités de Médecins sans frontières)³ pour mettre en évidence leur action et leur refus du bavardage. La pensée de Socrate, plus nuancée, ne sépare pas le dire du faire. En disant, nous nommons et nommer, à Athènes, signifie établir les lois. Socrate souscrit à l'oracle de Delphes «connais-toi toi-même», lieu consacré à Apollon, bâtisseur des villes. Pourtant, Socrate, via Platon, est la dérive botanique en personne. Le dialogue signale que la «nature» semble le lieu de prédilection pour examiner la valeur du discours écrit et dans ce cadre naturel, tapissé d'une herbe merveilleuse où Phèdre et Socrate s'allongeront, auraient eu lieu les ébats de Borée et Pharmacée. Dans ce lieu, se dresse un platane, mentionné trois fois.

1) en 229a: «S: avance donc et, en même temps, vois où nous nous assiérons. — Ph.: Dis-moi, aperçois-tu, là-bas, ce très haut platane?»

2) en 230b: Phèdre dit à Socrate «voilà un bel endroit pour s'y arrêter! le platane qui est là est en effet vraiment aussi large qu'il est élevé!»

Enfin 3) en 236e: Phèdre jure devant le platane: «je te jure en effet...» par qui pourtant? par lequel des Dieux: A moins qu'il ne te plaise que ce soit par le platane que voici? «oui, je l'affirme: si, face à cet arbre même, tu ne me prononces par ce discours, je jure de n'en mettre jamais sous tes yeux aucun autre, de qui que ce soit, ni de t'en informer!».

Ce platane, c'est Platon. Par le recours à la paronomase, «Platanon» évoque, ainsi que l'a remarqué Giovanni Reale, «Platona»⁴. Voilà le nom auquel s'identifie Platon qui, à sa naissance, s'appelait

Aristocle. Platon est un nom donné au philosophe par son maître de gymnastique, un nom qui signifie l'ample, le large qui lui est devenu propre. Un nom en rapport avec la forme, un nom conteneur du corps du nommé.

Dans ce cadre merveilleux, Socrate doit parler, comme Lysias, contre l'amour. Il a un geste étrange, il se voile la face. Trop beau, le lieu est médusant, mais, et c'est la raison plus vraie qui nous sera donnée ensuite, trop sacrilège, le discours est un discours de honte (comment un «philo»sophe pourrait-il parler contre l'amour?). Nouvelle dérive botanique: le lieu, proche du sanctuaire d'Agra, est tellement beau que des nymphes doivent l'habiter, ce qui revient à dire que ce morceau de nature n'est pas naturel mais, comme le dit Socrate, «surnaturel». Cette dimension surnaturelle se traduit immédiatement dans le discours de Socrate: il est comme possédé, une éloquence inhabituelle s'empare de lui. Le mot «surnaturel» au sens du divin, est utilisé pour son discours et pour le lieu (238c-d). Le lieu ne peut être innocent quant au discours qui s'y tient: Socrate dans le lieu surnaturel profère un discours surnaturel, qui n'est pas de lui et relève de la dimension dionysiaque (les dithyrambes) et qui s'oppose à sa force apollinienne. Il lui incombe dès lors de s'excuser auprès du dieu Amour et d'entamer une palinodie: Socrate se dévoile, il voit donc le paysage et là, son démon parle, il parle contre la dérive: l'horrible discours que j'ai tenu, contre l'amour, est une dérive de discours, c'est un discours de gens en dérive, d'homme non libre, un discours de matelots (243c)⁵. Il dérive la dérive en lui substituant le délire, la mania, ce délire positif, cette folie nécessaire à la société. C'est par le délire que les choses se font pour le bien public: «La prophétesse de Delphes, les prêtresse de Dodone, ont en effet, et justement quand elles sont en proie au délire, rendu à la Grèce nombre de beaux services, d'ordre privé aussi bien que public, tandis que lorsqu'elles ont toute leur tête, elles n'en rendent que de bien minces, ou point du tout» (244b) et il ajoute, «ceux qui, dans l'Antiquité, ont institué les noms ne tenaient pas la mania, le délire pour une chose vilaine, par davantage pour un sujet d'opprobre» (244b-c). Nouvelle dérive botanique, le sanctuaire de Dodone resurgit lorsque Socrate, après avoir dénoncé la puissance mortifère de l'invention du signe graphique, gronde Phèdre parce qu'il est illusionné, prisonnier de ce qu'on appelle aujourd'hui l'illocutoire, il se laisse naïvement assujettir par la personnalité de l'énonciataire du discours au lieu de chercher à examiner la valeur de ce qui est dit. Le philosophe, «comme les prêtres du temple de Zeus à Dodone», sait que la vérité se rapporte au contenu du discours et non à celui qui le profère et que, en ce sens, elle peut se révéler par «la voix d'un chêne»⁶ ou même d'une pierre⁷.

Tel est le lieu de l'engendrement de l'institution qui commence par le nom. Dans un passionnant chapitre du vocabulaire des institutions indo-européennes, Emile Benveniste démontre que le chêne des Grecs, «drûs», a d'abord eu le sens plus large et générique d'«arbre» (habité par des nymphes, les «dryades») et qu'il dérive d'une racine indo-européenne «*drew», signifiait «être ferme, solide», qu'on retrouve dans la racine germanique «*dreu» engendrant les mots comme «trur, fidèle», «trausti, pacte alliance», «trust, confiance», «true, vrai».... Il conclut le chapitre en écrivant «tout le vieux droit n'est qu'un domaine particulier régi par des pratiques et des règles qui baignent encore dans le mystique»⁸. Ce qu'annonce le discours de Lysias contre l'amour, c'est la puissance de mort, son danger, son pouvoir. Phèdre est une alerte à l'anti-pouvoir, il se révèle contre la tyrannie qui se manifeste par divers procédés comme la rhétorique et l'écriture. Dérive encore: il fait chaud, très chaud sous le beau platane, les cigales ne cessent de chanter, il suffirait d'un rien pour succomber à leur charme magique et s'endormir sur le tendre tapis

d'herbe. La tyrannie fonctionne par le recours à la magie, magie de la parole, magie du son qui l'emporte sur le sens. Socrate le dit: si nous subissons, par «fainéantise de pensée» au charme magique de leur chant, les cigales riraient et nous prendraient pour des esclaves ou des bêtes, c'est-à-dire pour des hommes non libres. L'homme libre, celui qui pense, doit aller à contrecourant, faire de la dérive: «si au contraire elles nous voient en train de nous entretenir et de voguer le long d'elles, comme au long de Sirènes, sans subir leur charme, alors, ce privilège que les Dieux leur ont donné d'accorder aux hommes, peut-être, contentes de nous nous l'accorderaient-elles!» (259a-b, p.52). Ce privilège est celui de la communication avec les Muses. Le danger de l'écriture, comme celui de la rhétorique, réside dans la puissance de mort. Le signe graphique, l'invention de l'écriture, est, à proprement parler, l'invention du corps prothétique et l'engendrement d'êtres asociaux, insupportables car ils sont ignares, confondent l'amas d'informations avec la connaissance. Le texte écrit ne sait pas se défendre, il est inévitablement jeté en pâture au public qui risque d'en faire n'importe quoi, de le tuer dans le contresens, de le transformer en objet de haine. A la différence de l'homme politique, ce logographe qui satisfait sa vanité et celle du public auquel il s'adresse, le philosophe garde la trace de la mania, il émet une parole qui résulte d'un travail contre la puissance assujettissante et abrutissante du charme du son, il opère le renversement du charme et profère une parole plus puissante encore que le chant des cigales, quelque chose comme l'interprétation d'une interprétation de la voix d'un chêne.

NOTES

(1) Emile Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, Minuit, 1969, t.I, pp.323-324.

(2) Jacques Brosse remarque la double dimension végétale et sociale présente dans le culte de Liber, «confondu avec Dionysos». *Mythologies des arbres*, Paris, Payot, 1993, p.117, p.135

(3) Rousseau, dans le discours sur les Sciences et les Arts, déclare qu'il ne sait pas bien dire mais veut bien faire. Médecins sans frontières recourt à l'argument: «Le sida vous ne voulez pas en parler? Nous non plus» agissons, etc...

(4) Giovanni Reale; «Le 'Phèdre' manifeste programmatique de Platon, l'écritain et 'philosophe'», *Les Etudes philosophiques*, Paris, P.U.F., n° 1, janvier-mars 1998, p.136: «Enfin, une importance toute particulière est accordée au grand 'Platane' à l'ombre duquel se déroule l'action du dialogue (279a, 276e). Le terme 'Platane' renvoie probablement à 'Platon' et peut être considéré comme une allusion d'une très grande importance». L'auteur examine cette paronomase dans *Platone — Alla ricerca della sapienza segreta*, Milan, Rizzoli, 1998, pp.77-79.

(5) Platon, *Phèdre*, p.31: «à nous entendre ainsi parler d'amants qui se laissent emporter à une forte inimitié par de faibles motifs, qui se comportent à l'égard de leurs aimés de façon jalouse et dommageable, comment ne croirais-tu pas qu'à son jugement ce sont propos tenus par des gens élevés dans la société des matelots et qui jamais n'ont été témoins d'un amour d'homme libre?».

(6) Platon, *Phèdre*, 275b, trad. Léon Robin, Paris, Gallimard, (Pléiade), 1950, t.II, p.76.

(7) Nous revenons sur le thème de l'oracle et de la prophétie dans la partie «Proudhon prophète» du chapitre consacré à la langue et dans celui consacré à la «source physiologique de la faculté esthétique».

(8) Le vocabulaire des institutions indo-européennes, Paris, Minuit, 1969, t.I, pp. 104, 107, 121.

CH. M.

ԵԹԷ ՄԻԱՅՆ...

Եթէ միայն տրուէր քեզի օրինութիւնն ալ ձայնարկելու «հազադութիւն ամենեցուն»,
ինչպէս լուսէ իր «եղիցի»-ն՝ ամենագոր հայր Աստուծոյն,
Դուսն կը զգայիր քեզ անուազն արեղայ
Քառասունֆի նման խոստին դպրեկանքեան կեանքէն ետք, որ քուրդ եղաւ :
Բացիր լուր օրդ ու գոցեցիր գայն անպայման
Գէթ մէկ բերան ազօրքով եւ «Հայր մեր»-ներով տէրունական,
Բայց մանաւանդ, երկուշաբթի օրուընէն իսկ, կիրակմուտքին սպասեցիր
տեղայնօրէն,
Երբ «Լոյս գուարք»-ը լուսեղէն գուարքութիւններ կը քոյրներ քու հոգիէն :

Խուցքդ լսկ քուրդ ըլլալու գիտակցութեամբ սիրելի էր անշուշտ քեզի,
Ուր Աստուած, օրն իր բաշխելէ ետք ամէն մոնք ու մոնագի,
Գիշերն իր քու անքնութեամբ միայն կարեւր մերք կը փորձէր
Այնքան քարի ու լիւսան :
Բայց լուրքիւնն էր աւելի որ կը տանէր ձեր հսկումն իր կատարածին,
Նայնիսկ երբ որ իր գմբէթին խաչէն ըլլող լոյս մատնեցով եկեղեցին
Պատուհանիդ մուր-ապակին հարել կու գար,
Թգեցիր քառաքեւեան տներու մը նման ժանգառ :
Կարծես քէ ձեր միջեւ վազուց՝ ի սկզբանէ արարչութեան,
Հնչուած էին արուշակի դեր ու սահման,
Թէ ինք Ալփէ օրինեալ գետին նման յունաց
Այիէ ի ափ կը կտրէ եւ կ'անցնի անվերջ ու սրբընթաց
Ամէն մարդու եւ մարդկութեան ընթացքին ծովն ու կ'երթայ
Սուգուիլ անդին անկերպարան դուրսնեղէն, չբացուելով անգամ, ինչպէս
երկնիւղ տեղայն :

Իսկ դուն, իսկ դուն՝ սուկ ջրիմուռ,
Գետափի գորշ քարէկներու քարշապարին կառչած ամուր՝
Օրինանքի կարծր կը քակես ջուրերուն մէջ, ջուրերն ի վար
Միայն, այդպէս, հոն ըլլալու փառքին համար :
Ծովէն ապրիլ, ծովէն ապրիլ
Լոկ կը ճողփայ քեւերուդ քին,
Եւ կորստեան հետ գորութեանն արմատներուդ
Կը փրքիս դուն յանկարծ ափէդ, հազիւ պեղած խորքդ ծեռուտ,
Ու կը կտրես քերես ծովն իբրեւ փրփուր ու պղպշակ
Կամ, ո՛ր գիտէ, քերես ալ կը տարբանա հովերուն մէջ, այլուրներու
սառն փշած...

Առաջին սիւբը վաղորդեան քեզ կը գտնէր
Հոն, ուր, ինչպէս բաց երկինքին յեցած սանդուխթ Յակոբին, կը բարձրանան
կիպարիսներ,

Որոնց սօսափը քեզ գուցէ
Զկարեւար կտրել խոցիդ լուս զոյցէն,
Եթէ երբեք Հովիւի աստղը, ոգնիի պէս ծովային
Բացկափելով, բեւեռօրէն շրջուէր խոր արիւնքներուն մէջ հորիզոնին,
Եւ կամ եթէ սկիւտն այն, որ քարեկամն էր նոսրեցնուած նկատման,
Զոսեցնէր արեւմտիկ նման անոնց հասակն ի վար շուքն իր տոնոյն
Եւ փշակի մը մէջ կարծես գայն կախելով,
Զնայէր քեզ երկարօրէն, շեշտ ու խելօք,
Մինչ կը հնչէր ժամերգութեան գանգը, եւ ան
Ղօղանցներուն հետ կը լուծուէր սաղարթին մէջ, ինչպէս դօղանց ու շարական :

Կը սկսէր օրըդ, որ կարծես սուրբ գրային էջ մը ըլլար,
Ուր մերք ոչինչ կար բանական, ինչպէս վար :
Դուներուն մէջ, ճապկտելով, քեզանքին լայն ու հաստոյր
Կը լեցնէին գանձի, ինչպէս յոյս-ման բերսի սեւ վարագոյր :
Հազաքափի բախտոցներ կը շարունակէր արտորանօք
Եկեղեցւոյ սեմի փաթաք լոկ պիտի քառէր գանձի :
Կը պսակէր աւանդատան ապակիները դափնիի ճիւղ մը դալար,
Ուր առաջին շոգն իսկ օրուան ողջ արեւմար մը կը բանար :
Նահատակաց արձանն ստէպ, անտեսելով պատշաճ պահ քէ նաւակաստիք,
Կ'իջնէր քակ ու սրահ, ինչպէս հնուց շիրմի հուր շրջմովի :
Զոգագման տեղը մը իսկոյն ձեգ կը պատէր
Հանգիւ պ անոր յանախանքին տարածաման ու անպատեհ,
Եւ կ'ըսէիր անոր ականցն ի վար... «Արձա՛ն,
Դուն տարուան մէջ օր ունիս, չէ՞, հանիս, այդ օրն իջիր միայն» :

Բայց մանաւանդ մերք միւս-միւսակ, մերք շար ի շար
Կը յաճէին շուրջըդ մանուկ հրեշտակներ, որոնց համար
Կը տուկայիր ամէն վայրկեան,
Թէ չըլլա՛յ որ քուրդին մէջ իրենց արեան,
Ծակ ու բեկտու քեւիկներով ցախարեկի նման, անոնք շնչառ հանգչին,
Խնկուկով սահանքներու հաքերուն մէջ Ալփէ գետի գոռ շառաչին :

ԳՈՀԱՆԱՄ...

Տէ՛ր, Բանաստեղծն հայցեց քեզմէ պաղատանօք,
Որ սեփական իր մահը տաս ամէն մարդուն :
Ան, չեմ գիտեր՝ երկինքիդ մէջ տեղ մը արդեօք
Ինծի համար պահեստի ի՞նչ մահ ունիս դուն :

Բայց գոհանա՛մ գէն, Տէ՛ր, Տէ՛ր ամենաձիր՝
Տարբերներու կանխի՛չ, կասկի՛չ չարիքներու,
Որ ցարդ վախճան մը ինձ բաժին չհանեցիր,
Ուր կան միայն ժուռ ու ագոյս առամնառու :

Գոհանա՛մ, որ չեղայ առնէտ փորձառական
Վրան նոյնիսկ անմահ մտքի տեղանքներուն,
Որ չարքնուց կացիկնիս քինդը խուլ տայգան,
Եւ չգգայնեց կարծէքս անպարտ որսի արին :

Գոհանա՛մ, որ չըրիր կենուոր գիս բարձրակերտ
Շէնքերու, ուր մերք հուրն, իրմով խցանելով
Ելքերն ամէն, բարկ ձաղկէր գիս գտնելու գէթ
Հեղք մը՝ մայքէն կեանք հայցելու համար մահով :

Գոհանա՛մ, որ վիշապ հողմի երախին մէջ
Զհշուեցայ անապատով ու ապատով
Ո՛չ իսկ ինչպէս սրափուշի հունտ մը կռնէ,
Եւ գիտցայ լոկ անեղ անունն իր՝ քոռնասո :

Գոհանա՛մ, որ ցայգուն, լուսնի տակ անվրդով,
Երբ ջուրերն եւ կանքեղ, հնձան՝ հողի գնին,
Լաւանքու եւ հեղեղման շոգ մակարդով
Զգողուեցաւ յանկարծ քունն իմ անգարք փունին :

Գոհանա՛մ, որ իմ սաւառակն իր գեցիքէն
Այլոց հետ գիս ալ չուղեց ովկիանի տակ,
Ինչպէս փակաչք կատուաճագերը կը խեղդեն,
Կապուած պարկով շարտելով գանձի լնակ :

Եւ գոհանա՛մ գէն, որ մահն իմ սեփական
Զեղծուեցաւ վարներուն մէջ դեռ արդի,
Եւ որ ան հոն է՝ երկինքիդ մէջ, ուր այնքան
Խաղաղական մահեր ունիս դուն պահեստի :

ՄՐԱՆՈՒՄ

Տէ՛ր, նայէ՛ սա արանց՝
Սեւերու մէջ համբուն .
Ի՞նչ եմ անոնք առանց
Քու շնորհիդ ճամբուն,
Ուրկէ պէտք է մագլին
Եւ ուր տնօրն անահ,
Որ իրենց աւելին
Տաս Դուն՝ Մարդկայնանա՛լ :

Ե. ԱԼԻԳԵԱՆ

Janine ALTOUNIAN

L'ECRITURE DE FREUD

traversée traumatique et traduction

Petit manuel à l'usage des simplificateurs

Altounian Janine, **L'écriture de Freud. Traversée traumatique et traduction**, Paris, PUF, Bibliothèque de psychanalyse, 2003.

par Alidz SAVAYAN

Janine Altounian, germaniste et psychanalyste, est membre de l'équipe éditoriale des Oeuvres complètes de Freud. Après avoir consacré ses deux premiers ouvrages à la question du génocide arménien et de ses conséquences identitaires et psychiques en terme de trauma collectif, son dernier livre, présenté ici, aborde avec tout autant de passion et de justesse son expérience de traduction de l'œuvre freudienne et ses liens au trauma de l'exil.

L'écriture freudienne, invention de la psychanalyse dans la langue de l'Autre

L'ouvrage de Janine Altounian nous donne à voir, à travers une connaissance érudite du corpus de la langue allemande, comment l'écriture de Freud, au-delà de sa dimension fondatrice et conceptuelle, appartient à l'ordre de la poésie et de la réinvention ludique de la langue.

Les mots, les phrases, renvoient non seulement à leurs significations « manifestes », mais révèlent surtout, de manière latente, la structure des processus psychiques exposés par les textes du père de la psychanalyse. L'écriture étant le support de la pensée, seule une langue métaphorique peut servir de support à la pensée analytique.

Freud joue des mots, jongle avec les figures syntaxiques, il sculpte son discours afin de mieux traduire les phénomènes inconscients.

L'écriture poétique, qui constitue une équivalence littéraire de l'expérience analytique, entretient un rapport particulier à l'Autre qui est en soi et use des mêmes procédés de l'inconscient. La langue est le véhicule de l'altérité d'une pensée et la traduire renvoie à la possibilité de transmettre aussi et surtout ce qui la constitue comme telle.

La psychanalyse est née de l'allemand et du rapport à l'altérité. Sa méthode a été conçue dans un univers symbolique d'où Freud a été expulsé. Elle porte en son sein même la rupture et la privation du lien avec l'espace transsubjectif qui l'a nourrie.

Freud, comme il l'expose dans son **Autoprésentation**, est le descendant d'une famille juive exilée, persécutée sur plusieurs siècles. Né en Tchécoslovaquie et émigré à Vienne, il a conceptualisé sa pensée analytique en langue allemande.

L'expérience de migration, de persécution raciale, de rupture, se retrouve dans les termes mêmes de ses élaborations conceptuelles, mais aussi dans la cure qui devient le lieu du transfert et du déplacement et d'une **réappropriation d'un espace psychique perdu ou d'un refuge inexistant**.

En cela, le décentrement constitue le mouvement originel de la psychanalyse et transparait dans le dynamisme et la rythmique d'imbrication stylistique de son fondateur. Ainsi, la démarche analytique se conçoit comme le retour après ce décentrement initial.

Dans le style de Freud, le contenant se superpose au contenu, l'argument (sens inconscient) au sens de lecture (processus psychique) et la syntaxe (empreinte) à la morphologie (complexité psychique). Les processus psychiques suivent ainsi les processus de langage que constituent la structure, la syntaxe ou la forme.

La démarche du traducteur, pour qui l'accès au monde symbolique d'origine est également barré, ne se résume donc pas uniquement par un transfert de forme. Le corps et la psyché sont intimement liés et indissociables : si on traduit le texte, on se doit de traduire le trauma, l'exil des mots qui sous-tend l'**investigation migratoire de Freud**. A défaut, selon l'auteur, **on devient parjure à l'esprit de son œuvre**.

La traduction, au-delà de la fidélité et du parjure

La traduction, nous explique Janine Altounian, constitue un acte profond de transmission.

Appliquée à l'écriture freudienne, il s'agit d'une transmission de l'inscription première d'une expérience traumatique.

Etant donnée la dimension particulière des écrits fondateurs de la théorie analytique, la question de leur transposition linguistique se pose en ces termes : « comment traduire en langue étrangère une pensée qui réfléchit sur ses propres outils, ceux qu'elle utilise en tant que représentations de mot qui, tout en étant ceux de la théorisation scientifique, ressemblent à ceux de l'acte thérapeutique, apparanté alors à l'acte poétique? ».

Le traducteur incarne la figure du passeur : d'une langue à l'autre, d'une culture à l'autre, d'un système symbolique de pensée à l'autre, il transfère, translate, une écriture marquée par le trauma en passant par l'altérité.

Comme la psychanalyse, la tâche de traduction exige une démarche initiale de renonciation. Tout au long de cette quête d'une transmission de mémoire, le traducteur se doit de faire le deuil de ce qui périt nécessairement dans ce passage. Sa traversée est un acte risqué car dans le hiatus qu'il crée, la perte de l'identité des mots est inexorable.

« Ainsi toute traduction, mais surtout celle d'une parole inaugurale, est-elle un acte d'amour, c'est le témoignage téméraire d'une rencontre originelle, celle d'un texte manquant et regretté dont la publication en langue étrangère représente le deuil assumé ».

Nous l'avons vu précédemment, préserver une continuité lexicale et stylistique dans la traduction de la forme donne accès à l'inconscient de l'écriture de Freud.

Confrontée à cette difficulté, la tra-

duction peut dès lors s'inscrire en terme de paradoxe. Qu'il se base sur le principe de reproduction et de continuité de la forme du texte initial, ou qu'il traduise en réécrivant dans sa langue la psyché et le sens métaphorique de l'écrit, le traducteur est confronté à la culpabilité liée à la perte de l'authenticité de l'œuvre.

Afin de ne pas tomber dans l'écueil que constitue le continuum reliant la fidélité absolue à la prise de risque par la réinterprétation, l'auteur tente de le transcender par un troisième terme.

En effet, l'anasémie, ou « remontée de sens », permet de sortir du paradoxe et révèle le sens poétique du texte. Au-delà de la fidélité ou du parjure, elle donne la possibilité de traduire au plus près du signifiant pour préserver l'inconscient du texte freudien.

La traduction se donne dès lors à voir comme un réinvestissement. La relation transférentielle qu'entretient le traducteur avec le texte devient un contenant psychique, un espace transsubjectif qui va accueillir ce travail d'anasémie.

L'expérience personnelle de lecture, l'accueil particulier des effets d'altérité, la perception unique et le vécu singulier du passeur au contact du texte feront écho au sens poétique de la théorie analytique.

Traduire devient une révélation initiatique du corps initial du texte à l'aide de cette remontée de sens, de cet appel au refoulé des mots, puisque, nous dit l'auteur, **le refolement correspond au refusé de la traduction**.

La traduction ou la transmission de l'expérience traumatique d'un Père

« L'écriture de Freud » nous a montré que la traduction en tant que métaphore de l'exil figure une forme de **déportation culturelle dans un autre univers symbolique**.

La transposition d'une langue dans une autre et la transmission de la pensée qui l'accompagne représentent une transcription identitaire, la reformulation d'une expérience traumatique, bref, l'histoire d'un génocide de la parole.

C'est précisément en cela que l'on rejoint le précédent ouvrage de l'auteur, « La survivance, Traduire le trauma collectif »³, qui analyse les processus psychiques transgénérationnels et les stratégies inconscientes de reconstruction qui caractérisent les descendants d'un peuple génocidé, en l'occurrence, les Arméniens.

L'identité étant constituée par la traduction de l'héritage, comment se construire si la transcription concerne un héritage fait de séparation, d'exil, de viol des corps, d'annihilation des âmes, un héritage inscrit dans le Réel inexprimable et privé de ses outils de symbolisation ?

Ainsi une démarche parallèle, formulée par les sous-titres, caractérise les deux ouvrages de Janine Altounian : « Traversée traumatique et traduction » et « Traduire le trauma collectif ».

Leurs objets initiaux d'étude sont deux textes fondateurs, deux écritures de pères. Pour la psychanalyse, il s'agit de traduire, transmettre un père, le père de la psychanalyse. Pour la survivance, le point de départ est de traduire un père par son journal traumatique. En effet, « Terrorisme d'un génocide »⁴ est la traduction française du journal rédigé par le père de l'auteur à son arrivée en France en 1921. Celui-ci relate les événements qu'il a vécus lors de la déportation.

Par deux fois, l'enjeu est de trans-

mettre la traduction d'un trauma. La mise en mots dans autre langue permet de surmonter l'expérience traumatique d'un Père et ce, en acceptant la perte inévitable qui en découlera.

« Traduire, c'est donc consentir à l'exil, c'est abandonner la terre fertile de l'original sans rien pouvoir en emporter, si ce n'est l'énoncé de sa perte, le souvenir de son existence, sa certitude sans sa saveur »⁵.

Comme pour la théorie analytique, il s'agit, pour le descendant traducteur, de faire l'expérience de l'étrangeté, de l'exclusion de la culture, de la langue et du système symbolique de ses ancêtres.

La survivance se voit habitée par un paradoxe similaire à la traduction, celui de l'impossibilité de perpétuer une culture dont les repères spatio-temporels ne sont plus que virtuels, et celui de la traduction fidèle des identités écorchées, habitées par la mort.

Le descendant est également interdit d'oublier, car l'injonction au silence transmise inconsciemment par ses ancêtres, le mure dans une souffrance qui ne lui appartient pas directement.

Au-delà de cette impasse, il se doit de traduire cet héritage dans la langue d'accueil dans le monde de l'autre, afin que ce dernier lui devienne investissable et qu'il puisse y exister en son propre nom.

Seul faire résonner la vérité du passé dans une transmission réelle peut contrecarrer l'interdit de symbolisation quant « aux constituants de son histoire dans la succession des générations et parmi les autres ».

Janine Altounian nous dit que l'écriture fait partie de la survivance. « J'ai écrit pas nécessité, sous la même contrainte que mes parents survivants du génocide, celle de survivre »⁶.

Le descendant traducteur doit ainsi se déposséder d'une mémoire traumatique en se réinscrivant dans le symbolique. La transmission par la traduction constitue un devoir afin de pouvoir se penser arménien dans la langue de l'autre.

L'écriture dépositaire va alors opérer une métabolisation du matériau psychique en souffrance sur l'axe spatio-temporel. En incarnant les maux en mots, l'écriture devient un espace de subjectivation, de traduction du trauma.

Le traducteur assure ainsi la descendance du père fondateur et le descendant se métamorphose en traducteur de l'identité culturelle.

(1) Altounian J., *L'écriture de Freud, Traversée traumatique et traduction*, Paris, PUF, Bibliothèque de psychanalyse, 2003, p.71.

(2) *ibid.*, p.92.

(3) Altounian, J., *La Survivance, Traduire le trauma collectif*, Paris, Dunod, « Inconscient et culture », 2000.

(4) Altounian, J., *« Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie », Un génocide aux déserts de l'inconscient*, Paris, Les Belles Lettres, Confluents psychanalytiques, 1990.

(5) Altounian, J., *L'écriture de Freud, Traversée traumatique et traduction*, Paris, PUF, Bibliothèque de psychanalyse, 2003, p.92.

(6) Altounian, J., *« Ouvrez-moi seulement les chemins d'Arménie », Un génocide aux déserts de l'inconscient*, Paris, Les Belles Lettres, Confluents psychanalytiques, 1990.

ԵՏ ՈՒ ԱՌԱՋ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊԵԼՏԵԱՆ

Մայիսի վրայ, անսպասելի կերպով, կը ցնցուիմ, կը ճօճիմ մէկէն, կարծես հարուած մը կը ստանամ անտեսանելի կէտէ մը։ Դէպի առաջ ու ետ, ասդին, անդին։ Յետոյ չեմ գիտեր ինչպէս կը վերագտնեմ հաւասարակշռութիւնս։ Կը շարունակեմ յառաջանալ, բայց այլեւս կը վաճառեմ հեղուկութիւնս։ Կարծես հեղուկութիւնս կը փայտայտեմ անսպասելի կերպով։ Իսկ հիմա խորտակուած հեղուկութիւնս, խորունկ դղրդիւնէ մը ետք, հաստատուած է կրկին իր տեղը։ Առաջ է ամէն բան իր մէջ։

Որքան երկար ժամանակ պէտք է հասնուի համար երբեմն ամէնէն պարզ բաները, անոնք որոնցմով բան մը կը կոչուի անուշիկ։ Չեմ գիտեր ինչ դէպք պէտք է տեղի ունենայ որպէսզի տարրական դառնալ ըմբռնելի, եթէ կարելի է ըսել որ որեւէ բան ըմբռնելի, գոնէ այն պահուն երբ անկում մը կանխեցի եւ մէկէն ակամայ ոստում մը կատարեցի դէպքի ուրիշ մակարդակ։

Որքան ժամանակ եւ երբեմն փորձանք պէտք է, որպէսզի տուեալ դառնայ յայտնի, աչքին առջեւ դայ կամ ձեռքին սակ, այնպէս ինչպէս երբեք չէր եղած նախապէս։

Այսպէս՝ առաջ ու ետ, ասդին, անդին։

Անոնք միշտ եղած են տրամադրութեան տակ — եթէ կարելի է այսպէս խօսիլ — եւ սակայն զանոնք չեմ նկատած։ Երբ անոնցմէ մին կամ միւսը պահ մը դառնած է ուղարկութիւն, ատիկա եղած է րոպէս ակաւ։ Անոնք մէջ որեւէ խորհուրդ չեմ նշմարած։ Յայտնի ալ չէ թէ ինչո՞ւ խորհուրդ մը պիտի ըլլար կամ ուրիշ, չըսած բան մը։ Պարզապէս անոնք գործածած եմ — ա՛յ ալ բոլորովին ճիշդ դարձածք մը չէ, բայց ո՞ր դարձածքը կրնայ ճիշդ ըլլալ այս դարձին համար, քանի որ կային ինձմէ առաջ եւ կրնային ըլլալ ինձմէ ետք, ինձմէ անդին։ Կրկին եմ ինչ որ աւանդուելու է ինձի եւ ինչ որ դուցէ կը փոխանցեմ։ Անոնք մէջ եղեր եմ, առանց գիտնալու։

Հաւանաբար մանկական փորձառութիւն մը կը պահուի յայտնի։ Ոչ միայն մանկական այլ նախամանկական։ Մարդ չի կրնար յիշել ե՞րբ առաջին անգամ իր սրունքներուն վրայ բարձրացած, կանգնած է, յետոյ դուցէ անմիջապէս ինկած է ուրիշ վրայ։ Նոյնպէս մարդ չի կրնար յիշել ե՞րբ խօսքի ելած է։ Մեր կեանքին մէջ կայ նախակեանքի ժամանակամիջոց մը, որ մեր հետն է միշտ, բայց երբեք չի դարձեր գիտակցութեան։ Կը մնայ դուրսը, նախութեան մը, առաջութեան մը մէջ։

Այսպէս՝ նախ եւ առաջ ու ետ, ասդին, անդին։

Գուցէ ձայն մը ըսած, կրկնած է ինձի։ Թեքեալ նախ քանիք է միայն ձեռքէս, տա/տիս, տատիս մը ընելու ձեռով, յետոյ մէկէն ձգելու է ձեռքս, լքելու է զիս միջոցին մէջ։ Եւ գացելու եմ առաջ, ապա ետ։ Կարելի է։ Բայց վստահ չեմ։ Այնքան բաներ կան որ կը պատկանին ինձի եւ որ իմա չեն։ Ամէն պարագայի՝ դէպքը պատահած է անտարակոյս։

Լեզուն կը սորվեցնեն, կը սորվինք ի միջի այլոց կողմնորոշուելու համար աշխարհին մէջ եւ այդ ատեն բառերը կու գան կը լեցնեն պարզ միջոցը, թոյլ կու տան որ քայլենք, առաջ երթանք կամ ետ, շարժինք միջոցին մէջ, առանց նուազագոյն դադափարն ունենալու միջոցին։ Արդէն ատոր պէտքն ալ չունինք։ Երբ երախան միջոցը կը նուաճէ, երբ սողալէն, չորս կողմ թափառելէն ետք ոտքի կանգնելու ճիգ մը կ'ընէ, կը դըշի (կ'ընէ բարձր) միշտ պատրաստ արարելուն, ան կը խօսի նոյն ատեն, կը շրջի տարածութեան մէջ։ Լեզուն այդ տարածութեան մէջ կը շարժուի եղբն ըլլալով։

Բայց հիմա երբ անկումը կանխած եմ, զայն լիովին ապրած նաեւ, գիտեմ, չի թուիլ որ աւելի յառաջացած եմ որեւէ գիտութեան մէջ։ Անոնք կու գան առջեւ կու գան աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել որ ես կու գամ անոնց առջեւ, ինչպէս դուրսէն եկողը դէմ առ դէմ կու գայ հին քաղաքի մը բարձր պարիսպին։ Գուցէ, կ'ըսեմ ես ինձի, որքան բառերը պարզ են այնքան անթափանց կ'ըլլան։ Կիկլոպեան պատ մը սակայն այնքան ալ պարզ չէ, որքան է այս առաջը, այս ետը։

Միջոցին մէջ տեղե՞ր են, թէ ուղղութիւններ կ'էտի մը համեմատ, որ ես եմ, շարժուն կեդրոն, այն որ խօսողն է նոյն ատեն։ Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ առաջն ու ետը նոյն ատեն ժամանակին կ'առնուի։ Կ'ըսէ, կը նշեն անոր մէկ մասը եւ միւս մասը, տեղափոխուող, ճօճուող կ'էտի մը վրայ։ Կ'էտը՝ որ ներկան է կ'ըսեն։ Կ'էտը որ նուազագոյնն է գիծին։ Առաջը դէպի ո՞ր ձեռնանիշ մըն է եւ ետը առաջին նշանը դէպի հե՞տք, թէ ետքը։ Անկասկած խոտորելը միշտ հնարաւոր է, աչի տեղ երթալ ահեակ, դէպի այն կողմը որ ահ ու վախ կ'առնէ։ Բայց առայժմ մը նաեւ ալ կողմը, քանի ձախն ալ իր հըմալքները ունի։

Առաջը եւ հետը շարժում մը կը թելադրեն դէպի կէտ մը որ անորոշ է։ Իսկ այդ շարժումը կ'ենթադրէ զիս։ Կարող եմ երթալ դէպի ետ ու անցեալ, այսինքն՝ միջոցն որոշ կէտ մը, դէպի առաջ որ միայն ապառնին չէ, այլ անոր ներկայի վերածումը, անոր ներկայացումը։ Անդին է որ գուշակել կու տայ ապառնին, բայց անպէս մը որ ապառնին նշուած կէտէ մը անդին չնշուածն է, չտեսնուածը, չկուտուածը։ Լեզուն իր իմաստութեամբ կ'ըսէ. ապ/առնին, ինչ որ չեն առնել, չեն կրնար առնել կամ պիտի առնեն ապա. ինչպէս արուն կ'առնէ կրնար կամ այլ, գուցէ փոխն ի փոխ։

Երբ կ'ըն մը կար որ դժուարութիւն ունէր քալելու դէպի ետեւ, կը սոսկար առաջ, պէտք էր ձեռքը առնէի եւ կանգնած տեղույն վրայ զինք դարձնէի, ինչպէս արձան մը կ'ընեն կամ ցուցադրողի մանրէն մը։ Եւ ճանչցած եմ ուրիշ մարդ մը որ քալելու համար միջոցին մէջ ամէնէն առաջ դէպի ետ կ'երթար, քայլ մը, երկու կ'ընէր եւ միջոցը հատելը իրեն համար կը սկսէր ընկրկումով մը. կարծես պարանի մը վրայէն ցատքողի մը ոստում մը կը կրկնէր։

Քիչ մը կը նմանին մեր մտքին։ Եթէ որեւէ բան ուղեք մտածել անգիտակից կերպով կը դիմենք անցեալին, յիշողութեան մէջ տուեալին կամ նուաճումին եւ կ'արեւելինք դէպի ապառնին։ Առաջ երթալ, յառաջանալ իր հետ կը տանի ինչ որ ետեւն է։ Որով յառաջացողը ետքին հնարաւորութիւնը կը յորինէ, կը զօրանայ անով։ Իսկ իբրեւ այդ՝ յառաջացողը ինքնին ծաղը մը չէ՞ արդեօք, տեսակ մը շարժուն սահման որ անդադար կը տեղափոխուի ետին ու առաջին միջոց, դառնիւ մը որ կը տատանի, կը վարանի եւ ուրեմն՝ կը մնայ ենթակայ յանկարծակի կատարմին։

Յառաջանալու համար մարմին պէտք է ըլլալ, այսինքն՝ մտածում։ Յառաջանալը չէզոք բայ է եւ գուրկ է իր հակոտնեայէն։ Ետի՛, յետագնա՞։ Լեզուական բարբառութիւններ են ասոնք։ Սակայն եթէ կայ հետեւի, անիկա հետքի մը ետեւէն երթալն է. յառաջանալը կանխող մը կ'ենթադրէ. աւելի ճիշդ՝ հետեւող իրմէ առաջ ունի նախորդի մը ոտքը։ Իր ետ երթալը միայն, որ երբեմն տեղույն վրայ մնալ մըն է եւ խորտակումի մը սկիզբը, իր ծաղաղոյն պարագային, անհետանալ մըն է։ Անհետանալը հետք չի ձգել իր ետին, կարելի է ըսել, որոշ կրկնաբանութեամբ։

«Իրիկուան մէջ անհետուի յոյսն ունենալ», ըսել է Մեծարենց, եւ հոն արդէն կ'որոշուի ինչ է ետը, դարձել է անդէմ։ Ոչ դիմադրողի։ Եղբր է ո՞չ առաջ, ո՞չ ետ։ Ոչ առանձին, ոչ ընդհանուր։ Պարզապէս հանուրի մը անուրութեան մէջ չեցացած։ Անդէմ։ Կարելի չէր այլեւս հըպիլ անոր։ Կը լսեմ միայն ձայնը, ոչ իսկ ձայնը, այլ սա կերպը որ քովէ քով դերեր է բառերը, տող մը կազմէր վանկերով, ոտքերով, այլեւս կուտ եւ անխախտելի ետուտաւորութեամբ մը։

Անհետանալէն ետք բան մը չի մնար, գուցէ միայն անհետացումը, ան ալ միայն մտքի մը համար որ զայն գիտէ, կը ճանչնայ, կը յիշէ կամ կը վկայէ։ Յիշողը պարզապէս կը պահպանէ ինչ որ կար իր առջեւ կամ իրմէ առաջ, իր հետ եւ որ դնաց անհետ։ Իրեւն իր մէկ հե՞տքը։ Անհետանալը ոչնչանալ չէ, այլ պարզապէս հոս կամ հոն կամ հոն չըլլալ է։ Կորսուել մը։ Բայց կորուստներ կան անհետ եւ կորուստներ կան որ հետք կը ձգեն։ Գուցէ բոլոր կորուստները հետքեր կը ձգեն (մեծարենցեան պարագայ) եւ մենք չենք գիտեր զանոնք զատորոշել։

Անհետացումը ոտքի հարց մըն է, ամբարձման, անկման. եթէ բանաստեղծը կը պահպանէ ոտքը քերթուածին մէջ, քերթուածով, մենք որ կրնանք մէկ պահէն միւսը չլսողիլ, խորտակուիլ, կորսնցնել դէմք ու անուն, մենք թերեւս կրնանք միայն հետապնդել, հետախուզել հետքը, մանաւանդ որ միշտ ետքին կու դնենք։

Պար մը կայ, չատ պարզ, ինքն իր մէջ մասնաւոր գեղեցկութիւն մը չունի, որուն կշռոյթը մէկ մը չեղուած մէկ մը անշեշտ է։ Կաքաւոր ոտքերը կ'երթան անգամ մը առաջ անգամ մը ետ, չատ կարճ պահ մը օդին մէջ ցնցուելէ ետք,

կախում ունի պարային պատկերէն, քանի որ երկուքն ալ հնարաւոր են։ Կը նմանի ոտանաւորի ոտքի այն տեսակին որ կը կոչուի մեծասար։ Պարը թերեւս աւելի ճիշտ, աւելի օրորուն, վստահ պատկեր միջոցային, կը մարմնաւորէ այս ետեւադրութիւնը, որ իր հետ կը տանի նաեւ ելեւէջ մը, ինչպէս ծովային ծիւնը մը։ Տարբական եղբ մը ունի սակայն, կարծես սոսմայինէն ալ աւելի հին, նախնական բան մըն է որ զայն ոտքի կը հանէ։ Չեմ խորհրդանշուի կշռոյթին, չըմբռնուի դառնալուն, որ կշռոյթը կ'արձանագրէ դառնին վրայ եւ կը խմբէ տօնական մարդիկ, հարսնեւորներ, սոսմ կամ ընտանիք։ Ետ ու առաջը կը թուի դիւրին, չափազանց պարզ, գուցէ պարերուն ամէնէն պարզը, ինչպէս իմ պատանութեանս սլօն, սենեակներու կիսամութիւն, երբ կը բաւէր տեղույն վրայ միայն տեղափոխուիլ, մէկ մը առաջ, մէկ մը ետ, ըստ ցանկութեան, ըստ երկու հակադիր ցանկութիւններու բախումին։ Բայց պարը կը պարզէ շարժումին ոչ միայն հաւաքական բոլորակը, այլեւ կրկնումը։ Ինչ որ կու գայ, ետ ու կրկին ու նորէն կու գայ, առաջինին քովը, առաջին վրայով, առաջինին տողով։ Առաջ գալը տեսական դա՛մ մըն է որ տարբերութեամբ կը զանազանուի եւ տէն։ Ընկրկում մըն է նոյն ատեն։ Կու գայ ետքին։ Պարելը կը կրկնէ շարժում մը, ոտք մը, կշռոյթ մը, անտեսանելի արապեք մը, մտածում մը, որ կը զանցէ բոլոր խորտակումները, տեսակ մը կըլըթութեամբ, վարժումով։ Հաւանաբար անիկա յարմարեցումն է անկումին, անկումին պատշաճեցումը կամ դուցէ սլացումին առթիւ անհաւասարակշռութեան մէկ զանցումը։ Միշտ թէական, միշտ խախտում։ Ան որ ետ-ետ երթալով կ'իյնայ կոնակին վրայ կամ հակառակը՝ քերթին բերնին կ'իրազորէ ինչ որ անկումը կը կանխէ։

Դէպի առաջ՝ կ'ընելով ետին, միշտ հպելով անոր, միշտ կրկնելով այդ հըպումը, ինչպէս ծառ մը որ կ'աճի վեր, որ կը մարմնաւորէ անուշիկ մեծ օրէնքը, միշտ ետքին առաջ, կարծես ամէնէն միջին ժամանակներէն եկող, այսինքն՝ այն աներեւակայելի, անմտածելի պահէն երբ ժամանակը չկար, եւ բան մը կը բնաւորուէր, նիւթ, աստուած, ատաղձ կամ ձեւ, ո՞վ գիտէ։

«Որ չէր եւ եղեւ ոչինչն է ի դոյն»։

Այս մտմտուքը սակայն չօգնելու ինձի որ կշռոյթ կը գտնեմ, տողայնութիւն մը առաջ ու ետին։ Կը շարունակեմ դանդաղել, կարծես խաբխափել մշտական մուրթին մէջ, դէպի անդին որ կը մնայ անհասանելի, դէպի ասդին որ լուրթիւնն է, համբուրթիւնը։ Կարելի չէ դէմ յանդիման գալ այն պահուն երբ չէի խօսել եւ մէկը տակաւին չէր երկարած իր ձեռքը որպէսզի պահէր զիս միջոցին մէջ։ Կարելի է միայն երեւակայել, հետեւելով խօսքի մը, դուրսէն։

«ասանկ մեծցար...»,

եւ այն ատեն կը թուի որ այդ խօսքը կու գայ ոչ թէ դէմէն, երկրորդէ մը, որ քեզմէ առաջ էր, այլ առաջնութենէն, որ վաղնջուց կը կանխէ խօսքս։

«ինչպէ՞ս եղաւ»։

Հիմա որքան ալ անհաւանական դէմք մը դայ առջեւ, իր նոյնքան անհաւանական ձեռքով, կը թուի թէ պէտք է միմեկիս յառաջանալ փողոցին ու ոտքերուս ցաւերն ի վեր եւ ջանամ հետեւիլ կշռոյթի մը, թերեւս խաբխափել չափով ինքնածին, իբր թէ ես ըլլամ զայն ստեղծած իմ ամենամութին ատաղձէս, չգեղեցնուելու համար. աւելի ճիշդ՝ նախքան յետին զգեստումը։

կենսերու մէջ:

Ինչ կարելի է եզրակացնել, գիտութիւն-կեդրոն այս խառնիճաղանձ օրինակներէն: Տիրապետող կարծիքը, արեւմտեան վերլուծողներու մօտ, այն է որ երբ գերակշիռ, տիրապետող պետութիւն մը կայ, որ ինքզինք կրնայ պարտադրել եւ իր վարչական մայրաքաղաքին մէջ կեդրոնացնել հաւաքականութեան մը, քաղաքակրթութեան մը գիտնականները, այդ կը պատահի: Սորապոնք Ֆրանսայի միակ համալսարանը չէր (Ռապլէ, օրինակ, Մոնպելիէ դընայ ուսանելու), սակայն կեդրոնաձիգ ֆրանսական ազգ - պետութիւնը Փարիզը ու Սորպոնը վերածեց կեդրոնի: Գերմանիան, որ մինչեւ 1871 Գերմանիա չէր, ալ Պէրլին եւ Միւնխի, Համպուրկ եւ Ֆրանքֆուրթ, եւլն, համալսարաններու ցանց մը ստեղծեց, տեղական իշխանութիւններու, մանր պետութիւններու ապակեդրոնացած հովանաւորութիւններուն տակ: 1800-ին, գերման միտքը կը զարգանար բազմաթիւ ու բազմապիսի կեդրոններու մէջ, ինչպէս Հին Յունական մշակոյթը զարգացած էր Աթէնք, Սիրաքուզայի, Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքի մէջ, Ն.Ք. 400-էն ետք:

Երբակացիներ: Երբ կայ արդէն, կազմած է ազգային մշակոյթ (գերմանական, օրինակ, կամ հայկական), սակայն ղեռ չկայ ազգային պետութիւն (ինչպէս նոյն երկու պարագաներուն), չկայ գիտութեան կեդրոն: Կան տեղական աւազաններ, վերնախաւեր, ընտրանիներ, էլիթներ եւ կառույցներ, ու անոնց բազմատեսակ նպատակներուն ծառայող, ապա նաեւ երբեմն ծառայել մերժող գիտնականներ:

Կարելի է եզրակացնել. - 1991-էն ետք, կայ հայկական նոր Պետութիւն մը: Ճիշդ պիտի չըլլար, ուրեմն, այդ Պետութեան հոգաբարձութեան եւ հսկողութեան տակ ստեղծել հայագիտական ուսումնապետութիւններու կեդրոն մը որ կը ծառայէ ազգային նպատակներու եւ ռազմավարութեան:

Եւ վերջապէս, ի հետեւանք 1991-ին, ճիշդ չէ՞ որ հայագէտները, այդ աշխարհաբարկան կեդրոնին շուրջ համախմբւած գործակցին ճշգրտութեամբ հայագիտութեան պատշաճ նպատակներ ու կոչում:

Երկու հարցումներուն ալ պատասխանը «ոչ» է: Ինչո՞ւ. Երկու տիրական պատճառներով:

Բազմաթիւ սփիւռքահայ, ապա նաեւ օտար հայագէտներ պիտի հաստատէին թէ պատասխանը «ոչ» պէտք է ըլլայ, որովհետեւ գիտնականը, ի միջի այլոց հայագէտը, պետութեան մը, ազգի մը չի ծառայեր, այլ «ճշմարտութեան» կը ծառայէ: Իր նպատակը չէրոք, առարկապաշտեան ձեւով ճշմարտութիւնը որոնելն է, առանց քաղաքական, կրօնական, ազգային ու տնտեսական կամ մշակութային շահերու ծառայելու, անոնցմէ մէկուն կամ միւսին կոչին հնազանդելու: Սա բոլորովին սխալ չըլլալով հանդերձ, անբաւարար է: Չէրոք, առարկայական մօտեցումը կամ մէկն պարկէտ գիտնական պարտաւոր է կիրարկելու, երբ հարցը ուսումնասիրութեան մը հում նիւթն է, կարգալարիւններ եւ փաստաթուղթեր, տեղեակ ըլլալ ուրիշ գիտնականներու կատարած աշխատանքին, ճիշդ թափել որ վերլուծական հաստատումներ եւ այլապէս եզրակացութիւններ համապատասխանեան տուեալներուն: Սակայն այս «տեղեակ» առաքելութիւններէն անդին, գիտնականը, եւ մասնաւորապէս որ կ'ուղէ աւելի ծաւալուն, աւելի «ընդհանուր» եզրակացութիւններու յանգիլ, աւելանում կը ծառայէ այս կամ այն դիրքին, թեքումին, նախընտրութեան եւ այլ, նոյնիսկ չափին: Այդ կ'ընէ գիտակցօրէն կամ անգիտակցօրէն, - նախընտրելի է որ ընէ գիտակցօրէն ու անկեղծօրէն, բայց յաճախ կը խուսափի: Քանի՞ անգամ կարողացած եմ ամերիկացի գիտնականներու միջին արեւելեան հարցերու հետ կապուած ուսումնասիրութիւններ, ուր ամէն փաստաթուղթ վերլուծուած է «տրամաբանօրէն», սակայն ընդհանուր եզրակացութիւնները ի յառաջագունէ զինուորադրուած են մօտեցումի մը, որ կամ ԱՄՆ-ու, կամ Իսրայէլի քաղաքական շահերուն կը ծառայէ:

Թերեւս կ'արժէ այլ ձեւով մօտենալ հարցին: Չմոռնանք, հարցը ունի բազմաթիւ ծալքեր: Գիտութիւն մը կրնայ ըլլալ չէրոք, առարկայական փնտրումը հիմնարկութեան մը: Եթէ ոչ, անխուսափելիութիւն կը ծառայէ՞ նպատակի մը, որուն գիտակցօրէն կամ անգիտակցօրէն կը զօրակոչուի գիտնականը: Եթէ այդպէս է, արդեօք այդ նպատակը «ազգային» է: Եւ եթէ այո՞, արդեօք ազգային-

նի հասկացողութեան բնորոշումը եւ հայագիտութեան կեդրոնը պէտք է երեւանի մէջ գտնուին:

Տեղ մը, եթէ չեմ սխալիր Lire le Capital գրքին մէջ, Լուի Ալթիուսէր կը հաստատէ թէ քանի որ ամէն ընթերցում, ամէն մեկնաբանութիւն «մեղաւոր» է, նախընտրելի է որ մեկնաբանը ինք հաստատէ իր «մեղք»ը, այսինքն՝ իր ոչ-առարկայական հակումը, թեքումը, նախընտրութիւնը: 1995-ին, երբ Պատմաբաններու 18-րդ համաշխարհային գիտաժողովին կը մասնակցէի (Մոնրէալ), պզտիկ սեղանի մը շուրջ ունկնդիր եղայ երկու ամերիկեցի պատմաբաններու (մէկը Լանայէն, միւսը՝ Նիթերլայէն) եւ երեք անգլո-ամերիկացիներու միջեւ կայացած վէճին: Ամերիկեցիները կը հաստատէին թէ իրենց «պարտականութիւն» է (duty) կերտել իսկական դէպքերու եւ փաստաթուղթերու վրայ հիմնուած Պատմութիւն մը, որ կը ծառայէ իրենց բազմաթիւ, բազմակրօն, բազմալեզու պետութիւններու կայունութեան եւ միասնականութեան շահին: Նախ, ապա՛ծ, ապա՛ դալթիակցած անգլիախօսները կ'ըսէին. - բայց այդ փրփականտ է, պատմա-գիտութիւն չէ՞: Այն ատեն եւ Ամերիկեցիներու համակրանքը ստացայ, երբ հարցը հետեւեալ ձեւով դրին. գործածելով ամերիկեան դատական սխեմա իբրեւ օրինակ: Երբեմն, նոյն վիճանքն ունկնդրելով եւ նոյն փաստաթուղթերը մեկնաբանելով, պաշտպան փաստաբանն ու դատախազը (նոյնքան պարկէտ եւ հաւատարարը հմուտ անձեր) երկու հակադրեալ եզրակացութիւններու յանդած են (մեղադրեալը անմեղ է: Ո՛չ, մեղաւոր է) եւ երկու տարբեր բայց նոյնքան կարեւոր, արժանաւոր շահերու կը ծառայեն (անձին, հաւաքականութեան): Թերեւս ամէն գիտնական, որ փաստեր կը մեկնաբանէ, պաշտպան փաստաբանին կամ դատախազին նման գիտակցօրէն, եւ կամ, աւա՛ղ, անգիտակցօրէն, արդէն յանդած է եզրակացութիւններու, արդէն կը ծառայէ շահերու...:

Երեւանեան մէկ գիտաժողովին ակընայտ էր թէ գեկուցողներէն շատեր յանդած էին քիչ մը նախնական եզրակացութիւններու, - պէտք է ծառայել ազգային-մշակութային շահերու, եւ մենք գիտենք թէ մեկնաբանական ո՞ր ոճը կը ծառայէ ատոր: Եւ Սփիւռքի գիտնականներէն կ'ակնկալուի (նաեւ Հայաստանի զարտուղի գիտնականներէն, թերեւս) զօրակոչուի նոյնին, որուն ղեկն ու վարչական բնական կեդրոն-մայրաքաղաքը Երեւանն է:

(Անմիջապէս փակագծի մէջ ընդգծեմ, որ այս քննադատելի մօտեցումը իւրաքանչիւր եւ ամէն հայրենի գիտնականի մէջ չի բեր, - ակնյայտ էր ոմանց մօտ. նուազ ակնբախ՝ ուրիշներու մօտ, եւ բոլորովին կը բացակայէր՝ ղեռ ուրիշ, աւելի սակաւաթիւ գեկուցողներու մօտ: Ընդհանրացումներ յաճախ վիճակագրական բնոյթի միայն կրնան ունենալ):

Մանր ողբերգութիւնը սա էր, որ թէ՛ գիտաժողովին, թէ՛ ուրիշ բեմերու վրայ, լսած եմ բազմաթիւ սփիւռքահայ եւ օտար հայագէտներ օրոնք բոլորովին համոզուած են թէ իրենք հետեւ կը մընան նման խոցելի ազգայնական, ո՛ւր մնաց ազգայնամոլ յանձնառութիւններէ: Իրաւունք ունին: Բայց արդեօք ինքնագիտակցութեան նշոյլ մը կա՞յ իրենց գիտական աշխատանքին մէջ, որ ցոյց կուտայ թէ իրենք կը գիտակցին թէ լո՞նչ գիտեցրու, թեքումներու շահերու կը ծառայեն, կամայ թէ ակամայ, իրենց գիտական - մեկնաբանական աշխատանքով: Յաճախ չկայ: Ազգայնականութեան մեղքերը մտրակելը, ներկայիս, կը բաւէ իբրեւ գիտական առաքելութեան ցուցանիշ: Դժբախտաբար:

Բ) «Կեդրոն»ի հարցին կապուած երկրորդ կէտ մը, որ տեղի անբաւարարութեան պատճառաւ պէտք է ըլլայ վերջինը: Կը խմբագրեմ գիտական պարբերաթիւթ մը, որ կ'ուսումնասիրէ սփիւռքներ եւ անդրազգայնութեան հետ կապուած հարցեր: Երկու տարի առաջ Սան-Ֆրանսիսքոյի մէջ տասնախօսեցի աշխարհի աւելի քան 150 չին գիտնականներու, որոնք չինական 25-30 միլիոնեոց սփիւռքի մասնագէտներ էին: Անկէ երկու տարի առաջ ալ Փրինսթընի համալսարանին մէջ ներկայ էի, այս անգամ իբր ռեկոնգիւր, հնդկական պատմագիտութեան նուիրուած ժողովի մը: Հընդկաստան 1 միլիոն բնակիչ ունի, իր ըստիւրը 9 միլիոն է: Ներկայ էին պատմաբաններ հայրենիքէն, Աւստրալիայէն, Սինկափուրէն, Ֆիճիէն, Անգլիայէն, Գա-

Ե Ղ Ի Շ Է Զ Ա Ր Ե Ն Ց ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

Գրեց՝ ԲԱՅՅԻ ԱՃԷՄԵԱՆ

Երկդիմի եզր մըն է անշուշտ, որուն ենթախօսադիրով կը ներկայանայ Չարենցի նուիրուած ուսումնասիրութիւններու անգլերէն լեզուով լոյս տեսած այս վերջին գիրքը: Գեղեցիկ հատոր մը, որուն շապկին զետեղուած Արթուրի գրածադրութիւնէն Չարենցի մեղի կը նայի անդրաշխարհային նայուածքով մը, գրեթէ իզական թուող ու անբնականօրէն երկար մատներով ձեռքը վարանտ կերպով երկարած դէմքին, կարծես մենք ենք որ ըլլայինք բռնուած իր տեսողութեան դաշտին մէջ: Հատորը կը խմբէ 1997-ին Նիւ-Եորքի Գոլուֆայիս համալսարանէն ներս կայացած Չարենցի գիտաժողովին առթիւ կարգացուած նիւթերը, առաւել անգլերէն լեզուով հեղինակին մասին վերջին 20 տարիներուն հրատարակուած կարգ մը ուսումնասիրութիւններ, այսպէսով անգլիախօս թերթերու համար մէկ կողքի տակ մատչելի դարձնելով չարենցագիտական լուրջ աշխատանք մը:

Չարենց այս տեսակէտէ բախտաւոր հեղինակ մը կարելի է նկատել: Հայերէնով անոր մասին լոյս տեսած բազմաթիւ հատորներու կողքին, հաւանաբար ուրիշ օրեւէ գրողէ աւելի, ութսունականներու կէսերուն անգլերէնով լոյս կը տեսնէին թարգմանական զոյգ մը հատորներ անոր բանաստեղծական ու արձակ երկերէն բաւական լայն ծաղկաքաղով մը: Այս նոր հատորը ծամբան կը բանայ հեղինակի գործին անգլերէն լեզուով ընկալումի դաշտին: Ինչպէս խմբագիրը կը նշէ՝ առաջին անգամն է որ միջազգային հափանիչով գիտաժողով մը տեղի կ'ունենար արեւմտեան համալսարանի մը մէջ՝ նւիրուած արդի հայ գրողի մը: Կարենց է այս նշումը, որովհետեւ ակնբերեւ կը դարձնէ թէ որքան հեռու մնացած է վերջին երեսուն տարիներուն արեւմտեան համալսարաններու մէջ ծուլարած «հայագիտութիւն»ը արդի գրականութեան ընկալման, անոր ենթահողի ըստեղծման գործէն: Մասնաւորապէս որ այդ ընկալումը նաեւ, նախ եւ առաջ, ինքնուրուագում մըն է իբրեւ արդիական աշխարհի բնակիչ, ոչ անպայման սահմանափակուող պատմութեան ու բանասիրութեան այլապէս բերրի դաշտերուն:

Ակնարկեցինք ենթախօսադիր երկդիմութեան: Ճիշդ է որ Չարենց առաջին օրէն, գրեթէ թատերական ինքնագիտակցութեամբ մը ինքզինք նկատեց էր յեղափոխութեան բանաստեղծը, փորձելով այդ յեղափոխութիւնը ապրեցնել ու կատարել իր իսկ գործին մէջ: Սակայն նոյն այդ յեղափոխութիւնը քսան տարի ետք ուրիշներու կողքին զինք ալ պիտի առաջնորդէր մահուան եւ ապա ձեռնարկէր իր անուան ու գործին կատարեալ ջնջումի փորձի մը: Անոր սպանութիւնէն տասնհինգ տարի ետք ոչ միայն անոր անունը կը շարունակուէր մնալ արդիեալ, այլ անոր գործերն ալ զանազան գրադարաններէ ու հաւաքածոնէրէ հաւաքուած ու անմատչելի: Կարծես թէ բանաստեղծը գոյութիւն ունեցած չըլլար: Յեղափոխութեան անունով ներկայացող պաշտօնեաները իրենք էին որ կ'որոշէին թէ յեղափոխութեան ժամանակին մէջ ո՞վ բանաստեղծ է եւ ո՞վ պարզապէս չէ: Նոյն յեղափոխութեան նորօրեայ պաշտօնեաներու որոշումով է որ 1953-ին Չարենցի անունը կրկին պիտի դառնար արտօնելի

եւ կամաց-կամաց ոչ թէ միայն գիրքերով պիտի վերատպուէին, այլ նաեւ բանաստեղծին կերպարը պաշտօնական կերպով պիտի զետեղուէր յեղափոխութեան պատմանդանին վրայ, որպէս կոթող: Կանգնումի գործողութիւն մը կայ որ տեւդի կ'ունենայ անոր անյիշողութեան դարաններէն վերադարձումով, գործողութիւն մը, որ ինչպէս Մարկ Նշանեան գիրքի առաջին ընդարձակ գրութեան մէջ կը նշէ՝ բանաստեղծը կը վերածէ կոթողի: Հոս է «յեղափոխութեան բանաստեղծ» եզրին երկդիմութիւնը. յորընդումը կը ստեղծէ միթոս մը՝ յեղափոխութեան բանաստեղծի միթոսը, որ Չարենցի ըլլալով հանդերձ՝ կ'անցնի բանաստեղծի կամքէն կամ քմայքէն անդին, զայն իւրացնելով ու օգտագործելով յեղափոխութեան հաշտին: Չարենց կը վերադարձուի ու կը զետեղուի իբրեւ յեղափոխութեան բանաստեղծ՝ իբրեւ կոթող՝ յեղափոխութեան իսկ որոշումով:

Այստեղ ալ կը կայանայ հատորին ծրարագրուած նպատակը. կարգաւ ու վերջապէս կարգաւ Չարենցը այս կոթողապետի, մոնիւմենտալիզմի կ'ըսէ Նշանեան, գործողութեան դէմ, այսինքն՝ ի մտի ունենալով որ Չարենցին առնչւող ամէն ակնարկ կամայ թէ ակամայ ենթակայ է անոր միթոսին, անոր որպէս յեղափոխութեան կոթող կանգնումի գործողութեան: Կարենալ կողմնորոշուելու համար անհրաժեշտ է զայն կարգաւ իր ժամանակի պատմական անցողաբաններու եւ անոնց հետ ու անոնց դիմաց ճշդուող անոր գրական ու բանաստեղծական որոշումներու շրջապէս մէջ, առանց անշուշտ անտեսելու բանաստեղծին յաճախ բնականի կերպին դեպքերով դիրքորոշումներն ու յայտարարութիւնները, աւելի ու յայտարարութիւններու «պատմական շրջադարձ»ն ու խոհական բանաստեղծութիւնը: Պիտի խօսինք ասոնց մասին քիչ մը վերջ:

Գիրքէն ներս մտնող Ռոպերթ Մալուայի գրութիւնը կը պարզէ խորհրդային ընդհանուր տարածքին վրայ 1917-էն 1934-ի միջեւ ի գորու եղող պետական գրական քաղաքականութիւնը, որուն ենթակայ էին նաեւ Հայաստանի գրողները: Կարելի է Չարենցի գրական որոշումները վերլուծել առանց նկատի առնելու Մոսկուայի մէջ կատարուող դէպքերն ու որոշումները: Փիթըր Պալաքեանի գրութիւնը կ'ընէ պատմական ներկայացում մը Չարենցի գործին ու ժամանակին ու անոնց մէկը միւսին առնչութեան, իսկ Սոնիա Քէչեան կը խօսի Ախմատովա - Չարենցի զուգահեռներու մասին, անոնց մէկը միւսին գործին ծանօթութեան, բայց մասնաւոր թարգմանութեան ընդմէջէն՝ ներքառեալ Չարենցէն՝ դիմադրութեան երեւոյթին անոր մօտ: Վարդան Մատթէոսեան ալ բազմաթիւ մը կ'ընէ այս անգամ Չարենցի ու Կոստան Չարենի միջեւ: Մինչ Չարենց վաթսուհաւաներուն կը գտնուէր վերականգնումի փուլին մէջ, նոյն տարիներուն Չարենի նաւը կը հանդիմանէր հայաստանեան ափերը, հոն ալ առաջադրուելու համար: Անկախութենէն ետք, միայն այսօր, Չարենի գործը Հայաստանի մէջ սկսած է կրկին ի յայտ գալ ամբողջական պատ-

նատայէն եւ ԱՄՆ-էն: Երկու առիթներուն ալ ունկնդրեցի վէճեր, որոնք կապ ունին հայագիտութեան «կեդրոն»ի հարցին հետ: Ակնարկեմ միայն երկրորդին: Նախ ընդգծեմ, որ հնդիկ պատմաբաններ բարձր պատրաստութիւն ունին, յաճախ կը գրեն զմայելի անգլերէն եւ կայսերապաշտութեան եւ գաղութարարութեան ուսումնասիրութիւններու համաշխարհային մարզին մէջ կարեւոր դիրք ունին: Իրենց վէճերու ենթահողն էր՝ «արդեօք Հնդկաստանագիտութեան կառուցումը կրնայ իսկապէս անբաւարար լինի եւ ապակեդրոնացած ըլլալ»: Հընդկաստանը պէտք է՞ ըլլայ կեդրոն ու կողմնացոյցը այդ գիտութեան: Ակընայտ է որ հայրենիքէն եկած պատմագէտները անհանգիստ էին որ հնդկական

սփիւռքի, օտար, մասնաւոր անգլո-ամերիկեան մեծ համալսարաններու մէջ պաշտօնավարող, ոչ այնքան ազգային ու ճշմոյս տրուած հնդիկ պատմագէտներ կը հակաճառէին իրենց «ազգային» որոշ մօտեցումներուն, եւ յարգանքով ու համակարգով կ'ունկնդրուէին ոչ-հնդիկ մասնագէտներու կողմէ: Այդ Հնդիկները, ապա նաեւ սփիւռքահայ, օտար ու հայրենի հայագէտներ, միայն մէկ տրամաբանական եզրակացութեան կրնան յանգիլ. - մեր այս նոր դարուն, երբ կը տիրապետեն անդրազգայնութիւնը եւ համաշխարհայնացումը, թէ՛ ապագայային, թէ՛ «ազգային» ոգիով տոգորուած հայագէտներ այլեւս «կեդրոն» չունին, չեն կրնար ունենալ:

Խ. Թ.

կերով մը: Չարենց եւ Չարենց, քա- նականներուն իրենց հանդիպումն ետք, աւելի ուշ, կ'երեւին մէկուն ու միւսին գրչին տակ: Մատթէոսեան կ'ուսում- նասիրէ այս կապը ու իրարու մասին կարծիքը՝ հիմնուած ժամանակակիցներու յուշերուն, բայց մանաւանդ Չարենցի երկերուն մէջ Չարչարեան մականունով երեւող Չարենցի կերպարին վրայ:

Նշանեան նաեւ կը շեշտէ անհրաժեշ- տութիւնը Չարենցի առնչուող բոլոր փաստաթուղթերու հրատարակման, ինչ- պէս որ վերջին շրջանին երկարատեւ դա- րակներու մէջ սպասելէ ետք լոյս տեսն- անոր անտիպներուն ու փշրանքներուն մեծ մասը: Անհրաժեշտ է մանաւանդ վե- րականգնել անոր կեանքի վերջին երեք տարիներու բոլոր ծաղրերուն առնչուող մանրամասնութիւնները՝ ներառեալ հար- ցաքննութիւններու անոր պատասխանե- րը, այս կամ այն դիմումները, եւայլն: Գիտենք որ, ինչ որ այսօր կը կոչուի ըս- տալիսեան վարչամեքենայ, նման բոլոր ամբողջատիրական այլ մեքենաներու, իր ատամներուն մէջ ինկող բոլոր զոհե- րուն շարժումները կը ցանկագրէր ու կ'արխիւացնէր: Հայաստանի չարենցա- գէտ Դաւիթ Գասպարեան արդէն օգտա- գործած է ԲԱ-ԿԷ-ՊԷ-յի արխիւները Չա- րենցի մասին իր շահեկան ուսումնասի- րութիւններուն մէջ: Բանաստեղծին հետ առնչուած զանազան անձինք, նոյնիսկ զահիճները, տարիներ ետք հրատարակած են իրենց յուշերը անոր վերաբերող: Սա- կայն բոլորն ալ կը մնան ենթակայ «Ին- զագիտութեան բանաստեղծ» կոթողին: Անոնք որ լոյս տեսած էին խորհրդային տարիներուն հասկնալի պատճառներով կանգ կ'առնէին 34-ին ու կը խուսափէին ըս- տալիսեան հայածանքը իր արդ լուսար- ձակի տակ առնելէ: Աւելի ուշ լոյս տե- սածները անձնական վերաբերմանը կը ծառայեցնէին բուն հայածանքի ծածկու- մին, զայն անտեսելով իբրեւ պատմական չեղում, ստալինեան «անձի պաշտամուն- ք»ի արդիւնք կամ այլ պիտակի տակ ներ- կայացող վրիպանք, որ ետքը պաշտօնա- կան կերպով դատաւարտուեցաւ:

Մինչդեռ բուն հարցը ճիշդ այդ հալա- ծանքը վերականգնելն է իր ամբողջա- կան ահաւորութեամբ, կարենալ հասկը- նալու համար թէ ինչպէ՞ս նոյն յեղափո- խութիւնն է, որ մէկ կողմէ կը սպաննէ բանաստեղծը, որ մէկ կողմէ կը զայն կը կանգնէ որպէս յեղափոխութեան կոթող: Հոն իսկ է ահաւորին մէկ երեսը: Նշան- եան հարց կու տայ թէ ինչ են այն տա- րօրինակ ու խորհրդաւոր կապերը որ դո- յութիւնն ունին յեղափոխութեան ու բա- նաստեղծութեան միջեւ Ի. Գարուն: Վեր- ջապէս Չարենցը չէ միայն որ կ'արժանա- նայ այս ճակատագրին: Իրմէ առաջ Մա- յակովսկին կ'ենթարկուի նման հալա- ծանքի ու ապա վերականգնումի ու մի- թականացումի: Ինչո՞ւ համար ստալին- նականութիւն կոչուողը այնքան ուժեղ կերպով կը հակադրուի գրողներուն, եւ այնպիսի գրողներու որ յեղափոխութեան մեծագոյն ջատագովներն իսկ էին:

Չարենց իր կեանքի վերջաւորութեան գրուած պատասխանի մը մէջ կը նշէ թէ չկայ աւելի ահաւոր պատիժ քան այն մէկը որ անձ մը կը դատաւարտէ իրը դատաւան ա'յն դադափարին, որ իրեն համար միակն է, միակն սրբազանը, եւ երբ ոչ մէկ միջոց կայ հակառակը փաս- տելու: Մոսկուայի նշանաւոր դատաւար- րութիւններու ամբողջ էութիւնն էր ճշը- մարտութեան այս խեղաթիւրումը, դա- դափարի մը հանդէպ հաւատքն ու հա- մոգմունքը ինքնիւր զէմ դարձնող, քա- յալելով նախ անմիջական զոհին բանա- կանութիւնը, եւ ապա ամբողջ ընկերու- թեան մտաւորական կազմածը: Այս բո- լորին ետեւ ուժի յարաբերութիւն մը կայ: Նշանեան զայն կը կոչէ ճշմարտու- թեան ուժը, այսինքն՝ ճշմարտութիւնն ու յոյսագրող ու հաստատող մէկ ու միակ ուժը, որ ստալինեան վարչամեքենան է: Այնտեղ կը հակադրուին բանաստեղծն ու ստալինեան իշխանութիւնը: Մինչ քա- նաստեղծը կը կարծէր թէ ինքն է ճշմար- տութեան պահպանը, ինք որ ոչ թէ մի- ասին առաջին օրէն վառ պահած է յեղա- փոխութեան ջահը, այլ նաեւ մեծագոյն գործն էր իր ժամանակին եւ ամբողջովին դիտակից այդ դիրքի պատասխանատու- թեան, վարչատիրական մեքենան կու դադ պարզելու թէ ինքն է միակ ճշմար- տութիւն հաստատողը: Չկայ ճշմարտու- թիւն վարչատիրական մեքենայէն դուրս: Այնպէս որ բանաստեղծը ակամայ դա- ւանան է: Նախ իր բանաստեղծի, այ- սինքն ճշմարտութեան յաւակնողի էութե- ան:

Թեամբ: Ապա որովհետեւ հաւատարիմ է յեղափոխութեան, իր կարծած յեղա- փոխութեան, եւ Չարենց անդհաւատ ա- սիկա կ'ըսէ իր գործերուն մէջ, մանա- ւանդ վերջին տարիներուն: Մինչդեռ վարչատիրական մեքենան ինք է յեղա- փոխութեան միակ ներկայացուցիչը եւ ուրիշ որեւէ բանի հաւատարմութիւն հա- ւասար է դաւաճանութեան:

Վարդան Մատթէոսեան երկրորդ գը- րութեամբ մը լուսարձակի տակ կ'առ- նէ Չարենցի մօտ յեղափոխութեան հան- դէպ միջնէ վերջ հաւատարմութեան այս դիրքը: Ծանօթ է որ Չարենցի կենդա- նութեան լոյս տեսած վերջին հատորը՝ «Գիրք ճանապարհի»՝ արժանացած է արտակարգ ուշադրութեան Սփիւռքի մէջ: Հոն տեղ գտած քանի մը պոէմներ մեկնաբանուած են որպէս գրողին վերա- դարձը դէպի ազգայինը կամ ազգայնա- կանը: Հետաքրքրականաբար ստալինեան վարչամեքենան ինք ալ՝ եւ ասիկա բոլոր իր զոհերուն պարագային՝ գրողը կ'ամ- բաստանէր ազգայնամոլի մեղքով: Այդ պոէմներուն եւ ընդհանրապէս հեղինակի գործին մօտէն ընթերցում մը սակայն ի յայտ կը բերէ երկու մեկնաբանութիւննե- րուն ալ անհիմն ըլլալը: Մատթէոսեան իբրեւ մեկնակէտ կ'առնէ Չարենցի աւելի հին ու միակ արձակ գործը՝ «Երկիր Նայիրի» ծաղրական վէպը եւ ցոյց կու տայ թէ ինչպէս հոն երեւող կեցուածքը չի տարբերի տասը տարի վերջ լոյս տեսած «Գիրք ճանապարհի» խնդրոյ ա- ռարկայ երկու պոէմներուն՝ «Պատմու- թեան քառուղիներով» ու «Մահուան տե- սիլ» մէջ երեւող կեցուածքն: Եթէ ստալինեան ազգայնամոլի մեղադրանքը յերկրանք էր, Սփիւռքի մեկնաբանե- րուն ալ պարզապէս թիւրընթերցումի եւ կամ երեւակայութեան արդիւնք կըր- նայ ըլլալ: Դժբախտաբար այս թիւրըն- թերցումը տակաւին կը շարունակէ բա- նիլ մինչեւ օրս:

Վաթսուանականներուն կատարուած տքնաջան աշխատանքը տրամադրելի դարձնելու համար Չարենցի ամբողջա- կան գործերու գիտական հրատարակու- թիւնը քիչ թէ շատ կը յաջողէր վերա- կանգնել ողբերգական հեղինակին գործն ու կեանքի պայմանները: Սակայն պարզ է որ խորհրդային իշխանութեան օրերուն լոյս տեսած ոչ մէկ գիրք կրնար իսկա- կան հարցականի տակ առնել անոր վեր- ջին երեք տարիներուն անցուղարձերը, այսինքն՝ Հայածանքին բուն էութիւնը: Նոյն վարչամեքենան էր որ կը մնար ու- ժի գլուխ՝ հակառակ անոր որ ստալինա- կանութիւնը թօթափած էր եւ զայն դա- տապարտելով իսկ ծածկած էր իբրեւ պատմական չեղում: Այնպէս որ ի միճակի չէր ստալինականութիւն կոչուածին բուն էութիւնը երեւան հանելու: Ուստի չէր կրնար հանդուրժել այդ առնչութեամբ որեւէ փաստարկումի:

Անահիտ Չարենց հատորին մէջ տեղ գտած գրութեամբ մը կը մանրամասնէ Չարենցի այդ վերջին տարիները, ըն- թերցումները, մտահոգութիւնները: Եր- նորէի տարած տասնեակ տարիներու աշ- խատանքին, Չարենցի անտիպները վեր- ծանելու ու տպելու անկարելի գործին, բայց նաեւ անոնց առնչուող պատմական պարագաները բացատրելու, այսօր վե- րականգնուած ձեւով ունինք այդ վերջին երեք տարիներու յիշողութիւնը, յիշո- ղութիւն մը որ պաշտօնական կերպով դատաւարտուած էր մոռացութեան: Այդ յիշողութիւնը բանաստեղծական մաքա- ուումի յիշողութիւնն էր: Հարկ է զայն զետեղել ու ընկալել իր քաղաքական պա- րունակին մէջ: Նշանեան կ'ամփոփէ ըսե- լով որ «յեղափոխութեան բանաստեղծ» նշումը եւ անոր կապուած վիպապաշտ հոլովութիւնը, որ ի գործ կը մնայ մինչեւ օրս, նախ կ'իտեղադրէ եւ յեղափոխու- թիւնը, եւ բանաստեղծը, ապա կը շար- ջանէ հակադրութիւնը գրականութեան ու ճշմարտութեան՝ իմա՝ ստալինեան վարչամեքենայի ուժին միջեւ, եւ վեր- յապէս կ'անտեսէ այդ նոյն վարչամեքե- նային գիտող ճշմարտութեան այս տեսակ՝ այսինքն՝ ինքնիւր զէմ խեղաթիւրումի կարողութեան:

Նշանեանի նշած երկրորդ կարեւոր կէտը կը վերաբերի Չարենցի քառական տարիներու ապագապաշտութեան ու Մայակովսկիի ազդեցութեան: Կարճ շըր- ջան մըն է՝ հազիւ քառականներու առա- ջին կէտը, որուն ընթացքին անոր բանաս- տեղծական արտադրութիւնը գրեթէ բո- լոր մասնագէտներուն կողմէ կը նկատուի երկրորդական՝ չեղում մը յաղագհ ֆիւ- թիւրիզմի կամ ծալրայեղ ձախկողմեան փորձառականութեան: Չարենց աւելի ուշ

ինք ալ հրաժարած է անոնցմէ: «Պատմա- կան շրջագրած» որուն կ'անկարելիինք վերը, կը վերաբերի 1926-էն սկսեալ ա- նոր կամաց-կամաց դարձին դէպի աւելի խոհական բանաստեղծութիւն մը, ուր հեղինակը կը խորհրդածէ ինքնիւր բա- նաստեղծական ու պատմական տեղին ու դերին մասին:

Նշանեան կը պնդէ թէ պէտք է անտե- սել այդ շրջագրածին տուն տուող բուն պատճառը, որ կապ ունի 1924-ին Մոս- կուայի մէջ այնքան մեծ խանդավառու- թեամբ Չարենցի հրատարակած՝ մայա- կովսկեան ներշնչումով՝ «Ստանդարդ» հանդէսի առաջին ու միակ թիւի արդի- լումին ու փնտցումին՝ Միասնիկեանի իսկ յանձնարարութեամբ: Չարենց ստիպուած եղած է պարզապէս տեղի տալու արդի- լումի մը եւ դաւաճանելու ինքն իրեն: Հարուած ուժեղ եղած ըլլալու է «յեղա- փոխութեան բանաստեղծ»-ին համար: Պա- տահարին կը յաջողէ երրորդական երկա- րատեւ շրջապոյտ մը, որ քիչերու տըր- տող առանձնաշնորհում մըն էր այդ տա- րիներուն: Ըստ երեւոյթին՝ արդիւն- լուն ետք պէտքը զգացուած է Չարենցին այն գրեթէ «ապաքինման» նմանող նը- լէրը տալու: Ասկէ ետք միայն Չարենց կը սկսի արդիւնալ ֆիւթիւրիզմին վերա- դառնալ բանաստեղծութեան աւելի ա- ւանդական ձեւերու ու հասկացողութեան: Հասանաբար ուրիշ տեղ չկար այլեւ եր- թալիք: Այս շրջագրածը եւ Չարենցի ա- պագայ արտադրութիւնը Նշանեան կը գե- տեղէ սուղի ընդհանուր նշանին տակ: Չնայած հայ գրականութեան մէջ կանուի- ւ ուղղակի Մարինէթիի ազդեցութեամբ յայտնուած (Չարենց, Նազարեան) ֆիւ- թիւրիզմին եւ անոր յաջորդող Չարենցի ու իր խմբակիցներուն մայակովսկեան փորձերուն, այս մարդը կը մնայ գրեթէ չպոչուած գետին մը, յաճախ անտեսուած իբրեւ ձախողանք կամ վրիպանք: Բայց Չարենց ոչ թէ միայն եղած է կատարե- լապէս յառաջապահ մը, այլ ամբողջ- փին համոզուած եղած է այդ տարիներուն իր ըրածին: Այնպէս որ կարելի չէ ան- տեսել ֆիւթիւրիզմի այս արդիւնումին ու մերժումին հետեւանքները արդի հայ գրականութեան զարգացումին վրայ:

Այս նիւթով հատորին մէջ հետաքրքրա- կան գրութիւն մը ունի ձգՖ Կոչկարեան, ուր կը խօսուի այն հսկայական փոփո- խութեան ներուժին մասին որ կը յա- ջորէ հոկտեմբերեան յեղափոխութեան ու խորհրդայնացման տարիներուն: Ար- ւեստագէտները ամէնուրեք կը փորձեն յեղափոխականացնել իրենց կիրարկած արուեստը ու երեւան կու գան զանազան հոսանքներ: Հայաստանի մէջ արդիակա- նացման այս հոլին կը համապատասխա- նէ ներածուած կաղապարներու որդե- ղումը, որուն մեծագոյն կիրարկողնե- րէն է Չարենց: Բանաստեղծները հարց կու տան թէ ինչպիսի՞ն պէտք է ըլլայ խորհրդային բանաստեղծութիւնը եւ այս նիւթով ծալր կու տան երկար բանավե- ճեր, մէջտեղ կու գան գրական խմբակ- ներ: Իշխանութեան թոյլտուութիւնն ալ առաջին տարիներուն կը քաջալերէ այս բոլորը: Այս պարունակին մէջ է որ ֆիւ- թիւրիզմի փորձերը տեղի կ'ունենան, ուր արուեստէն կը պահանջուի ըլլալ հա- մապատասխան արդիական պայմաններու մէջ ապրող՝ այսինքն մեքենայական ար- տադրութեան ժամանակի մարդուն: Ար- ւեստը ինք ալ կը սկսի նկատուի իբրեւ իրականութիւն արտադրող գործողու- թիւն մը: Կոչկարեան կը ծանրանայ այս տարիներուն Չարենցի մօտ զարգացող տեսութիւններուն ու կիրարկումներուն հարազատութեան վրայ, նոյնիսկ եթէ աւելի ուշ ան պիտի վերադառնայ աւելի աւանդական ձեւերու: Նորոգութեան ու յառաջդիմութեան հիմնական ձգտում մըն էր որ Չարենցը կը մղէր այդ տարիներուն որդեգրելու ֆիւթիւրիզմի փորձառական ձեւերը: Յետագայ զարգացումները, մա- նաւանդ ընկերային իրապաշտութեան որ- դեգրումը որպէս պաշտօնական ընթացք խորհրդային արուեստի, իրականութեան մէջ նահանջ պէտք է նկատուի քառա- կաններու աւանգարդիզմին հետ բողոքա- տած: Այնպէս որ, երբ այսօրուան քննա- դատութիւնը իբրեւ վրիպանք կ'անտեսէ այդ ֆիւթիւրիզմը, իրականութեան մէջ ուրիշ բան չընէ եթէ ոչ շարունակել այդ նոյն տարիներու պետական կեցուածքը:

ձգյալ Ռասսլ ստորագրած է երկու հե- տաքրքրական ուսումնասիրութիւններ, առաջինը Չարենցի արդիականութեան մասին (անգլերէն խորագիրն է՝ The Armenian Counterculture That Never Was), երկրորդը՝ «Չարենց Մարգարէն» վերնա- գրով: Առաջինին մէջ ան կը խօսի Չարեն-

ցի Սայաթ Նովայական ոճով գրուած «Տաղարան»-ի մասին եւ անոր տուն տը- տող պատճառներուն, ցոյց տալով որ ա- րեւելեան ոճերու փորձարկումը անոր մօտ կ'իյնայ՝ արդիականութեան ու ֆիւ- թիւրիզմի նման՝ ուսումնասիրն ձառքով հասած ազդեցութիւններու ծիրէն ներս: Ապա Ռասսլ կը խօսի Չարենցի վերջին շրջանի հոգեվիճակներուն մասին իր գը- րութիւններուն ընդմէջէն, անոր մորֆե- նի գործածութեան, դառացանքներուն, և կը կեդրոնանայ Լէոնարտո Ժա Վինչիի Յիսուսի նկարին նուիրուած բանաստեղ- ծութեան վրայ, վերջապէս հասնելով Չարենցի միասնական թեմայով գրած անտիպ պատասխաններուն: Երկրորդ գը- րութեան մէջ ան կը կատարէ բաղդա- տութիւն մը Պուլկինի հետ, 1837-էն 1937 երկուքին ճակատագրերուն միջեւ նմա- նութեան ու կը կեդրոնանայ Պուլկինի «Մարգարէ» կոչուող բանաստեղծութեան Չարենցի անտիպ թարգմանութեան տող առ տող ուսումնասիրութեան վրայ:

Գրիգոր Պրլտեան լուսարձակի տակ կ'առնէ բանաստեղծութեան էութեան հարցը Չարենցի գործին մէջ մերթ նը- յայտ, մերթ բացայայտ կերպով երեւող հետեւեալ մտահոգութեան ընդմէջէն. ինչ պէտք է ըլլայ հայ բանաստեղծու- թիւնը մեր դարուն, մեր աղէտի ու վե- րականգնումի շրջանին: Պրլտեան Չա- րենցի երկին հասկացողութիւնը կը դե- տեղէ «այլին դիմող քերթողական» մը շրջապէս ներս: Արդարեւ այս հարցին կարելի է մօտենալ ուրիշ հարցումի մը մէջէն. ճիշդ ի՞նչ է որ կ'ընէ Չարենց երբ կը գրէ Տէրեանի, Սայաթ Նովայի, Նա- րեկացիի, կամ այլոց ոճերով: Պարզ կրկնութիւն: Ինչպէ՞ս հասկնալ Չարեն- ցի արտադրութիւնը: Իբրեւ պատասխան՝ Պրլտեան նախ կը նշէ որ Չարենց ունի շատ յստակ ժամանակագրական հասկա- ցողութիւն մը իր գործին, երբ կարգը կու գայ զայն մատուցելու: Օրինակ՝ 1922-ի երկու հատորով երկերու ժողովածուի պատրաստութեան համար ան կը կատա- րէ յստակ բաժանումներ երկերու տեսել- ներուն միջեւ եւ բաժին առ բաժին կը դասաւորէ զանոնք ժամանակագրական կարգով: Ուրեմն այդ կարգը բանաստեղ- ծական երկի հասկացողութեան համար գործող ներքին ժամանակագրական կարգ մըն է: Այդ կարգը կը ստեղծէ «բանաս- տեղծական շարքեր», որոնք ունին իրենց դասաւորման ներքին օրէնքները: Եւրոպի յղացը Չարենցի մօտ կը յղուի տարբե- րակումի դադափարին, երաժշտական տարբերակներու նմանութեամբ: Կրկնու- թիւնը ուրեմն տարբերակում մըն է՝ ա- մէն անգամ քիչ մը եւս փոփոխուելով նա- տորդէն: Այդ կրկնութիւնն ու տարբերա- կումը դիմադրելու Չարենցի մօտ անընդհա- տու յոյս է ինքնիւր պատմութեան ու ինքնիւր կիրառումին հետ: Ասոր համար ալ Չարենց բանաստեղծութեան բանաս- տեղծն է: Վերջապէս աղէտի հորիզոնին վրայ բանաստեղծութիւնը կրնայ միայն ըլլալ այլ եւ այդ այլ արդիականն է: Բանաստեղծութիւնը կարելի է որովհե- տեւ կայ այլը:

Հատորը կը պարունակէ նաեւ թարգ- մանաբար բաժին մը Հենրիկ Լեոնյանի 1986-ին լոյս տեսած «Չարենցի պոէտի- կան» գիրքէն, ինչպէս նաեւ բաժին մը Մարկ Նշանեանի 2002-ին լոյս ընծայած «Writers of Disaster» գիրքին մէջ տեղ գտած Չարենցի մասին լայն ուսումնա- սիրութեան: Առաջինը նիւթ կ'ընէ Չա- րենցի մօտ պատմութեան վերածումը փո- խաբերութեան, իսկ երկրորդը բանաս- տեղծութեան վիճակած սուգի դերը պատ- մութեան աւարտին:

Ճոխ հատոր մըն է ներկայացուածը, այլապէս բովանդակութեամբ, բայց մա- նաւանդ նոր շունչ մը բերող Չարենցի ընկալումին՝ արեւմտեան կողմն ա- խարհի:

ՐԱՅՅԻ ԱՃԷՄԵԱՆ

(1) «Yeghishe Charents . Poet of the Revolution», Ed. Marc Nichean and Vartan Matiossian, Costa Mesa : Mazda Publishers, 2003.

(2) «Across Two Worlds», NY: Ashod Press, 1985, «Land of Fire», Ann Arbor : Ardis Publishers, 1986, աշխատանքը մամբ Մարգարէ Մարկիւսեանի, Յակոբ Անդրեանեանի եւ Տիմոթէ Տիմոթէանի:

ենթակառուց, տառապող, նահատակ, որ առկա է ի վերջոյն «վերապրելու» (Օտեան յայտնութեան այս բառը չի սիրեր): Ասոնք երկու տարբեր դիրքեր են որոնք պատմութեան մէջ, կը կենակցին, ի հարկէ առանց զիարք հակասելու: Տեսնողը ան է որ կը նայի, կը լսէ, կը հսկէ, միտքը կը պահէ անուն ու պատկեր, երկու լոյսերուն միջև կապը կը հաստատէ. այս մակարդակին կը պատկանի Օտեանի գրութեան մէջ տեղերու, դրուագներու, մանաւանդ անուններու արձանագրութիւնը: Տեսնողը երբեմն կ'ընդարձակէ ընկալումը կարկիւնը, կը դառնայ լսող մը: Օտեան կը պատմէ գրուագներ որոնց ակահետեւը չէ, ինչպէս օրինակ Օսմանիէի, Սամոսիի Հայոց ջարդերը, առանց որեւէ ակնարկութեան այս արարքի «նը պատկանի»: Միւս կողմէ՝ կը բացատրէ Տէր Զօրի ջարդերը. «այդ պատմութիւնները... արդէն մանրամասնօրէն գրուած են» (ուրիշներու կողմէ):

Պատմութեան մէջ անուններու իսկական տողանցը մը կայ, որ ի հարկէ յայտնարար է անունի խնդրէն: Ամէն տարագիր երբեմն միայն անուն մըն է, զէմք իսկ չէ: Նոյնն է պարագան ամէն ոստիկանի կամ ոճրագործի: Անուններու առթիւնը կ'ազդարարէ դիտողութիւններ կ'ընէ Օտեան: Այսպէս. «Իրենց (իզմիրցիներու) անունը կը դնեմ այստեղ, որոնք թերեւս կրնան օգտակար ըլլալ իրենց ազդակներուն եւ ծանօթներուն»: Ուրիշ տեղ կ'ափսոսայ որ երկաթուղիի Հայ պաշտօններուն «անունը այժմ կը վրիպի ի իշխողութիւնէն»: Հակառակ այս մոռացումին՝ շատ մը անուններ «փրկուած են» եւ մարդ այն տպաւորութիւնը կ'ունենայ որ աքորանքի պատմութիւնը անուններու շարան մը ըլլալու սահմանաւ է եւ իր մէծ տոմարներուն մէջ կ'արձանագրէ ետեւ ետեւի բոլոր զոհերն ու բոլոր դահիճները, իրենց կարելի լրացումներով:

Տարագրութեան մէջ տեսնողը իսկական լրագրող մըն է: Ասիկա կը դառնայ բացայայտ երբ Համայնի մէջ (1917ի սկիզբները) օգտուելով ապստամբարանի ընթացքին հնարաւորութիւնէն, կը սկսի կապ հաստատել Անտոնեանի հետ եւ օրագրութիւն բռնել: «Երբեք տետրակ լեցուցած էի, կը պահէի սենեակիս պատուհանին վերեւ գտնուած խոռոչի մը մէջ»: Այդ տետրակներուն մէջ կ'արձանագրէ «օրը օրին քիչ շատ կարեւորութիւն ունեցող զէպերը, օրուան լուրերը, Համայնէն անցնող բարեկամներու հետ ունեցած տեսակցութիւններու եւ նոյնիսկ զինուորական առաքումները: Բոլոր ասոնք իրենց ամբողջութեան մէջ շատ վտանգաւոր էին...»: Օր մը խուզարկումէ մը եւ ձեռքարկումէ մը ետք Օտեան այդ տետրակները կը պատուիրէ «ընտելեմ ընել»: Տարագրութեան մէջ, տեղն ու տեղը գրուած էջեր մեզի գրեթէ չեն հասած եւ կարգալով Օտեանի գրութիւնը՝ կարելի է հասկնալ թէ ինչու: Ի հարկէ որքան ալ ընտելեմը ըլլան այս տետրակները, անոնք կը կազմեն առաջին զօրութեանական արձանագրութիւն մը, աղէտին մէջ, աքորանքի պատմութեան տակ պահուած կրկնադրը: Լիովին գիտակից կատարող զէպերու տարողութեան, լրագրողը Օտեանի մէջ ըմբռնած է սկիզբէն, որ աստեղ պէտք է «նշանակել» (բառը իրն է) եւ արարքը վտանգաւոր է: Գիտէ նաեւ որ ամբողջական ընտելեմը տեղի կ'ունենայ միայն երբ հետեւին ու ակնատեսները անհետանան: Լրագրողը ջնջելու մոլուցք մը գոյութիւն ունի, նոյնիսկ 1918ին սկիզբը, երբ յատուկ հրաման մը կը հասնի Պրեմիէի Հայկազ խանգարիչ տիպարը անպայման Տէր Զօր արտաքինը:

Տեսնողին մէջ կայ նաեւ նահատակը, ան որ հազար ու մէկ միջոցի կը դիմէ վերապրելու համար, կը ծրագրէ փախուստներ, կ'իրագործէ միայն մէկը: Տարագիր Օտեան, երբ 1917ի Մայիսին կը փորձէ խոյ տալ Էլ-Պուստիայէն, կը կողոպտուի, կը կորսնցնէ ճամբան, եւ հազուադէպ կ'ապրուի մերկացած՝ ինքզինք միանակ կը գտնէ Եփրատի մօտիկ անել թուող ցախաստանի մը մէջ. «Աքորանքի մէջ, առաջին անգամ ըլլալով, յուսահատութիւնն ու լքումը կը տիրէր վրաս: Կը մտածէի թէ ուժաւորաւ հոն, ցախաստանին մէջ պիտի մնամ ու ջաքալներուն կեր ըլլամ եւ բարձրագոյն "Մլ կ'օգտէ, ա'լ կ'օգտէ" կը պոռայի, խօսքս ուղղելով չեմ գիտեր ինչ անագորոյն աստուածութեան մը...»: Նման պահեր հազուադէպ են պատմութեան մէջ: Վե-

րահաս մահուան առջեւ միայն Օտեան կը մղուի անգրագրանալու իր անձին: Եւ այն ատեն, այդ տարրերին ծուղակին մէջ, աստուածութեան դադող մտածումը կը ճշդուի, կը դառնայ Սուրբ Գրքին. «Ու կը յիշէի Ծննդոց Գրքին պատմութիւնը...»: Ասանկ ընդլայնումներ բացատրի են ողիսականին մէջ եւ հետեւանք՝ անձը զգեստող սարսափին: Պատմութեան աւարտին՝ ասոր նմանող ուրիշ նշում մըն ալ գոյութիւն ունի. «Յարութիւն առած նահատակի մը երկու լոյսեր ունէի: Տէր Զօրէն ողջ վերադառնալ արդարեւ պոտիկ հրաշք մը չէր»: Հոս, այս յանդիմանահաստակի դէմքին մէջ կը կազմուի վկան, մահէն դարձող Ղազարոսը, ան որ կրնայ դռնէլ. «Ես այն մարդն եմ որ Տառապանքը տեսայ»:

Ընթերցողը դիւրաւ կը նշմարէ սակայն որ Օտեան առհասարակ կը խուսափի հոգեբանական վերլուծումներէն, պատումի մը մէջ, ուր ապրողը քիչ անգամ ժամանակ ունի մտածելու: Տարագրութեան հալածանքին մէջ, ապրիլը միակ հրամայականն է, ըսել կ'ուզեմ «բուսային» բայց զգաստ վերապրումը: Օտեան ի գործ կը դնէ իր ամբողջ իմացական կարողութիւնները, դահիճի հոգեբանութեան ու գործելակերպին ծանօթութիւնն ըլլալ թէ ճարտիկութիւնն ու խելամուտութիւնը, որպէսզի երեւութապէս «բուսային» վերապրումին մէջ պահպանէ ազատագրումին սեւեռումը: Կարելի է մտածել որ ներհայեցողական ամէն ցանկութեան գերծ (կամ զո'ւրկ)՝ ան կը նախընտրէ միմիայն տեսնել, հասկնալ տեսածները: Ուստի՝ պատմութեան մէջ վերային նայուածքը կ'երթայ ուրիշներուն, մտերիմներու թէ ծանօթներու շրջանակէն անդին բոլոր անանուններուն, ամբողջին, որուն զանազան խաւերը կ'անցնին յաջորդաբար դրուագէ դրուագ: Որով անձը, Եսը (յաճախ մենքը) այնտեղ կը կատարէ տեսակ մը շրջուն դամբարանի դեր, «քոտաք» ի կ'ըսէ Թէոփիկ, որուն վերապահուած է անանձնական փորձառութիւն մը արձանագրելու գործը: Ուրիշ հարց՝ Օտեան չի ձգեր որ պատումի ժամանակին միջամտէ գրութեան ժամանակին, ինչ որ որոշ հեռուութիւն պիտի գնէր գրողին ու տարագրութեան փորձառութիւնն ընդունի միջեւ: Այդ հեռուութեան «պակասը» արդիւնք է պատմողական ընտրութեան մը, այն մէկուն որ կը պարտադրէ տեսակ մը սուզում պատումի ժամանակին մէջ եւ որ կը ստեղծէ ընթերցողական պատրանք, հետեւելու հնարահան գրողի արկածախնդրութեանց:

ՈձԸ

Վերջաբանին մէջ Օտեան երկու հիմնական ճշգրտներ կը կատարէ, որոնք կը վերաբերին արձանագրութեան ընկալումին, պիտի ըսէ փոխանցման հոլովոյթին: Կը յղուի թերթին ընթերցողներու հակադեցութեանց. «Հատե՛ր կարծեցիք թէ չափազանցութիւններ կային գրածիս մէջ»:

Առաջին ճշգրտը կը վերաբերի պատմութեան ոճին: Որքան կարեւոր է պատմելը նոյնքան էական է անոր յարուցած ոճի խնդրէն. ինչպէ՞ս գրել: Ըստ ասմենայի ասիկա Օտեանի համար հարց մը եղած է եւ վերջ նշած յօդուածս ատոր ակնյայտ արձագանքը կը կրէ: Օտեան տուած է պատասխանը. «Ընթերցողները նշմարեցին... պատմութիւնը գրեցի ամենապարզ կերպով եւ նոյնիսկ գրական շատ անխնամ ոճով»: Հաստատուած կրնայ ինքնարդարացում նկատուի. Օտեան կ'ընդունի որ գրած է գրական անխնամ ոճով մը եւ սպասէ ալ է թերթին: Բայց այս կէտը հարցին մակերեսն է: Ոճի խնդիրը կը վերաբերի գրութեան յօդուածին, գրութեան զբոլորին, իր նիւթին եւ ասոր կառուցման: Գրական ոճը պիտի ըլլար յարգարանքով ոճ մը: Ի՞նչ է իր նմանուած ոճը: Ան՝ որ անկասկած կ'ենթադրուի «գրականութեան» օրէնքներուն, ան որ գրական նպատակներ հետապնդելու՝ կ'ուզէ գեղեցիկ երկ մը դառնալ կառուցումով, տիպարներու եւ հարցերու քննութեամբ փորձառութեան բազմաժանգրդակ դրսեւորումով, եւայլն:

Ինչ լուծում ալ տրուի հարցին, անխնամ ոճը, աղէտին առթիւ, խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ «գրականութիւն» յընդարձակ: Օտեանի յօդուածին մէջ եւ աւե-

լի անդին՝ իր ժամանակակից գրագէտներուն համար, աղէտէն ետք գրականութիւնը կը մնայ միշտ գեղեցիկ արուեստ մը, այսինքն՝ միշտ հնարաւոր: Իսկ Օտեան, հոս, իր աքորանքի պատմութեան մէջ, յայտնօրէն ընտրած է ըսենք «թերթ», լրագրային գրելակերպը: Արդ՝ այդ գրական «անխնամ» ոճը պարզ արդիւնք է գրագէտի բազմադրապետութեան, այն չըջանին երբ, ինչպէս կը թելադրէ Օշական «Իր ստորագրութիւնը անհրաժեշտ է ամէն թերթի մէջ» եւ իրարու ետեւէ կը ծնին ընդարձակ վէպերը (Թիւ 17 խափիւնէն զատ կամաջ հովանոցով կ'ընր, կաւէ հերթանք, Տարիքա կամ նոր աղբիկներ, Մարգարիտէ մանեակ...): Անկարելի չէ: Միայն թէ թերթին ամէնէն պարզ ու անխնամ ոճը չենթադրեր անպայման հակառակը աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել: Անիկա կառուցողական, խտացման ինչպէս ընդլայնման շատ որոշ բանարտաբան մը կը պարտադրէ, ուր պատկերը, գրութիւնը, երկխօսութիւնը կը դերակշռեն վերլուծում-մեկնաբանութեան եւ ուր չենթադր, տրամադրութեան տեսական փոփոխութիւններ պատումի թեմ-փոն կ'արագացնեն կամ կը կը դանդաղեցնեն, խուսափելու համար ճիշդ այն միօրինակութենէն որմէ կը գանգատի Օտեան եւ որ Օշական վտանգ մը պիտի նկատէ, աւելի ուշ, աղէտի գրականութեան: Ոգիտականի մը մէջ, գրուագային գրութիւնը զէպերու (փորձանքներու փորձութեան ու փորձի) շարաւարման կանոն մըն է, որուն է՛ն ծայրը Տէր Զօրի ծրագրուած մահն է: Ոգիտականին կեդրոն տարագրին է եւ անոր տարագրումը՝ պատումին ատաղձը, պատում՝ որ չունի միօրին ընթացք, այլ կը մնայ ենթակայ անդադար շեղումի կանոնին: Մնաց որ գրուագներու, տիպարներու, մարդկային խեղանքներու այդ խաղաղ-դէտ եւ իրենդնեցիկ բազմութիւնը կը նըպաստէ ոչ թէ պաշտօնագրեցիտ այլ երեւակայնի դարձնելու տարագրութեան ու սպաննիւ տրամը: Աքորանքի պատմութեան մէջ, այդ անխնամութիւնը լեզուապար աճապարանքէ մը չի բխիր այլ կը թարգմանէ գերագոյնը ոճին, այն մէկուն որ չուզի դառնալ ընկալելի կերպ ու ձեւ, կը մերժէ դրականը, քանի որ տարագրութեան փորձառութիւնը խնդրոյ առարկայ կը դարձնէ գրականութիւնն իսկ, ըսի արդէն: Ոճին անխնամութիւնը աւելի կ'սակածի մը, տարակոյսի մը արդարեւն է քան ոճաւորումի անկարողութեան մը:

Երկրորդ ճշգրտը կը վերաբերի պատմութեան ճշմարտացիութեան. «Ամէն բանէ առաջ ուղեցի ճշմարտապատում ըլլալ, ո'չ մէկ իրողութիւն խեղաթիւրել, ո'չ մէկ զէպը չափազանցել: / Եւ սակայն իրականութիւնը այնքան սարսափելի էր որ շատեր կարծեցին չափազանցութիւններ կային գրածիս մէջ...»: Վերջաբանին այս մասը կը թարգմանէ պատմողին (եւ բոլոր վկայողներուն) հիմնական մտաւանդութիւնը. մնալ վաւեր վկայ մը եւ չիցնալ յօդուածի փորձութեան մէջ, չստել, չաւելցնել, գրել տեսնուածը, ապրուածը, առանց խեղաթիւրելու, առանց այլալիւն, չափազանցելու: Վկային համար՝ ճշմարտութիւնը կայ բացարձակապէս, մերկ, ինքն իր մէջ: Օտեան շատ լաւ գիտէ որ զէպերը կը դառնան զէպը կամ իրողութիւնը կը կազմաւորուի, այսինքն՝ պատմողը տուեալներու խուրձէ մը իմաստներ կը հանէ: Իր պատմութեան ընթացքին դրուագը մը նշանակութեան չնդգայարանք անմիջապէս: Շատ աւելի ետք՝ իրարու հետ անմիջական կապ չունեցող տուեալներ յանկարծ կ'առնէ իրարու, մէկը կը տանի միւսին եւ կը կազմէ նշանակութիւն: Օտեանի պատմութիւնը նման է ու առաջ կը կատարէ գրեթէ ակառայն հոս ու հոն եւ կը վերաբարձրէ, իր ձեռով, զոհին դանդաղ մուտքը ոճի իր տրամաբանութեան մէջ:

«Իրականութիւնը այնքան սարսափելի էր որ...» ընթերցողները պիտի չհաւատան, որով պիտի մտածեն թէ չափազանցեցե՛ր եմ: Որոշ չափով ոճի իր ընդարձակութեան յարակարծիքն է ասիկա. ոճի մը կը կրէ իր մէջ իր հերթումին հնարաւորութիւնը: Եւ այդ պարագային՝ կը ծնի փաստին փնտռութիւնը: Վկան միանակ է չափազանցութեան, սուտին ու հերքումին դիմաց: Օտեանի վկան չի գիտեր փաստին, չի մտածեր ատոր (Օտեան չէ կատարած վկայութեան փաստարկումի անցքը, Անտոնեանին պէս⁸): Կարծէք չէ կարդացած «ձախտամարտ»ի մէջ յոյս տեսած «Կոչը» (1918 Նոյեմբեր 22), որով Նպաստահասարէ Յանձնախումբը կը

խնդրէ բոլոր ակնաւորներ վկայեցին, որ ընդհանրապէս փաստերը. «Պէտք է փաստել Հայ մարտիրոսագրութիւնը»: Օտեանի ողիսականին մէջ երբեք չենք հանդիպիր բայերու որոնք փաստարկումի մը հոլովոյթը նշեն... այսինքն՝ ոչ մէկ տեղ կը տեսնենք ցուցնել, ապացուցել, փաստել, փաստարկել բայերը կամ անոնց բնորոշած գործողութիւնները: Գրողին համար Հայերու բնաշնչման ծրագրին ու իրագործումը յայտնի են իրենք իրենց մէջ. ողիսականի սկիզբը, Ձօհրապ եւ Ուսկան էֆէն. Մարտիկեան կը յայտարարեն ատիկա, Օտեան կ'արձանագրէ. ակնյայտօրէն որեւէ անհրաժեշտութիւն չկայ յաւելեալ բացատրութեան ողիսականը պարզապէս այդ բացայայտին յայտնութիւնն է, ինչ որ չի դադրիր անպատելի ըլլալէ: Գուցէ ասոր համար Օտեան վերջաբանի մուտքին կը գրէ. «Ահաւասիկ իմ երեք ու կէս տարուան աքորանքի պատմութիւնը»: Գրուածը կ'ու տայ եղածը, տեսակ մը բացարձակ կեստով: Բայց ասիկա ճիշդ է դռնէ մինչեւ վերջաբանը, մինչեւ ողիսականին ծայրը: Այլ խօսքով՝ մինչեւ վերջաբանը աքորանքի գիտէ ինչ էր պատահածը, ինչ էր անոր նշանակութիւնը: Եւ սակայն, ամենապարզ ոճով գրուածն ալ կը դառնուի չափազանցութեան ամբաստանութեան տակ... ըսելով՝ փառումի:

Քանի որ տարագրութեան պատմութեան հաւատարմութիւնն է խնդրոյ առարկայ եւ վկայ մը ինքնին բաւական չէ, հարկ է դիմել ուրիշ վկաներու: Եւ ահա. «Անոնք որ տարագրութեան տառապանքը կրեցին ու կրցան ապրել, անոնք կրնան վկայել թէ երբեք չեմ ալլայլած ճշմարտութիւնը»: Վկան պէտք ունի ուրիշ վկայի մը, որ վկայէ վստահ ճշմարտութեան: Փաստօրէն պատմութեան ճշմարտութիւնը կը հաւաստեն ուրիշ վկաներ, անոնք, միայն անոնք, որ տառապանքը կրեցին (Գողգոթան հեռու չէ անշուշտ) ու կրցան ապրել (այսինքն՝ վերապրել): Կրնան վկայել մանաւանդ անոնք որոնք ինձմէ շատ աւելի տառապեցան, ես միայն իմ անձս ունէի մտածելիք... Վերջաբանը պատմողը կը ներկայացնէ իրեն առանձնաշնորհայ մը, «ամէնէն բարեխախտ տարագրութեան մին»: Եթէ ուրիշներ, որոնք ըստանիքներ էին, պատմէին... դուցէ աւելին ըսէին. ես պատմեցի ինչ որ տեսայ: Վկայէ վկայ այս յղումը ակնյայտօրէն կը շրջանցէ փաստարկումի հոլովոյթը եւ տրամաբանական դիմով մը Օտեանը կը նայ առաջնորդել ոչ թէ պատմագրութեան այլ... արդարապատմութեան:

Օտեանի երկու ճշգրտները կ'առնելը լին իրարու սերտօրէն: Առաջինը կը վերաբերի գեղագիտական մակարդակին, իսկ երկրորդը ճշմարտութեան: Ըստ ամենայնի երկրորդը կը հիմնադրէ առաջինը: Անալոյժ ճշմարտութեան մը մտահոգութիւնը կը պայմանաւորէ ամենապարզ, գրական շատ անխնամ ոճ մը: Որոշ շափով անկարելի չէ մտածել որ Օտեան ուզած ըլլայ խուսափել «աքորանքի» գրականութիւնը՝ կոչուածի այն կերպէն որ էր. «Աքորանքի գրուագները աւելի շահեկան դարձնել, անոնց մէջ խոռոչելով մեծաքանակ աւագ եւ Եփրատի ջուր», ինչպէս կը գրէ սրամիտ հեղինակը: Անկարելիութիւն՝ երեւակայնի տալու անհրաժեշտ գործողութեան: Որոգիքը «Հատարակ» գրելակերպ մը, թափանցիկ ու պարզ լեզու մը որ հետեւի գրուագներուն եւ եղբակներ բարեխառնէ անալոյժ ու զուսպ ստանութեան, առանց կորսնցնելու մարդկային իմաստը, կարելի եղածին չափ շատ տեղեկութիւն ու մանրամասնութիւն քաղել, պատկեր սեւեռել ու քիչ վերլուծում կատարել, ասիկա ձգելով ընթերցողին, եւ ասիկա այսպէս յանուն ճշմարտապատումի մը, որուն ճշմարտացիութիւնը կրնայ որեւէ իսկական վկայ վկայել իր կարգին: Նման գրելակերպ կարծէք Օտեան նկատի ունի «Վարդան Հայ մտաւորականութիւն» էջին մէջ (Դեկտեմբեր 1918) կը գրէ. «Միայն մանթօնը ու Դանիէլ Վարդապետները Հայ Նահատարութիւնը երեւակայնեցին ու զոճագրեցին. վաղուանները Հայ Նահատարութիւնը ապրեցան եւ պիտի լուսաւորեն»: Չեմ դանդաղել հոս բացատրութեան վրայ, ընդդէմ միայն այն կապով Օտեան կը հաստատէ ապրուած նաոր Օտեան կը հաստատէ եւ գալիք գրականութեան միջեւ որ յայտնօրէն կը պատկանի լուսանկարի ժամանակին:

Անիծեալ տարիներուն մէջ զանգուած

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

ԱՆԻԾԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐ

1914 – 1919

(Անձնական յիշատակներ)

Երուանդ Օտեանի յուշագրությունն մէջ (Արիւնոտ յիշատակներ), «Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս», «Գրական յիշատակներ», «Վերլիլոմներ», «Տասնվեց տարի ետքը») առանձնապատու է Եղեռնին նուիրուած «Անիծեալ տարիներ» վաւերագրութիւն – վկայագրութիւնը: Այս ծաւալուն յուշագրութիւնը բացառիկ է Եղեռնի փաստաւաւերագրական, գեղարուեստական վկայութիւններում ընդգրկուածութեամբ, մանրամասների առատութեամբ, աղէտի եւ տարագրութեան համապատկերային վերաներկայացումով:

Շուրջ հինգ հարիւր էջանոց այս յուշագրութիւն վկայութիւնն ընդգրկում է Առաջին խաղաղամարտի սկզբից, 1915ի Ապրիլ 11ի չարաշուք գիշերից մինչեւ Հայոց Գողգոթայի գրեթէ բոլոր վայրերի՝ Գոնիա եւ Տարսոն, Համա եւ էլ Պոսթրա, արարական անապատներ եւ էլ՝ Զոր, փոքր ու մեծ, քիչ թէ շատ խանակելի եւ երկորդական դէպքերի բաղում մանրամասներ:

«Անիծեալ տարիներ»ի պարզ շարադրանքը, սրբնթաց պատումը, անպատճառ ոճը առաւելագոյն ընդգծում է այս յուշվկայագրութեան արժէքը: Յաւելանք, որ Օտեանը միակ դասական վերապրող գրողն էր, որ ստեղծեց աքսորի եւ տարագրութեան պարունակների ամբողջական պատկերը:

Տանհինգ գլխից ու վերջաբանից բաղկացած այս յուշագրութիւնը Ի. դարի Հայոց պատմամշակութային կեանքի հանդուստի յուշարձաններից է:

Երեքուկէս տարուայ աքսորից յետոյ, 1919ին Պոլիս վերադառնալուն պէս Օտեանը սկսում է գրել «Անիծեալ տարիներ»ը, որն իբրեւ թերթի լրիւ է տեսնում Պոլսի «Ժամանակ» օրաթերթում 1919 Փետրուարի 6ից մինչեւ Սեպտեմբեր 25ը:

Յաւ ի սիրտ Օտեանի այս յոյժ արեւելաւոր եւ կարեւոր վկայագրութիւնը քաղ գրեթէ անհատաշէն է եղել ընթերցող հանրութեանը:

Այսօր արդէն «Անիծեալ տարիները»

պատրաստ է տպագրութեան, շուտով այն լրիւ կը տեսնի առանձին հատորով:

«Յաւալ»ի ընթերցողներին ենք ներկայացնում մի հատուած յուշագրութեան «Բանտարկութիւն եւ աքսոր» գլխից (թերթօնային տպագրութիւն, թիւ 17 – 21):

Պատրաստեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՔՍՈՐ

Օգոստոս 25 Երեւաթի իրիկուն՝ Այս Սթէֆանո՝ մօրեղբորս այցելութեան դացի ու հետեւեալ առտուն եկայ Մաքրիգիւզ Խորաֆոյր Եւփիմէ Օտեանը տեսնելու: Կարծես բնագրական գրգիռ մը կար ներսս որ զիս կը մղէր երթալ աղականներս տեսնելու:

Յետոյ երբ Սիրէճի հասայ, խմբագրատուն երթալէ առաջ, ըստ սովորութեան հանդիպեցայ Նշան Պապիկեան դըրատունը:

Արշակ Ալպոյաճեանը ձերբակալեր են այս առտու, – ըսաւ Պետրոս Նշանեան զիս տեսնելուն պէս:

Թէեւ այս տեսակ լուրերու վարժուած՝ այսուհանդերձ ցնցում մը ունեցայ:

Կարգը ինծի կու գայ կոր կարծեմ, – ըսի խնդալով, – արդէն զարմանալի է որ մինչեւ հիմա զիս չքչեցին:

Քեզի մոռցած ըլլալու են:

Բայց օր մը պիտի յիշեն:

Գրատունէն դացի խմբագրատուն ձեւադիրս տալու:

Ամէն օրուան անձկութիւնը կը տիրէր հոն:

Իզմիթի, Պարտիզակի, Ատա-Փաղարի տեղահանութեան լուրերը հասած էին իրենց խուճուղի մանրամասնութիւններով: Խօսք կար թէ Պոլսոյ Հայերն ալ տեղահան պիտի ըլլային:

Բոլոր այս լուրերը իրենց ահաւոր ծանրութեամբ կը ճնշէին մեզի: Հեռացայ խմբագրատունէն ու դացի մինչեւ

Պէշկիթաշ, նաւամատոյցի սրճարանը ուր մնացի մինչեւ իրիկուն: Կը նախընտրէի առանձին մնալ ըստ թէ բարեկամներու հետ տեսակցիլ, որովհետեւ զիտէի որ հաճոյալի խօսք մը չպիտի լսէի իրենցմէ:

Իրիկունը սակայն, Բերայի մէջ մէկ քանի բարեկամներու հետ, սրճարանի մը անկիւնը ժամանակ անցուցի եւ բաւական ուշ էր երբ Շիրլիլ մեր տունը եկայ:

Հազիւ թէ կերակուրս աւարտած էի՝ ննջասենեակս մտայ ու հանուեցայ անկողին մտնելու համար:

Ճիշդ նոյն բոլորէն զանգակը հնչեցումս:

Սպասուհին բացաւ դուռը:

– Երուանդ էֆէնտի Օտեանը հո՞ւ է, – հարցուց անձանթ ձայն մը:

– Հոս է, – պատասխանեց սպասուհին:

– Վայրկեան մը կ'ուզենք զինքը տեսնել:

Սենեակէս այս խօսքերը կը լսէի. կէս հանուած՝ դուռը բացի եւ ըսի.

– Ի՞նչ կ'ուզէք:

– Երուանդ էֆէնտի Օտեանը դո՞ւք էք:

– Այո՛:

Մարդը որ մինչեւ այդ առեւ դրան մէջ կեցած էր, ներս մտաւ: Ուրիշ անձ մը հետեւեցաւ իրեն:

– Ի՞նչ կ'ուզէք, – հարցուցի:

– Կը ներէք, – ըսաւ առաջին խօսողը, – քօմիսէր էֆէնտին ձեզ տեսնել կ'ուզէ:

Հասկցա՛յ...

– Հիմա՞...

– Այո՛, հիմա անմիջապէս:

– Ու՛ր պիտի երթանք:

– Հոս, Բանկալիի քարաքօլը¹, Հարպիէի մօտ, – պատասխանեց մարդը:

– Լա՛ւ, հագուելու ու երթանք:

– Պէտք չկայ հագուելու, – ըսաւ ծըպտեալ ոստիկանը, – մէկ վայրկեանի համար է, բան մը պիտի հարցնէ պարզապէս:

– Այո՛, բայց ասանկ դուրս չեմ կրնար ելլել:

– Ինչպէս որ կ'ուզէք, միայն թէ չուտ երթանք, կը սպասէ կոր... վայրկեանի մը համար է...

Աճապարանքով հագուեցայ ու մեկնեցանք, մինչ խեղճ մայրս, եղբւրթիւնը կուհեւրով կ'ուզէր անպատճառ ընկերանալ ինծի՝ «զաւակս ո՛ւր կը տանիք կոր» գոչելով: Հազիւ կարողացայ զինքը հանդարտեցնել, հաւաստելով որ անմիջապէս պիտի վերադառնայի: Բարեբախտաբար զիս տանելու եկող երկու գաղտնի ոստիկաններն ալ նոյն կը կրկնէին:

– Հանձմէ էֆէնտի, հիմա պիտի գայ...

Փողոցին մէջ երկու ոստիկաններէն մին սկսաւ հայերէն խօսիլ հետս:

ին բնաջնջում ըսուածը կը գրուի իր երեւութական այլազանութեան, իր սովորականութեան մէջ, պարզ բաներու բըրտութեամբ, առանց աւելորդ փաթոսի, առանց կիրքի ինչպէս կ'ըլլան երբեմն չոր ու ցամաք ամբաստանութիւնները: Մարդիկ կան հոն, գոհեր, լրտեսներ, բնաջնջման ծրագրի պաշտօնեաներ, ոճի-րի ամբողջ օսմանեան վարչարարական մեքենան, որ ոչինչ ձգած է պատահականութեան, բոլորը իրենց անուններով, իրենց պաշտօններով. մարդիկ՝ որոնք աղտի բեմին վրայ նոյնքան առեղծուածային են որքան խորախորհուրդ վէպերու, այսինքն՝ անմատչելի, անհասկնալի, բայց ահռելիօրէն մեղամօտ: Յետոյ ամենայն ճշգրտութեամբ, ստոյգ ըլլալու մտահոգութեամբ՝ տեղերը նորէն իրենց անուններով, հեռաւորութիւնները, պարձանները, դէպքերը իրենց թուականներով, երեւոթիւները նորէն իրենց մանրամասնութեամբ, այսինքն՝ աղէտին ստեղծած ոչ միայն յուսալքումը, խորտակումը, պատրանքները, փրկութեան մը սին յոյսը, մեծ ու փոքր հերոսութիւնները, այլեւ երբեմն ապրելու գերագոյն մոլորեղով մը տոգորուած գոհերուն անբարոյականութիւնը, պոռնկութիւնը, խաթարումները, կաշառքը, մանաւանդ դըրամին ահարկու գօրութիւնը: Վերջապէս անանդէն դուրս գալու, վերադառնալու մտասեռնումն ու յաջողութիւնը: Թէեւ վերադարձողները գիտեն որ «իր տեղէն ելլող Հայը այլեւս չի կրնար տեղը վերա-

դառնալ»: Վերադարձին մէջ երբեք վերադարձ չկայ: Ողիսեալի Իթաքան մը տաղիւթանք մըն է եւ ողիսականը ինքն իր հերքումը:

Յարուծիւն առած նահատակը ի՞նչ կրնայ ընել եթէ ոչ գրել տեսածը: Այն առեւ աքսորանքին պատմութիւնը ուրիշ բան չըլլար եթէ ոչ յարուծիւնն իսկ, հրաշալի յարուծիւնը գրականութեան մը, որ կը բացուի ոչ մէկ իմաստութեան վրայ:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

(1) «Գրական – երգիծական ակնարկ», «Ոստան», Պոլիս, 1920 Յունուար 14:

(2) Ա. Անտոնեան սկսած է այդ յիշդուրք-ինքնները հրատարակել Փարիզի «Վեռնետուր»ին մէջ, 1919 Յուլիսին, բայց ըստ երեւոյթի չէ աւարտած: Յատկանշական է որ գրութիւնը կ'ընդհատուի երբ Անտոնեան կը հրատարակէ Մեծ Ոճիւրը (1921), այսինքն՝ կը յանձնուի փաստերու եւ վաւերագիրներու որոնումին:

(3) Նամակներ, Երեւան, 1999, էջ 244:

(4) Ս. Մուրադեան, Թիւ 17 խափէն վէպի մուտքին, Օտեանի նամակին նշած հատուածս մէջբերելէ առաջ կը նշէ որ

ընդարձակ աշխատութիւնը «անկասկած» վէպն է (Երեւան, Գիրք Ա., 2000, էջ 9-10): Սակայն Օտեան իմ գրած է «պատմի տեսածներս», ինչ որ այնքան ալ յաւիթ չէ Թիւ 17 խափէնին մէջ «վէպի ձեւով պատմել»ուն (նոյն, Օտեանի նախաբան, էջ 24):

(5) «Գիծեր Եր. Օտեանի կեանքին», Հայրենիք, Պոսթըն, 1927, Յունիս և Յունիս:

(6) Այսպէս՝ Հայ նոր գրականութեան պատմութիւնը, հատար 5, 1979, էջ 695: Անիծեալ տարիները գեղեղնաւոր վէպերու դասին... Ս. Ա. Մանուկեան, իր աշխատութեան մէջ Երուանդ Օտեան, Երեւան, 1997, կը խօսի գործին մասին, բայց յղումները ցոյց կու տան որ գրութիւնը չէ կարդացած (էջ 289-300), քանի որ բոլորիս միակտի ունին Թեոդիկի տարեցոյցներուն մէջ տպուած, Անիծեալ տարիներէն առնուած, բայց Օտեանէն վերաշարադրուած էջերը: Իր կենսագրական ուրիշներուն մէջ Թեոդիկի Անիծեալ տարիները կը գետնող քերթներուն կարգին (Ամէնուն տարեցոյցը, Փարիզ, 1928, էջ 636) եւ որեւէ ակնարկութիւն չընկր հատարով հրատարակութեան մը: Հ. Ջաւաշեան շատ ընդհանուր դիտողութիւններ կ'ընէ Օտեանի յուշագրութեան առիթով (Պատմութիւն արդի հայ գրականութեան, Վեներիկ, 1953, էջ 516): Ա. Մալարեան, Երուանդ Օտեանի կեանքը եւ

– Կարեւորութիւն ունեցող բան մը չէ, հոգ մի՛ ընել, – ըսաւ ինծի:

– Ի՞նչ է խնդիրը, – հարցուցի:

– Կարծեմ տեղեկութիւն մը պիտի հարցնեն ընե՛ք. հինգ վայրկեանէն տուն կը վերադառնաս:

– Ի՞նչ տեղեկութիւն...

– Չեմ գիտեր, բայց կարեւորութիւն տալիք բան մը չէ:

Ինքնաբերաբար ըսուած այդ խօսքերը զիս հանդարտեցուցին եւ ճշմարտապէս պահ մը հաւատացի որ քիչ յետոյ ետ պիտի դառնամ:

Հասանք քարաքօլ ուր զիս առաջնորդեցին քօմիսէրին ըով:

Շիւք երկտասարդ մըն էր:

Երկու ծպտեալ ոստիկանները զիս ներկայացուցին:

– Երուանդ էֆէնտի Օտեան:

– Հրամայե՛ք, – ըսաւ քօմիսէրը, իր մօտ դրուած թիկնաթուր ցոյց տալով:

Ձիս բերողները բարեւեցին ու աներեւոյթ եղան:

– Կը ծխէ՞ք:

Եւ սրկառէթի տուփը երկարեց ինծի: Մեքենաբար հատ մը առի ու վառեցի:

– Երուանդ էֆէնտի Օտեանը դո՞ւք էք, – հարցուց:

– Այո՛, ես եմ, պատասխանեցի:

– «Ժամանակ» լրագրի խմբագիր...

– Այո՛:

– Շատ աղէկ:

Եւ քօմիսէրը սեղանին վրայ դրուած դանդակը հնչեցուց:

Փօլիս մը ներս մտաւ:

– Էֆէնտին տարէք, – ըսաւ քօմիսէրը զիս ցոյց տալով:

– Հրամայե՛ք, – ըսաւ փօլիսը:

Ոտքի ելայ:

– Մնաք բարով:

– Երթաք բարով:

Երկմտութեան մէջ էի: Ազա՞տ պիտի թողուն զիս: Շատ յոյս չունէի: Եթէ քօմիսէրը գոնէ պզտիկ հարցաքննութիւն մը ըրած ըլլար, կրնայի եսթաղրել որ թող պիտի տան զիս: Բայց անուշեւ զատ բան չէր հարցուցած: Հաւանական էր որ ուրիշ տեղ մը պիտի հարցուփորձէին զիս:

Երբ փօլիսին հետ փողոց ելանք ըսի.

– Ո՛ւր պիտի երթանք հիմա:

– Պոլիս, – պատասխանեց:

– Պոլի՞ս, բայց ինչպէ՞ս...

– Ինչպէս որ կ'ուզէք, կառքով, թրամվայով կամ ոտքով:

Գրպանս հազիւ երեսուն դրուշի չափ դրամ ունէի, այնպէս որ կառքի պերճանքը չէի կրնար ընծայել ինծի:

Հրապարակախօսական գործունէութիւնը, Երեւան, 1977, բաղադրովն կ'անտեսէ այդ յիշատակները: Ըստ երեւոյթի միակը, որ կը փանջայ գրութիւնը եւ կը յղուի անոր, Օշական է, որ աշխատութեան կը յատկացնէ միայն երկու էջ (Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հատար Բ., Անիւիլիս, 1980, էջ 429-430): Օշական գրութիւնը կարդացած պիտի է ըլլայ Պոլիս, քերթօնի ձեւին տակ եւ արդէն նշած երկու էջերուս մէջ աշխատութիւնը նոր ընթերցումի մը չենթարկեր:

(7) Կարծի յիշատակել Թալեաթի քիւ 745 ծածկագիրը «մէկ քանի հայ քերթերու քերթակիցներ»ու մասին, «Այս կարգի վնասակար անձերը ձերբակալելով փրկացնէք» (Անտոնեան, Մեծ Ոճիւրը, Պոսթըն, էջ 146):

(8) Ընթերցողը կը յղեմ վերջերս լոյս տեսած հատարի մը. *L'histoire trouée, négation et témoignage, sous la direction de C. Coquio, L'Atalante, 2004.*

(9) Թիւ 17 խափէն, Գիրք Ա., էջ 23: Այս «լուսանկար»ին մէջ պէ՛տք է տեսնել ակնարկութիւն մը «շարժապատկեր»ին որուն կ'ակնարկէ Թեոդիկ. «Եւրպ. Տան մը հրաւերով, Հայ եղեռնէն շարժապատկերի մը նիւթը որոնալու վրայ էինք միասին երբ ան ու իմս շատերու պէս հետաքննէ ընդմիջտ Պոլսի զուրթեր... Ամէնուն տարեցոյցը, 1928, էջ 638:

ՆԱՐԴՈՒՆԻ, ՈՐԲՈՒԹԻՒՆ, ԶԱՓԱՀԱՍՈՒԹԻՒՆ

Գրեց՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐԲԱԵԱՆ

Վերջերս, Շ. Նարդունիի անձին ու գործին մասին կատարված արժեքներում մեծ առիթով, զբաղվելով բարեկամ մեծ կը բողոքեմ, թե՛ ինչպե՛ս կարելի է որոշ ձեռքով արտայայտել «լուրջ» պէս համոզմունք Նարդունիի մասին:

Հակառակ այդպիսի բողոքի մը, հոս չեմ մտադրել մնալ զնախադաս «լուրջ» մատերի մատերի վրայ: Առհասարակ Նարդունիի կենդանագրքը կազմելու համար, արդէն առաջին իսկ տպատպութեամբ, հարկ կը զգամ զգուշանալու ընթացիկ համբէ, ... գոյնեք՝ պիտի ըստէի: Անքի առաջին իսկ հպումով՝ Նարդունիի ատակ է մեր մէջ արթնցնելու հոգե-ախտաբանը՝ իր մասնաշաղկապով: Զատարկութեամբ գործելով, ու հակու-մը՝ մակերեսի քաղցրութիւններու տակ պնդելու դառնութիւններ...

***

«Փարիզի Տոգ» խումբին մէջ, Նարդունիի միանգամայն կը զատորոշուի իր գործին անմիջական, շեշտադրեցնեալ իրապատեցումով: Բնականաբար աչքի զարնող այլուրիցներէն մը, որ ոչ-խորթ խումբին աչքին կրնայ երեւի իրը հմտութեամբ մարզել «Ինքնատուրի» մը տակ: Ուր կը միախառնուին դասական լուսնային միջին երբայրէն արշաւող ստեղծարարական մարզանքներ, տորոնի մակուրութեան միջին սխառութեամբ շօշափող շահատուկութիւններ: Եւ, հակադրաբար այս թուրքին, որոշ տարիքային լիցք ենթադրող զգայարանականութիւն մը, տարաշխարհիկ հէքեաթի, բանաստեղծականութեան լիքնայ մը, եւ զանոնք պարագրիտի դաշտութեան ոլորտ մը: Առաջին իսկ ակնարկով բաւական հակասական այս տարբեր միակերպ վաստակի մը այս պատկերին առջեւ, խորհալի աչքը անմիջապէս հարց կու տայ: - Ի՞նչ է «Ալպոմ»էն մինչեւ «Մեղեղինեք», «Մեղեղինեք», եւ «Բանեք», «Բանեք»էն մինչեւ «Երուսաղէմ», «Երուսաղէմ»՝ այս բոլորի ետին պահուող աշխարհը - «Նարդունի» աշխարհը (այս բառը իմա է, ինչ է...):

Գիտար է հոգեկենդանական ընթերցումը Նարդունիի այս աշխարհին: Հոգեկենդանական ընթերցումը ալ պէտք է ունենալ անհրաժեշտ ուժեղ-գիտական իմաստով: Արագ ստուգումը մը համար, կը բաւէ անտեսել Նարդունիի գործերուն մէջ անանձնական մեծաթիւ էջեր -- պատկանին անոնք արձակ բանաստեղծութեան ոլորտին («Բարեկոնի Աշտարակը» տիպի), թէ՛ հակին բանաստեղծական հմտաբանութեան...: Այս վերլուծութեան մէջ, անհասկանալի կը լինի Նարդունիի յարձակունքները, կուտարանութիւնը - յաճախ անտեղիորէն բռնու, իր ներմղելու զանազան ձգտումներու շնորհիւ զբաղուող, զրկախորտ (ֆրիւսթրացիոն) ամենատպալական անտանիւ: Արդարեւ, այլ ձեռքով կարելի է արտայայտել հրապարակագիր - բանաստեղծ Նարդունիին, որ «ճանկերը լայն բացած» պատրաստ է յարձակելու հակառակորդին վրայ ու նախախրթանի աշխարհի տխուր օրը: «Եւ մը մը» ըստ «Երուսաղէմ»-ի: Բայց նախընտրելի է դիմել անկի ուղղակի մեթոտի, ու խիստ ընտրութեամբ մը՝ իր էջերէն պահել «խոստովանական» ընդթ ունեցողները, որոնք արդէն մեծ թիւ չեն կազմեր:

***

Այս վերլուծութեան, բնական է, պիտի ենթարկուին խորհալի ընթերցումներ, ու

րուն կ'ակնարկէի վերը: Որովհետեւ -կարելի է սպասել- Նարդունիի խոստովանութիւնները շատ տեղ մոլորեցնող ալ են: Ինչպէս «Մեղեղինեք» ու այն հատուածին, ուր իր ներաշխարհային զարգացման ուղեգիծը ան կը ձուլէ շատ դասական, ու հետեւաբար խորութիւն ստորգրութիւններու մէջ: Նախ մանուկ՝ արմաշեան երազախարհի ծոցին, ան (իր ընտրողով) շատ արագ պիտի անցնէ զգայարանական դիմապատկերներ փուլը, հազիւ շոյուած՝ բանաստեղծութեան ու անկեղծական սէրերու հեքին, ու զարմանալի արագութեամբ հասնի իր գոյութեան երրորդ ու վերջնական հանգրուանին՝ դառնայ «վարդապետ (տոբթըր) փիլիսոփայութեան» Լլայ բժիշկ, հոգեբան, «տեղիւի», եւ «միութիւն հազած», իր մութ սենեակէն դուրս «լոյսի առաւելի» մը մէջ բռնուած մարդիկը:

Սակայն այս հոլովոյթը, մեզմ ըսած, թերի է: Հազիւ առհասարակ Նարդունիի ուրիշ, հիմնական գրութիւններու, «մըքուրի» հազած՝ բժիշկը կը բռնուի հակառակութեան մէջ: Ու կ'երեւի միութիւն հազած... իր իսկ աչքին: Հոգեբան, հմտաբան, իմացապաշտ ու սկեպտիկ Նարդունիի իրականութիւնը, իր կողմէ ներկայացուած իր անվիճելի ճամբարութիւն, ուրեմն էի սպասել իսկ խորհալի փուլի լուրջ ձեռնարկութեան: Եւ իսկ փուլի կաւէ արձանի պէս - իր իսկ կողմէ ներկայացուած հակադրող-հակասող այն միւս իրականութեան՝ նոյն հատորին մաս կազմող այլ տարբերութեան մը: Երբ, օրինակ, իրը հայրամայի թոռ մը, գրադէտը կու լայ, ողորդելով հոգին իր մեծ հօր: «Մեծ հայր, մեծ հայր, տես, թոռնիկդ հիմա քիչ մը տանգիւ է մնացել...»: Կամ երբ՝ նոյն հատորի էջերուն, կը պատմէ մանուկ լացը՝ այս անգամ սէր փնտռող իր սրտին: «... Ու իմ երեսուն տարեկան սիրտս կու տայ, որ լայ մնալիս մը պէս: Կու լայ եւ կ'ուզէր դարձնալ բանաստեղծ դառնալ: Կու լայ եւ իր սիրականին անուր կը կանչէր»: Միտք-Նարդունիին թո՛ղ ուզածին չափ կարգի հրաւիրէ զայն: «Դու թիւիլի ես, դու զիտուրեան ու փիլիսոփայութեան մարդն ես, արու ու կորովի»: Անոգուտ: «Արու ու կորովի» սիրտը պիտի մնայ նոյն լայնոյ, նոյն մանուկ սիրտը՝ գրադէտին իսկ բառերով հերքելով «զիտուրեան ու փիլիսոփայութեան մարդ» ու մը գոյութիւնը, զայն զեղչելով-վերածելով առասպելի...

***

Այս էջերով ու նման այլ էջերով, Նարդունիի պաշտելի բարեմտութեամբ մը իր ցաւը կ'ըսէ մեզի - ցաւը՝ կանուխ մանկութեան հոգեկոյտ մարմնով բացաշաղկապ գրկախորտ մարդու մը: Ու որքան ալ անկի ետը - անձամբ ու անմիջական ընտանիքով - նետուած չըլլայ սուրիական անպատեհութեան արհաւիրքին մէջ, - հաւատարմութեան արմատախրման ու իր տիեզերքը կազմող «մարդկութեան» տեղահանութեան ու ընտելումին ցնցումը բաւական խոր է որպէսզի սկզբնական գրկախորտ ծանրանայ ու բազմապատկուի ուժեղութեամբ: Նոյնիսկ եթէ իր պարագային դրուող մարտահրաւերը, ինչպէս Շուշանեանի մը պարագային, ինչպէս առհասարակ անպատեհ փրկուած -- վերադարձներու պարագային, էի կայանար ուղղակի «մահը պատմելու» մէջ...

Նարդունիի ներաշխարհը այս մակարդակին ուրեմն յայտնորէն կը տեղադրուի

«պատմական» գրկախորտ նշանին տակ: Որքանութեան ցաւն է Նարդունիի ցաւը, գլխադիւր Որքանութեան -- «Չափահաս Որքան» ցաւը, գործածելով, երկիցս, երկիցս իմաստալի այս ընտրողութեամբ, որ ամենայն իրաւունքով փոխ կ'առնեմ իր հիմնած ու վարած «Չափահաս Որքան» Սիւթեանի՝ Զ.Ո.Մ.ի իր իսկ ընտրած անունակոչումէն: Սակայն, կանխելու գնով ըսեմ, որ Նարդունիի գործին խորքի ընթերցում մը ատակ է պարզելու անկի: Երբ սեփական վայրի պատմական ընթացքը կը պատուաստուի անկի հեռուէն, խոր մանկութեան եկող «զօրախտ գիտակցութեան» մը հոգեկան խորհրդին վրայ: Այս մասին՝ անկի վրայ:

Անարկունեցաւ «սէր փնտռելով» լացող սիրտին: Չափահաս-անբուժելի որքանութեան այս նարդունի տարբերակը, արդարեւ, առաջին իսկ ակնարկով կը գրեւորվի սեռային լոյս մը տակ: «Մեղեղինեք» ու «Փառք Կեռասին» գրութիւնը, ինչպէս վերի առաջին մէջընթացները, իր կարգին անդին կ'անցնի ամէն մեկնաբանութեան... Ինքզինք մեկնաբանելով ամենայն պերճաբանութեամբ: Պատահին հատուածին հերոսը կ'ապրի կեռասով խորհրդանշող զգայարանական արբուքի վիճակը, ինքզինք «թաղաւոր» կոչած՝ իր սիրականին հետ կեռաս կը գողնայ: Կեռաս կ'ուտեն՝ հակառակ «մեծ հօր արգելքին»: Այս վերլուծող վրայ պիտի հասնի յանկարծ, ու տեսնէ պատանին՝ աղջիկը գրկած-բարձրացուցած կեռաս քաղելու դիրքի մէջ: Վերջին հատուածը կարելի է տալ անկի բացատրական ու թափանցիկ՝ քան Նարդունիին ինքը կը մէջընթաց:

«Մեղք է, պտղամու՛լ: - Լա՛ւ, եթէ քաղաւոր եմ, ո՞վ կ'արգիլէ ինձի: Երբ կեռաս կ'ուզեմ, պէտք է որ ուտեմ: Ապա թէ ոչ՝ քաղաւոր չեմ ըլլար...»

Ախտա՛ս: Հիմա մեծ հօրս "մեղքիմ" արգելքը է որ գրկած է զիս կեռասէն: Եւ հիմա քաղաւոր չեմ: Եւ հիմա կեռաս չունիմ: Իսկ նշանաւ ալ մեռաւ, ու իմ շրջանը մէջ կորսնակուած է համար իր կեռասներուն: Ու արիւն կու գայ աչքերէս, կեռասի այս տոնքերուն»:

Կարելի է անտարբեր մնալ երեսնամեայ Որքան մը ողբերգութեան այս պատկերին առջեւ, սեռային գրկախորտի գրեւորուող ու միջին հոգե-մտաւոր այլաբան հաւանական ընդհանրացող ողբերգութիւնը՝ ամբողջ սերունդի մը...

***

Նարդունիի ոչինչ, գրեթէ ոչինչ գրած է Արքայի, Օտարութեան վայրին մասին: Փաստորէն ան ոչ մէկ առիթ կու տայ մեզի ընթերցող անոնք մասին իր գերբերողութեան - թէ՛ կողմ բացատրական: Հազիւ կը բռնուի իր ակնարկը «Փարիզի մէկ բանաստեղծութեան» վրայ, յանկարծ կը սկսի գրուցել հոն կուտուրի ընդ... «հաւուկներ» հետ, որ զինք կը թողնէ կը տանի ետ՝ անընդհատ ու ժամանակին մէջ... «Քաջի տ'Արքայ»-ի ծուրերուն մէջ գտանք զինք վայրէն մը, կ'ակնարկենք բա՛ւ մը փարիզեան առօրեայի, օտարութեան վայրին մասին, - ան արդէն ճախրելով հասած է Սիւթեանի փէշերուն (տեսած ըլլաք զոնէ Սիւթեան, վանեցի՛ ըլլաք զոնէ...): «Մեղեղինեք» ու մէջ, կրկին, կը սկսի նկարագրութեան փարիզի բժիշկի մը սենեակին: Պուտ մը ներկայ կ'ակնարկէ: Աւա՛ղ. Ինտրայի սենեակ-նրբաշխարհը, նշանաւոր՝ իր հիմնային այլուրութեամբ, չունի աններկայ անպայքարութեան Նարդունիի սենեակին, ուր կայ հօտը իր բոժոժներով, մեծ մայրը եւ իր հարմարութեան չափիկը, հեթանոս տոներն ու օրացոյցի կոյտերը: Բայց ո՛չ փարիզահայտ սենեակը: Ո՛չ Սիւթեանը: Նարդունի, երբ ճառ է խօսիլ, բանասէրին անորոշութեամբ վրայ չարշաւել, կամ

հակառակորդ «չի գրեք», - ընկղմած է նախ-աղէտեան դրախտի հեշտանքներուն խորք...

Նոյնը՝ ընդհանուր ձեռով՝ «օտար»-ի հետ յարաբերութեան հարցին մէջ: Ի յատկացումին, Նարդունիի մօտ առկայ ոչ ոչ զգայարանականութիւն մը կրնայ մեզ յուսադրել յօգուտ արտահայտաց խառնուածքի ու վերաբերումի, կեանքի մէջ: Երբ «Պուտ»-ի հետ կարելի չարաբերութեան մը: Բայց քանի կը յատուանք նարդունի աշխարհին մէջ, ատոր հակառակ է որ երեսուն կ'ըլլէ - «օտար»-ին վայրը: Այսպէս, «Մեղ Գիւղին Լճակը» հէքեաթը կը խօսի գիւղին վճիռ ջուրերով լիճին մասին, որ սակայն կ'ապականի ակնթարթի մը մէջ՝ «օտար աշխարհ» վերադարձող գիւղի տղոցմէ մէկուն բերած անտուկ:

Պարզ է հէքեաթին թերադրանքը ու ցնցիլ: «Օտար»ը ապականող է... Վայրը, ի հարկէ, նախ ազգային-մշակութային առումով օտարին վայրն է (Նարդունիի կողմէ պարբերաբար, թէեւ ոչ յաճախ, կ'արձարծուի լեզուի կորուսման, ազգա-մշակութային ինքնութեան կորուսման թեման): Բայց անկի ապա ընդհանրական «օտար»-ին վայրն է. վայրը ընդհանրապէս «տարբեր»-ին, «միւս»-ին: Նաեւ վայրը՝ միւս սեռին...

«Օտար»-ին վայրն ու արդելումը կը բերեն փորձութիւնը տոհմապաշտման, Էմիլ-Երիկ: Փորձութիւնը, - ուրեմն նաեւ վայրը, հակադրու ալ մէկ վայրը, տոհմապաշտման վայրը... «Մեղեղինեք» ու երկրորդ իսկ հատուածը՝ «Լճին Ժամը», կը պատմէ ոճիւրը հարուստ այն գիւղացիին, որ իր գեղեցիկ աղջիկը իր կտրիճ տղուն համար նկատած էր միակ յարմար հարսը, ու սպասած՝ ըսէր եւ երբայր: Ինչպէս տարաշխարհի անտուկ լիճի ապականման հէքեաթին մէջ, հոս եւս անէ՛ծք կը սպասէ գիւղին: Եթէ օտարի անտուկը ցամաքէն գիւղին լիճը, տոհմապաշտման արարքը կը սրբուն միայն անիճեալներու կրանովումը՝ լիճի ընդերքին...

***

Այսքանը բաւ է՞ հաստատելու համար, որ Տարաշխարհի անտուկ եւ Սեփականի պղծումին զոյգ վայրերը Նարդունի անհատականութեան համար խեղճ են ամէկ կարեկրութիւն ներկայ անհատ զանազան (այս տարազոյգ զոյգ իմաստներով...): Նարդունիի մասնաշաղկապած այս կեցածքներուն մէջէն կարելի է թել պէս անցնող ու անոնք միութիւնը կազմող գիծը բացարձակ մերժումն է ներկային, ներկայ վայրին ու ժամանակին: Ու ալ զարմանալի է, որ Նարդունի աշխարհի լոյրը հարազատ արտադրութիւնները յատկանշուին իրենց յղումովը նախ-աղէտեան աշխարհին, որ հէքեաթ է, անիրական, անչափահաս ու անսեռային: Նարդունիի գործը այս գիւղը պէտք է վճարէ՝ իր ակերականութիւնը շահելու համար: Ան վաւերական է իր հէքեաթ, իր հնազանդական առարկայ, իր գեղար: Իր վկայութիւն՝ բացակայէն, անհատի նախապատմութեան, նախ-աղէտէն: Ասկէ՛ իր դաշնութիւնը, կ'ուտարանի գեղադրական իր յատկանշութիւնը: Ասկէ՛ նաեւ Նարդունիի աշխարհի թափանցիկութիւնը, միամտութիւնը՝ իր ցաւը բաժնի պահելուն: Բայց, ահա սակայն, այդ ցաւն ու վերքը բացակայութիւն մըն է, չգոյութիւնն է մարդուն՝ որ Նարդունիի բժշկագիտական դասագիրքին իսկ «Հափահաս անհոգ» կը կոչեն:

Ու ցաւով ու խոր հասկացողութեամբ կը հաստատեմ, վերջացնելու համար, որ Նարդունի անհատը, արդէն խոցելի՛ հեռու մանկութեան մը եկող խոցելով, է՛ վերապրած, անընդապա՛ծ՝ իր գիւղի մահէն, իր նշանածի մահէն, Ապրիլ ամիսին անդին: Կեռասի մահէն անդին: Եւ նարդեան գրականութիւնը է՛ պաշտ՝ վերապրումի, յարութեան այս անկարելիութեան պատմութիւնն է միայն - ողբերգական, բայց եւ անտարանական:

ՅԱՐԴԳՈՂԷՆ ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊԵՏԵԱՆ

Շաւարշ Նարդուինի անուիպ նամակները, որ կը հրատարակենք, կու գան Հրանդ Բալուեանի արխիւէն: Ի հարկէ ամբողջ նամակագրութիւնը շատ աւելի ընդարձակ է քան հոս տրուածը եւ կը տարածուի աւելի քան երեսնամեակի մը վրայ: Մեր ընտրածները գրուած են 1928ին եւ կը վերաբերին մէկ կողմէ «Յարդգող» Միութեան, միւս կողմէ «Զուարթնոց»ի հիմնումին: Ծանօթ չեն Բալուեանի պատասխանները: Սակայն Նարդուինի գիրերը լոյս կը սփռեն Ֆրանսահայ գրականութեան այդ առաջին շրջանի պատմութեան վրայ, որոնց Նարդուին անդադարձած է յետագային Կ. Փօլատեանի հետ գրող-ցիւն մէջ: Այդտեղ Նարդուին կը թելադրէ որ ինք չէ կազմած «Յարդգող»ը, այլ զայն վարած է երեք տարի (2 162): Նամակները ցոյց կու տան որ Նարդուին հրաժարած է միութեան նախագահութենէն ու անդամակցութենէն 1928ին եւ այդ «երեք» տարին ընդհանուր բնութագրում մըն է պարզապէս:

Ըստ «Յառաջ»ի մէջ լոյս տեսած թղթակցութեանց, «Յարդգող»ը հիմնուած է 1926ի Օգոստոսին եւ սկսած է բանիլ այդ տարուան վերամուտին: «Նոր ձեռնարկ մը» խորագրերը կրող յօդուած մը կը

տեղեկացնէ որ «Փարիզ հաւաքուած երիտասարդ գրողներու եւ արուեստագետներու մասնակցութեամբ կազմուած է «Յարդգող» անունով միութիւն մը որուն նպատակն է համախմբել երիտասարդ ուժեր, մղելով բոլորը դէպի հասարակաց միակ ուղի մը՝ դէպի հայ ազգային ոգիի եւ ինքնուրոյն արուեստի պահպանում» («Յառաջ», 22. 10. 1926): «Յարդգող» անունը, կ'ըսէ Նարդուին, Գր. Ճիզմէճեանը տուած է, մեկնելով Օհան Կարոյի մէկ գրքի խորագրէն (2 162): Այդ անունով գիրք մը լոյս չէ տեսած սակայն նշումը կը գտնուի Օհան Կարոյի միակ հատորին մէջ: Առաջին հանդիպումները, գրական ասուլիսները տեղի կ'ունենան ուրբաթ օրերը, Ֆրիւիա ճաշարանը: Գրական կեանքը կը դառնայ այնքան կենսունակ որ Միւրաի Պարսամեան «Նորերուն վերագրածը» խորագրով խանդավառ յօդուած մը կը գրէ «Յառաջ»ի մէջ, նշելով որ «հակառակ ոմանց վերապահութեան ու դժգոհութեան գրական նոր շարժում մը կը ձեւաւորուի» (26. 12. 1926): Տարի մը ետք՝ «Յարդգող» (28. 10. 1927) արդէն կազմակերպւած է 34 երեկոյ, ունի 25 անդամներ, գլխաւորաբար՝ գրողներ, երաժիշտներ

եւ նկարիչներ: Այդ թուականին միութիւնը կը ձեռնարկէ հրատարակչական գործունէութեան, կը ծրագրէ հրատարակումը պարբերականի մը եւ կը հիմնէ «Ժողովրդական համալսարան մը»: Ասոնցմէ ոչ մէկը կը թուի իրականացած ըլլալ:

1926-1927 միութեան ամէնէն բեղուն շրջանը կը թուի, երբ փաստօրէն իրարու կը հանդիպին իրարու անքան ներհակ հոսանքներու պատկանող գրողներ, մտաւորականներ ու նկարիչներ (Կաբաւեան, Գոշար, Շուշանեան, Հ. Զարդարեան, Եղ. Տարօնեան, Սարաֆեան, Մկր. Պարսամեան, Ճիզմէճեան, Պէշիկեշեան, Յար. Ֆրէնկեան, Եւն.): Ասուլիսներուն կը խօսին երէց գրողներ, ինչպէս Բաշալեան կամ Զօպանեան: Զրոյցին մէջ Նարդուին կ'ըսէ թէ «քառակուսի անդամներ ունէինք, մին դաշնակցական, միւսը համախմբար, միւսը ռամկավար եւ մաս մը չէր» (2 162): Նման բաղադրութիւն պայթուցիկ նկարագիր մը ունէր եւ չէր կրնար պատճառ չդառնալ վէճերուն, որոնք ճակատագրական կ'ըլլան նման միութիւններու: Նարդուին իր հրաժարականէն ետք կը զբաղի փաստօրէն աւելի «Չափահաս Որբերու Միութիւն»ով (հիմնուած 1926ին) մինչ «Յարդգող»ը կը սկսի հետզհետէ քայքայուիլ եւ 1929ի Դեկտեմբերին կը դադրի գոյութիւն ունենալ: Զրոյցին մէջ Նարդուին կ'ըսէ թէ «...երկու անկարգապահներ միջադէպ ըստեղծեցին "Զոմ" ին եւ "Յարդգող" ին միջեւ: Տապալուը "Յարդգող"ը եղաւ»: Մեզի յայտնի չեն անունները այդ «անկարգապահներ»ուն:

Թէեւ մամուլով ծանուցուած՝ «Յարդգող»ի պարբերականը երբեք լոյս չէ տեսած: Նարդուինի նամակները որոշ լոյս կը սփռեն այս ուղղութեամբ: Մանաւանդ թոյլ կու տան ենթադրելու որ Բալուեան յանդուգն քայլը կ'առնէ անմիջապէս ինք

խմբագրելու պարբերական մը, այն մէկը որ պիտի ըլլայ «Զուարթնոց»ը եւ որ մինչեւ Բալուեանի մահը (1967), ստեղծուած, մերթ իրբեւ ամսաթիւք, մերթ իրբեւ տարեգիրք լոյս պիտի տեսնէ: Եւ հեկան է տեսնել որ «Յարդգող»ի համար նախատեսուած հանդանակը եւ այլ գրութիւններ կը փոխադրուին «Զուարթնոց»ի զանազան թիւերուն մէջ: Վերջապէս այս ամսագրի «ճակատին վրայ» հանդանակը ձեւ գրութիւնը, որ ստորագրուած է «Խմբագրութիւն», Նարդուինի գրչէն լած է, մինչ «Զուարթնոց»ի Ծրագրերը, զետեղուած՝ առաջին թիւի ներքին կ'ըլլան վրայ, Նարդուինի գրութեան դիմաց պէտք է վերապահել Բալուեանի: Նարդուինի նամակները կը բացատրեն այդ թիւ մը տարբերակը գրութիւնը:

Բացի չնչին կէտադրական ուղղումներէ, բնագիւղները կը տրուին ինչպէս որ են, առանց ոչ մէկ կրճատումի: Նարդուին, որ առհասարակ կը հսկէ իր գրական կերպին, այստեղ կը յայտնուի աւելի անխամ գրուածքով մը. նամակները դժուարութեան կամ ջնջումի: Երբեմն յետ գրութիւնը աճած է մինչեւ նամակինը կ'ըլլար: Այդ մասերը փոխադրած ենք նամակի աւարտին: Հրատարակութիւնը չէ ծանրաբեռնելու համար միայն անհրաժեշտ նկատուած ծանօթագրութիւններ տեղաւորած ենք տողատակի:

- (1) Զրոյց, Փարիզ, 1952:
- (2) Խրճիթներէն մինչեւ խորհրդարան, Փարիզ 1933, էջ 11:
- (3) Պէյրութ 1932ին լոյս տեսած է «Յարդգող» ամսագրի միակ թիւ մը, որ «Ազգայն»ի գրական յաւելումն է իսլամ գրութեամբ Մ. Իշխանի եւ Ա. Ծառուի եւնի: Ասիկա կապ չունի Փարիզի «Յարդգող»ին հետ:

ՆԱՐԴՈՒՆԻՆԱՄԱՍԿՆԵՐԸ Հ. ԲԱԼՈՒԵԱՆԻՆ

1

Տիւրի, 20 Մայիս 1928
Սիրելի Բալիկ,

Երկու նամակներդ ալ ստացած եմ: Եր-նորհակալ եմ տուած տեղեկութիւններուդ համար: Վաղը պիտի դիմեմ բժշկապետին, որպէսզի երկու օր արտօնութիւն տայ դալու Փարիզ, չարաթ օր ցերեկին մեկնելու եւ երկուշաբթի ցորեկէն յետոյ վերադառնալու պայանով: Եթէ արտօնութիւն ստանամ, քարթով մը կը գրեմ: Մասնաւորաբար այդ օրը կ'ուզեմ արտօնութիւնս, որպէսզի կարելի ըլլայ տեսնել բոլոր տղանքն ալ, ընկերները, «Մայիս 28»ի առթիւ: Եթէ արտօնութիւն չտրուի, կրնամ նորէն գալ եթէ ուզեմ, որովհետեւ օրերս ցորեկին ժամը 1, 18ին թրէնով կ'ըր-նամ Փարիզ գալ եւ իրիկունը 11.35ին թրէնով դառնալ հոս: Որովհետեւ ազատ եմ ցորեկներէն վերջ պահակ չեղած օրերս: Սակայն կէս օրուան մը համար չարժեք ծախք ընել եւ գալ, մօտ 60 Փր. ծախ կ'ըլլայ: Այդքան ծախք ընելէն յետոյ, կ'ուզեմ որ երկու օր ժամանակ ունենամ: Նայինք ի՞նչ կ'ըլլայ: Գործս թեթեւ է, սակայն շարունակ կը զբաղեցնէ: Պէտք է որ ուրիշ բանով չզբաղիմ: Մինչդեռ ահագին գործեր կան վեր-րաս դուրսէն: Փարիզէն հեռացայ, բայց վերադառնայ: «Բուժանք»ին մէջ գործս կը շարունակեմ, ինչ որ ահագին ժամանակ կը խլէ ինձմէ: Յետոյ կարգ մը յօդ-ւածներ կան, զորս խոստացած եմ եւ պէտք է ընել: Ասկէ դուրս, եթէ «Յարդ-գող»ի թերթով ալ զբաղիմ, թերեւս չը-կարենամ բան մը ընել: Որովհետեւ մի-այն «Բուժանք»ն ու «Յարդգող»ը կը բա-ւեն խլելու համար ամբողջ օրս: Փարիզ եկած ատենս աւելի կը խօսիմ, առայժմ այսքան: Օշականին գրեցէք դուք պաշ-տօնական, կրնաք տակը գրել թէ Նարդու-ին ալ մաս կը կազմէ խմբագրու-թեան, առայժմ գաւառը բժշկական պաշ-

տօնով մեկնած է, եւայն: Ես ալ պիտի գրեմ, բայց առայժմ յետաձգած եմ: Դուք շարունակեցէք Տարօնեանին հետ՝ եւ վարչութեան մասնակցութեամբ: Ի՞նչ առարկութիւններ որ ըլլան, յետաձգե-ցէք, ըսէք թէ ընդհ. Ժողով պիտի ըլ-լայ, թէ հրատարակութենէն, լոյս տես-նելէն առաջ ընդհ. խորհրդակցութիւն պիտի ըլլայ: Այսպէսով կրնաք լռեցնել, միշտ յոյս տալ: Եւ երբ գործը հասուն-նայ, որեւէ դժուարութիւն չտեսնէք, կը տանիք, կատարուած իրողութեան առջեւ դնելով, իսկ եթէ դժուարութիւն մը տես-նէք, կը դիմէք ընդհ. խորհրդակցու-թեան: Այդ պարագային, եթէ կարենամ օգտակար ըլլալ, լա՛ւ: Ընդհ. յայտարա-րութեան մասին, երբ Փարիզ գամ, այն ատեն: Եթէ գալու օրս որոշ ըլլայ, պիտի ուզէի որ այդ օրը ընդհ. Ժողով ըլլար, որպէսզի ներկայ ըլլայի, առկա կամ դիւրիմացութեան նման խնդիրները լու-ծելու համար:

Փրէնկեանին՝ քարթ մը գրած էի, լուր չեղաւ: Ի՞նչ կ'ընէ եւ կը խորհի վարչու-թիւնը: Ուս. Միութեան 25 Փր.ը ան-շուշտ վճարեցիք: Մեծ բան մը չէ եղեր: Ատիկա մեր պարտն էր վճարել: Պալեն-ցին՝ պարտք ենք Գիւլը Համաստեղի, զոր առած էր Ա. Զամալեան: Կը խնդրեմ որ դուք դիմէք պաշտօնապէս եւ պահան-ջէք վճարել կամ փոխարժէքը: Եւ փոխար-ժէքը վճարեցէք Պալենցին: Պալենցը ին-ծի կը ճանչնայ, բայց չկարգադրած՝ մեկ-նեցայ: Խնդիրը կարգադրեցէք եւ գրեցէք ինձի:

Մի՛ վիճիք որեւէ թիրմացութեան մասին: Միշտ յետաձգեցէք, կը խորհըր-դակցինք ընդհ. Ժողովին մէջ, ըսելով:

Գալով հոս վագանը անցընելուդ, 15 օրուան արձակուրդիդ: Շատ լաւ է: Ա-միշտը հոսկէ 15 վայրկեան հեռու է: Ա-միշտ կը նստիս, երբեմն գիշերները իմ քովս կը պառկիս, երբեմն, պահակ չեղած իրիկուններս, ես քովդ կը մնամ: Իսկ ա-մէն օր ցորեկները կրնաս մօտս ըլլալ: Կա-

նաչութիւն եւ ջուր: Գետը (Սոմ), ճիւղ-ճիւղի, առուակներու բաժնուելով քաղա-քին բազմաթիւ փողոցներէն կ'անցնի, սանտրի նման կը սանտրէ քաղաքը: Գե-ղեցիկ քաղաք մը չէ, դաւառ մը, որ գե-ղեցիկ բնութիւն մը ունի իր շուրջը:

Փարիզէն եկած ատենս զանազան տե-ղեքէ հրաւէրներ ունիմ, իրկուն մը մէ-կուդ, իրկուն մը միւսին: Վշտանալու պէտք չկայ:

Այսքան: Բարեւներ մայրիկիդ, իսկ քարթ մը՝ Զապէլին:

Սիրով քուդ
Շաւարշ
Բարեւներս տուր նաեւ Եր. Յարութիւն-եանին:

2

Տիւրի, 30 Մայիս 1928
Սիրելի Բալիկ,

Ստացայ նամակդ: Թէոդիկին մահը չէի սպասեր: Զէի գիտեմ, որովհետեւ թերթ չեմ ստանար: Զեմ գիտեմ թէ ի՞նչ կ'անց-նի կը դառնայ Փարիզ: Ես ինքս գրկեր եմ ինքզինքս դուրսէն: Այսպէս աւելի լաւ է: Կիրակի օր չկ'ըլլի գալ, որովհետեւ տօն ըլլալուն՝ հիւանդանոցին տնօրէնն ու բժշկապետը արձակուրդի ելան, ստիպ-ւած պահակ մնացին: Երկու օր տօն էր, եւ բանտարկուածի պէս էինք: Շատ լաւ կ'ըլլար, եթէ այդ օրերուն եկած ըլլայի: Այս օրերուն մանչերու բաժնին ներքին բժշկը արձակուրդ առած ըլլա-լով, ես միշտ եմ, ու կը նայիմ թէ՛ ման-չերու եւ թէ՛ աղջիկներու իմ բաժինս: Ա-նոր գալին յետոյ ես պիտի ուզեմ արձա-կուրդ: Շաբաթ կէսօրէ մը յետոյ գալով կիրակի իրիկուն վերադառնալու պայժա-նաւ: Ե՛րբ, չեմ գիտեր: Եթէ ուշանայ, չարթում մէջ, ցորեկէ մը յետոյ պիտի գամ, առանց հրաման առնելու եւ պիտի վերադառնամ ժամը 7.35ին թրէնով: ու-րեմն չինք ժամ հող կրնամ մնալ: Զանա-

զան գիրքերու պէտք ունիմ՝ բժշկապ-պէտք է որ դամ զատելու համար: Եւ ինչ գործեր: Երթալ-գալ առնուաք՝ Փր. ծախք կ'ըլլայ: Այդ պատճառով չե-ուզեր հինգ ժամուան համար դալ, եթէ՛ կրնամ միշտ գալ: Հրաման առնելու պէտք չկայ այդ մասին: Կիրակի օր մը եթէ՛ ժա-րացնեմ վեցուկէս ժամ կրնամ մնալ Փարիզ:

Վերջապէս նայինք ե՛րբ կ'ըլլայ: Հան-գիտեմ եւ ու գոհ: Բայց միայն բժշկու-թիւնն է որ կը զբաղեցնէ զիս:

Ստիւդիոյս քարթն յօդուածը թարգ-ման համար ինձի ինչո՞ւ կը զրկէք, եր-կար յղեցիք ինձ: Տարօնեանը հրապար-կը թարգմանէ՞: Անոր տուր: Եազմածն է ինչ հոս չէ, անիկա իմ գալէս քանի մը պիտի մեկնեցաւ Փարիզ: Տեսէք զինքը՝ ըսէք. հաճոյքով կ'ընէ: Ես ալ կը գրեմ ի-րեն: Ազատուելի մասին քննադատու-թիւնս պիտի գրեմ «Ազգայն»ին, երբ պատրաստեմ: «Յարդգող»ին համար իրեւ ըննադատութեան ներածութիւն պիտի տամ «քննադատութեան պատմու-թիւնն ու ներկայ սահմանումը, դերը»: Յետոյ սկսելու համար, այդ սխալման-րուն մէջ, գիրքերու քննադատութիւն: Ու-րիշ բաներ, իրենց կարգին, յետոյ:

Հիւանդանոցներու կեանքը վէպ կարգա-վէ: Ես ալ սկսած եմ վէպ կարգալ: Եւ աղէկ, ամէն վէպ: Ընդհանրապէս՝ փա-կուրթիւն, Ֆարսի, Պրենուսի, հիւսիս-յի նման: Վէպի բարեկամ չեմ, եւ ձգած եմ, բայց հիւսիս նորէն սկսած եմ կարգալ: Յիմար բաներ են, կարգալ-վելը ինքզինքս կը նեղանամ, որ ինչ-կարգացի:

Կարծեմ այսքան: Լուրեր տուր Փարի-զէն, աստեղէն անտեղէն, տակնի վա-լէն, շարութիւններդ ու բարութիւններդ: Սիրով Շաւարշ
Պալենցին դրամը վճարուեցա՞ւ համար-տեղին համար. Զամալեանին դանձու-ցա՞ւ:

3

Տիւրքի, 5 Յունիս 1928

Սիրելի Բալիկս,
Ստացայ նամակդ: Հրաման ստացած էի այս շաբաթ գալու, եւ մնաց գործով մը: Ուրիշ շաբաթ մը: Պէտք ունեցած բաներս եթէ փոստով չգրեմ, ապա քան ծախք կ'ըլլայ, որ այդ ծախքով աւելի լաւ է փախալ, որ այդ ծախքով աւելի լաւ է փախալ, որ այդ ծախքով աւելի լաւ է փախալ: Ինչ որ է, երբ հրաման առնելով եմ, կու գամ: Հիմա քեզի քարթ մի կ'ըլլայ մը գրեմ, «Յառաջ» կ'երթամ, ընկ-հետեւեալներն կու տամ, թող քեզի յանձնէ իմ անունիս հասած բոլոր նամակները զորս ծրար մը կ'ընեն, մէջը կը խառնեն նաեւ «Յառաջ»ները, որոնց մէջ գրուած է «Յարգող»ի մասին մեկնումէս ի վեր, ինչպէս նաեւ Պէտքը չունենալիս գրեթէ մասին գրուած յօդուածը, «Յառաջ»ի մէջ Պարսկաստանի կողմէ: Ասոնք բոլորը ծրար մը կ'ընեն, բոլորն ալ կը գրեն հասցէիս անմիջապէս: Ուրիշ քարթ մի կ'ըլլայ մըս ալ կայ, կը յանձնեն Հրանտ Սամուէլին:

Գալով «Յարգող»ի, սրբագրած՝ կը գրեմ: Եթէ տպէն, լաւ, եթէ ոչ՝ յարմարեցէ: Երկար է «Յառաջ»ի համար: Միւս թերթերը կը տպեն, կը կարծեն: Խմբագրական մարմինին անունները գրեթէ չեն փոխուած: Զօպանեանին ալ գրեմ, միայն գրական նիւթ: Կողմնակցութիւն չկայ հոս: Ունէ մէկը մտիկ չեմ ընէր: Ահա-րոնեանն ալ ըլլայ, հակառակ յարգելու, եթէ իր յօդուածին չհասնի, կը վերադարձնէ: «Յարգող» չի կրնար ըլլալ այնպէս ինչպէս ուրիշները կը խորհին: Դիմեցէ նաեւ Ահարոնին (Մարտի, Դարձեալստի) եւ Վ. Թաթուլին, երկուքն ալ «Յառաջ»էն առէր: «Յառաջ» չեմ ստանար: Կիրակի թիւերը ուզած էի, չգրեցի: Գիտես որ ճիշդ է, «Այլ չեմ, սիրտէ հեռու»: Ես է որ չէի ուզած «Յառաջ»ը, բայց ետքն ուղեցի որ կիրակի թիւերը գրեմ: Զրգրեցին: Դուն ուզած թիւերս գրէ, կը բաւէ:

Պաշտօնով մը
Շաբաթ

Պուրնագեանին քարթն ալ ձգէ «Յառաջ»:

4

Ամիսն, 16 Յունիս 1928

Սիրելի Բալիկս,
Ինչ ըրիք, ի՞նչ եղաք: Կարօ Ուլազլեանէն (Rue Pixérécourt) տոմս մը առի, կը ներդրուի որ «Յարգող»ի հրատարակութեան համար իրենց ամէնէն յարմար պայմանները իմանալէ յետոյ ա'լ թողնէին չենք գացած, ուրիշին ենք գիտած «Գիտելով» որ ուրիշը մեզմէ աժան չի կրնար տպել: Կ'ըսէ: Գնա՛ւ անգամ մը եւ ձեր վերջին պայմաններուն հետ բաղդատէ իրենց պայմանները: Ես գրեցի, որ չեմ խառնուիր: Ի՞նչ նորութիւն կայ, ան ալ գէշ:

Գալով ինծի, լաւ եմ, ամսու գլխուն կու գամ: Գալիք օրս կը գրեմ: Հիմա ինծի 50 Փր. գրէ նամակի մը մէջ զնե-լով եւ պարզ գրելով: Բոլորն ալ ընեն-լով պէտք չկայ: Եթէ կորուսի, կը ստան-նան պարտք: Գիտեմ որ չի կորուսի:

Քույր գրած ունիս, մօտ 70 Փր. սակայն ատկիկ պէտք է «ստանալութեան» մը համար, որուն մասին յետոյ կը խօսիմ: Մինչեւ ամսագրուի գրածի պէտք չունիմ, պարզ ստանալութեան մը համար է որ պէտք ունիմ այդ գրածին: Ամսագրուի, երբ փարիզ գամ, ամսականս առած կ'ըլլամ, կը վճարեմ քեզի:

Դեռ Կաթալանը գրած չէ տուած: Տե-սած ալ չունիմ որ ուզեմ: Ուրիշ մէկն ալ 100 տալիք է: Փարիզ եկած օրս պիտի ու-ղեմ: 145 Փր. ալ Սեւեռին հետ թողնե-ցի: Զոռու, մինչեւ որ մեռաւ եւ հետը տարաւ 145 Փր.: Ասոր մէջ ուրիշներ ալ կան յանգաւոր, մինչեւ Կաթալ, որոնք հաշիւ ունէին Սեւեռին հետ, եւ մէջտե-ղը ես կորսնցուցի: Դեռ Կաթալն ալ միւս կողմէն Ալպոլին փոխարէն չէ գրեց, 600-700 Փր. պիտի տայ, Սեւեռին համար մնացած էր: Բոլորին ալ պէտքն ալ, բա-րեքն ալ իրենց ըլլայ: Ասկէ վերջ ալ ես դասս լաւ առած եմ:

Որեմն՝ նամակս առնելէ յետոյ նա-մակով, պարզ նամակով 50 Փր. գրէ: Եթէ շատ կը պախաճուի որ կը կորսուի եւ բոլորն ալ պիտի ընեն, զորեւցէ վերջ 100 Փր. գրէ: Այդքանը շատ է բայց ինչ որ է: Քէյֆ մըն է, որ պիտի ընեմ: Մա-նաւանդ որ հիմա կը վատկիմ, հոգս չէ: Ամսագրուի կը վճարեմ փարիզ գալով եւ հող ալ քէյֆ մը ընելով: Հետագային ինքզինքն կը գտնեմ: Եւ հանգիստ կը գտնեմ ամէն կերպով: Ֆրէնկեանը անշուշտ չի մոռնար Les

Nouvelles littérairesները գրելի: Ինչ թէք մը ունէր պատրաստելիք «Յարգող»-ին համար: «Աղբ. եւ ապագա. գրական-նութեան» մասին: Թող նորէն պատրաս-տէ, պէտք կ'ըլլայ, եւ այս առթիւ մոռ-ցայ ըսելու որ Սասունին ըմբ «Նոր Շաբ-թում»ի կիսատ հաւաքածոյ մը ունիմ, թող առնէ: Անոր մէջ այդ «Աղբ. եւ ա-պագա. գրականութեան» մասին վիճարա-նութիւն մը կայ Թաթեանին եւ Գր. Մի-թարեանին միջեւ, թող անով ալ ուսում-նասիրէ¹⁰:

Թերեւս երբ պատրաստուի լաւ կերպով, «Յարգող»ի ամսագրին մէջ գրաւոր կ'ը-նենք վիճարանութիւնը, փոխանակ հրա-պարակալինի, ինչ որ աւելի կենդանի կը դարձնէ թերթը:

Առայժմ այսքան: Սիրով ու պաշտով
Շաբաթ

Եթէ դուն չունիս քովդ գրած, Ֆրէնկե-անէն ուզէ:

Ֆրէնկեանը եթէ պէտք չունի քովը ու-նեցած Narcissisme, թող փոխտով ին-ծի գրէ, ամբողջ չեմ կարդացած, կար-գալու առնէ է: Եթէ պէտք ունի, յետոյ թող գրէ:

5

Տիւրքի, 20 Յունիս 1928

Սիրելի Բալիկս,
Ստացայ նամակդ, 50 Փր. եւ թերթին կտրոնները: Մեծ սխալ մը ըրեր էք յա-տարարելով որ «Յարգող»ի առաջին թի-ւը հրատարակ կ'ելլէ 1 Օգոստոսին: Ան-կարելի է այդ, եւ ատոր համար ալ պէտք է մարդ խաբել: Երբ մէջտեղը որեւէ յօդ-ւած չկայ դեռ, կարելի չէ յայտարարել: Պէտք է որ քանի մը ամսուան համար յօդուածներ ըլլային, դասաւորուէին եւ յետոյ լոյս տեսնելու ամիսը յայտարար-էր: Ես գրած էի «չուտով լոյս կը տես-նէ», դուք գրեք էք Օգոստոս: Ինչ որ է, աշխատեցէ: Մանիֆեստը կը պատրաս-տեմ Յունիս 1ին ձեռքբերելի հասցնելու: Համար: Եթէ կըցայ, կու գամ ես ալ:

Նախ չմոռցած սա ըսեմ: Անցեալ կիրա-կի օր ինձմէ կտոր մը հրատարակուեցաւ «Յառաջ»ի մէջ: «Ինչեղբոր տրտմու-թիւն» խորագրով յօդուած մը ունէի: Ե-թէ հասաւ, պիտի տպէին: Եթէ չեն տը-պած, կը խնդրեմ որ այս քարթ վիզիթս, նամակս հասածին պէս վաղը հինգշաբ-թի կէսօրին խմբագրատուն տանիս: Զօն մը կայ, չեմ ուզեր որ հրատարակուի: Իսկ եթէ հրատարակուած է արդէն, ինչ որ է: Զօնը պանալ է, կ'ուզէի վերցնել: Եթէ հը-րատարակուած է, այդ թիւէն հետ մը գնէ եւ գրէ: Եթէ չէ հրատարակուած, գալ կիրակի կը գնես եւ կը գրես, «Յա-ռաջ» չեմ ստանար: Թերեւս կը գրեն եւ փոստը չի բերեր: Առաջները ամէն օր գրեցէ ըսին, չուզեցի, միայն կիրակի օրերը գրեցէք, ըսին, հիմա կիրակի օ-րերն ալ չեն գրեր, կարծեմ: Ինչ կ'ու-զեն, այնպէս ընեն:

Դուրսէն որեւէ թերթ չեմ ստանար, այնպէս որ չեմ գիտեր թէ ո՞ր կը հրա-տարակուի, ի՞նչ կը հրատարակուի: Ըսէք Հր. Սամուէլին, որ «Յարգող»ի մասին ո՞ր բան գրուի, իմացնէ:

Ֆրէնկեանը զեռ չըրեց Les Nouvelles littérairesները: Կը խնդրեմ որ Les Nou-velles littéraires 26 mai թիւը գնես եւ ինծի գրես, պակաս է թղթերին: Ֆր-էնկեանին ըսէ, կը կարդարէ: Խմբա-գրութեան եթէ գրէք եւ զոյժաւորուիք մէջը ղանէք, կը գրեն: Ֆրէնկեանը թող գրէ նաեւ Կաթալանեանին, որ Ալպոլ-ի համար թող սպասէ¹¹: Զեռագրները չեն կորսուիր: Վերջականն որոշում չկայ թէ ե՞րբ պիտի տպուի: Եթէ չպիտի հրա-տարակուի, ես կը վերադարձուի անկո-րուստ, թող հող ընէ:

Քովդ Վերջականը տակը կար, Կ. Ղա-գարոսեանին¹²: Ատկիկ յանձնէ Տրդատ Նշանեանին: Ոստեմ եմ իրեն, թող գալ սկզբուն ներկայացնէ անպայման: Լաւ է որ նորերը մէջտեղ գրուին: Այդ փիշքը ներկայացուած ատեն փարիզ պիտի գամ, ընտանադատական եւ գրելու համար: Ատկ-կա ըսէ իրեն, մի մոռնար գրեքը տալու: Քովդ ձգեք էի փաթէ մը, մէջը չապիկ մը, ածելի մը եւ թերթ: Շապիկը, թեր-թը պատուի գիր: Շապիկը հոս ամէն օր նոր կու տան, այնպէս որ ես բերի իմ, որ աղտոտ ալ էր: Ուրեմն ածելիս սրցնել թը պատուի կը գնես, իսկ ածելին սրցնել կու տաս, կոնակը շատ հաստ է, պէտք է բարակցնել, որայնչի բերանն ալ սրնայ: Երբ փարիզ գամ, կ'առնեմ: Հասկցա՞ր, սիրելի քովստիսնէս:

Այս օրերուս շատ զրազած եմ եւ քիչ մըն ալ տկար: Ուժ ու կարողութիւն մաղ-թէ:

«Յառաջ»ի համար ըրած յանձնարարու-թիւնս մի՛ մոռնար, չմոռնալու համար

մէջ մըն ալ կարդա: Կարեւոր է: Այս ան-գամ երբ փարիզ գամ, նախ կ'իմացնեմ, որպէսզի լուր տաս Ֆրանսիանին ալ, ան-գամ մը տեսնելու համար գաս ալ:

Սիրով քովդ
Շաբաթ

24 Յունիսին հոս էջագրութիւն կայ: Կերակի մը 50 Փր. մէկ կողմ դիր, ե-կո՛ւր, կը պտտուի:

6

Տիւրքի, 9 Յունիս 1928

Սիրելի Բալիկս,
Ստացայ նամակդ: «Յարգող»ի բռնա-ծամբան գիտ չի գարմացներ: Կ'ուզեմ որ պահ մը երթայ այդ ճամբէն: Եթէ հա-կառակ ուզէի թոյլ չուզէի տալ, գիւրին էր, քուէարկութեամբ կարելի էր լու-ցնել ամէնը: Սակայն ուզեցի որ կա-տարեալ ազատութիւն ունենանք եւ այդ մեր ազատութիւնը տեսնեն, ընդունին: Տրտուցողները չըզդրեցան, լաւ: Եր-թան բարով: Հիմա իմ ընկերս այս է-ներսիկ կը գրեն հրատարական մը Մի-ութեանէն: Այդ հրատարական կը գրեն յառաջիկայ ընդհ. ժողովին¹³, կամ այս հինգշաբթի օրը իրենց կը յանձնեն: Հը-րատարական մըն է խմբագրութեան, վար-չութեան եւ «Յարգող»է: Եթէ կրնաք տանիլ չէզոքութեան դիրքը, մնացէք: Եթէ ոչ, հրատարակէք: Այլ խորհեցէք, ինչպէս որ յարմար կը գտնէք:

Անոնք կը կարծեն որ շատ գիւրին է Մի-ութեանը կանգուն պահելը: Դուրսէն ին-ծի կ'ըսէին որ մեկնեցէս վերջ Միու-թեանը կը լուծուի: Կ'երեւի թէ ճիշդ գուշակեք են: Անոնք որ ներկայութեան կը լուծին, հիմա հող կ'աղմկեն: Թող ի-րենք գան գործի գլուխ: «Յարգող»ին այսքան շատ անուն ունենալը դուրսը կը կարծեն թէ «Յարգող»էն է: Պարծենա-լու բան մը չէ, եթէ ըսեմ որ երբ չաշխա-տէի, ոչ մէկ անուն կ'ունենար դուրսը: Յօդուածներով, նամակներով դուրսը անուն եմ չինէր: Թող իրենք ալ քակեն: Շատերը իմ նամակներու պատասխա-նելով (Օչական, Թէքեան) կը գրեն թէ ուժ չկայ «Յարգող»ի մէջ, ըրածը խանդ մըն է, նայինք ի՞նչ արդիւնք կու տայ, կ'ըսէին: Եւ հիմա թող իրենք աշ-խատին: Քոչարը¹⁴ կը կարծէ թէ Bal de Misère Noirի պէս ապուշ, սոփեստ տե-ղեր երթալով բան ըրած պիտի ըլլայ: Շատ ժամանակ չունիմ յիմարեանը դաս տալու: Երբեք մարդ համոզել ալ չեմ ուզեր, կը փորձեն, կը յաղթուին, ահա լաւագոյն դասը: Ես կը հաւատամ թէ «Յարգող» վեց ամիս չէ, տարի մը վերջն ալ եթէ հանեն, 3 հազարով չէ 10 հազա-րով ալ եթէ հանեն, նորէն չեն յաղթուիր, եթէ մէջը չեմ: Անոնք կը կարծեն թէ թերթ կը հանենք, մեր աղբը դրէք եթէ ըսեն, կը տպուի թերթերուն մէջ, ձրի-րէրամ կ'ըլլայ: Յետոյ ո՞վ մնաց, ո՞վ կայ անունով, ծանօթ, որ թերթը քիչ մը վատահոլութիւն ներշնչէ: Ուրիշներ կը ճնշեն զիս որ հրատարակի, մինչեւ հիմա դիմագրեցի: Ասկէ վերջ «Յարգող»ը եթէ փրկ ալ ձեռք չեմ վերցնէր: Վերջնա-կան կազմաւորութիւն յետոյ, կը խորհիմ ընկերս: Վերակազմութիւն, բոլորովին տարբեր պայմաններով: Հրատարակու ա-մէնէն մեծ պատճառներէն մէկն է դրա-մահաւարութեան սկսելին: Ատոր միշտ դէմ եղած եմ: Յետոյ թերթին ծրագրին վրայ վիճարանելէ յետոյ ահա յանկարծ ուրիշ բան կը փնտռեն: Ֆրէնկեանին ալ կը գրեմ, իրեն յանձնէ:

Գալով քու առաջարկիդ, լաւ չէ փոր-ձել: Նախ սքանալ կ'ելլէ: Այդ ծրագրի-րդ մասին կը խորհիմ տարի մը յետոյ, երբ «Յարգող»ը կործանած ըլլայ: Առ-այժմ համաձայն չեմ: Ատկիկ ըսել կ'ըլ-լար նաեւ որ մենք անպայման խմբագիր ըլլալ կ'ուզենք: Վաղ անցիր: Վերջին ժողովին 10 հոգի ալ չկայ եղբր եւ ժողով-ը շարունակեց էք: Հող չէ: Իմ հրատա-րակէս յետոյ ուրիշներ ալ պիտի հրատա-րին եւ չեմ գիտեր թէ քանի հոգի պիտի մնայ:

Ես այլեւս երկար ատեն փարիզ չպիտի գամ: Ուրիշ միջոց մը ըսած եմ արդէն, կը գրեմ երբ յարմարի: Դուն գրէ եւ միշտ տեղեկութիւն տուր անցած դարձա-ծէն:

Սիրով քովդ Շաբաթ

7

Տիւրքի, 11 Սեպտեմբեր 1928

Սիրելի Մանուկս,
Ստացայ նամակդ, ինչպէս ստացար մեր քարթը առ ի փառաբանութիւն տխմա-րապետութեանդ: Յիմար, ինչո՞ւ չեկար:

Մենք քէյֆ ըրինք: Հեռագրիդ հասեր էր եւ իր գործը ճշդութեամբ կատարեք էր: Ե. Միսաքեանին տուած ուսանելիս գիր-քը պահէ քովդ: Մարդու մի տար, օր մը երբ յանկարծ փարիզ գամ, հետս կարե-նամ առնել, հոս թարգմանող ունիմ:

Քանի որ գրածի անմիջական պէտք չունիս, ամսագրուի կը վճարեմ, մինչեւ ամսագրուի կը սպասես անշուշտ: Այս ամիս շատ ծախսեցի: Այնպէս որ մօտերս փարիզ գալու միտք չունիմ: Հիմա չա-րաթ իրիկունները եւ կիրակիները ազատ ենք ընդհանրապէս, երկու հոգի ըլլա-լով, 15 օրը անգամ մը կ'իյնայ, բայց եւ այնպէս փարիզ գալ չեմ ուզեր, մէկ գալա-ւանդ 60-70 Փր. ի կը նստի: Մանա-ւանդ որ այս ամիս շատ ծախսեցի: Սպա-սած տեղերէս ալ չըրկեցին դրամը: Դուն մտաւորականներու հաւաքովիդ ըրէ, իմ տեղս ալ գաւաթ մը պարպէ, նստելիք տեղս չէ՞, սխալ չհասկնաս:

«Յառաջ»ները Ֆրէնկեանը հետը կը բե-րէ, քեզ պիտի յանձնէ, տեղը կու տաս: Ամերիկայէն ընկեր մը կը գրէ որ Գր. Միթարեանը Ալպոլիս մասին երեք յօդ-ւած գրեք է: Զեմ գիտեր ո՞ւր: Զի գրեր: Կարդացի, գոհ մնացի, կ'ըսէ՝ կը կարծէ թէ ես թերթ կը ստանամ: Այդ ընտաղա-տականը Գր. Միթարեանը գրեցէ էր «Հայրենիք» ամսագրին, Դարբինեանը չէր ուզեր տպել ամսագրին մէջ, եւ այս-պէս մնացեք էր: Թերեւս օրաթերթին մէջ է: Կը խնդրեմ որ երթաս «Յառաջ» եւ հարցնես: Եթէ գտնես, անմիջապէս ինծի գրես, այդ թերթերը, չուտով ես կը գարձեմ, այսպէս ըսէ: Գր. Միթ-թարեանին կարծեք կ'արժէ հասկնալ, թէ եւ Ալպոլս հին գործ է¹⁵, բայց եւ այն-պէս ընտաղատական կամ ընտաղատական կ'ուզեմ Գուրգէնին կարծիքը: Կը սպա-սեմ:

Գալով թերթիդ, դժուարին գործ, բայց աշխատէ, ըրէ: Աշխատող ես: Նիւ-թական օգնութիւն չես սպասեր անշուշտ ինձմէ: Բայց ուրիշն ալ մի սպասեր: Անխախտ միտքս համար: Նիւթական ան-կախութեան մը պարագային, ինքզինքդ պատուաւոր յուսախար չըլլալու համար: Գալով տարբեր տեսակի օգնութեան, պատրաստ եմ, մանչս, ուզէ՛ ինչ որ կ'ու-զես: Կոխ ալ ըլլայ, կ'ընեմ, կրակ ձգել ալ ըլլայ, կը կրակեմ, հող մի ընէր: Մի-այն լաւը ըրէ, մեզ ձեռմակ հանէ: Բացէ ի բաց թրքահայի խնդիր մի՛ հաներ, ա-նիմաստ եւ ծիծաղելի կ'ըլլայ, քաղաքա-կանութիւնը, գրական ուղղութիւնը թող ա'յդ ըլլայ, յետոյ կ'երեւայ արդէն այդ գիծը, ցոյց տալու պէտք չկայ: Եդիպ-տական չէքեքեք հրաշալի է, անքիթիք է, Թէոդիկը կը խենթեանար վրան, որով-հետեւ այդ չէքեքեք գրուած չըլլանին դեռ գրականութիւն չկար աշխարհիս վը-րայ, այնքան հին է: Յետոյ ի՞նչ պատ-մութիւն¹⁶: Դի՛ր թերթիդ մէջ քիչ չենե՞րով:

Սարաֆեանին քրոջին կը գտնուի Ծու-չանեանին մօտ, թող քարթով մը ուզէ, կը գրէ:

Պաշտով մը Շաբաթ

8

[անթուակիր, Նոյեմբեր 7 եւ 20ի միջև]

Սիրելի Բալիկ,
Ստացայ Poésie et Folie գիրքը¹⁷, նա-մակները եւ ձեռագրերը:
Աչքէ անցուցի Բաւմանեանի ձեռագրե-րը¹⁸: Ձանա՛ւ որ ճիշդ տպուին արձանա-գրութիւնները: Տէմիրձիպաչեանի ձեռա-գրին չգալայ, որովհետեւ անտիպ պիտի գրուի, լաւ կ'ըլլար նոյնիսկ այդ ձեռա-գրին քիչ չեն հանել եւ գնել: Թէեւ մեծ բան մը չէ, անտիպ ըլլալն է որ արժէք պիտի տայ¹⁹:

Հէքեաթս գրած չեմ, պատրաստ չէ, քանդակն պատրաստ է, պիտի գրէի, ո-րովհետեւ ուզեցիր, որ ուսումնասիրու-թեանս հետ արձակ մըն ալ տամ: Ըսեք էի քեզի, որ երկու անգամ երեւցած կ'ըլլամ այդպէս, բայց չմերթելու հա-մար ուզեցի գրել: Բ. թիւին թողուր աւելի լաւ է: Գալով ուսումնասիրու-թեանս, կ'ուզեմ որ անիկա գիրքը դուր-մով բան մը ըլլայ, եւ այդ ուսումնա-սիրութեան երազակամ արժէք կու տամ: Զախագանց օրիփիւնայ, հաղուա-գիւտ յօդուած մը պիտի ըլլայ, երոպա-կան գիրքերն ալ այդ մասին չեն խօսիր

այդքան պատրաստուած, հազիւ նմար-
ներ: Այդ պատճառով կ'ուզեմ լուրջ գրել:
Ուզած գիրքերս չեն գտեր, Ծրէնկեանին
դրկած գիրքն ալ ուզած գիրքս չէր:
Հիմա որոշած եմ ընդհանուր ներածական
մը ընել՝ զգայարաններու գրականու-
թեան յարաբերութեան մասին, ինչ որ
աւելի հասկնալի պիտի դարձնէ վերջէն
քիթին, բերանին, աչքին, ստամոքսին,
եւայլն մասին գրածներս: Քու այն թե-
րադրանքդ որ 4 էջ չանցնիս, այս ձեւով
չեմ անցնէր, բայց մտի՛կ ըրէ՛, որ ըսած
ձեւովդ աշխատիմ, օրադիրի աշխատանք
կը դառնայ: Դուն պիտի ջանաս որ յոգ-
ւածներուն յարմարի թերթը, եւ ոչ թէ
յոգուածները՝ թերթին: Ուստի, աչքի
առջեւ պիտի ունենաս յոգուածները
եւ ըստ այնմ պիտի ձեւես թերթդ: Պէտք
է գիտնաս որ ես ինչ որ պիտի ընեմ «Զը-
ւարթնոց»ին համար, Ժողովրդական կամ
օրաթերթային հանգամանք չպիտի ունե-
նայ: Ատիկա օրաթերթերուն մէջ միայն
կ'ըլլայ: Ես շատ ակաթեմիկ, երբեմն
մուժ, երբեմն բարձր՝ ամէն նիւթ պի-
տի չօգտիմ, նոյնիսկ իմ ընելիք գրա-
կանութիւնն ալ թերեւս մատչելի չըլլայ
Ժողովուրդին, նոյնիսկ անհասկնալի՝ շա-
տերուն: Կ'ուզեմ որ օրաթերթին եւ պար-
բերականին սահմանները գծուին:

Զգայարաններու մասին առանձին եւ
երկար ու խորունկ գրելէս յետոյ, որքան
կրնամ օրինակներով, պիտի տամ զգա-
յարաններու մարգամբը, յետոյ պիտի
անցնիմ Գրականութեան ֆաղափախու-
թեան²⁰: Բոլոր այս նիւթերը կը լրացը-
նեն իրար: Այդ ձեւով գիրքի մը բովան-
դակութիւնն է որ տուած պիտի ըլլամ:
Յետոյ կ'ընամ ատիկա տպել տալ գիրքի
ձեւով:

«Ազգ»ը զրկեցի Շաւարշին, ըսի որ
թերթը իմն է, եւ ուզեցի որ կիրակի օ-
րը թերթին ներսը, Գ. էջը տպէ: Միա-
սին զրկեցի Հէքեաթի նման յօդուած մը
եւ երեք յօդուած խենթերու մասին:
Թերեւս կը դնէ: Աւելին չընեմ: Յետոյ
դուն ազգ կու տաս «Յառաջ»ին, ոչ թէ
մանրամասն, այլ քանի մը տող. «Զը-
ւարթնոց», դեկտեմբերի մէջ, բացա-
ռիկ տպագրութիւն, եւայլն, քանի մը
տող եւ մեծագիր:

Գալով յայտարարութիւն - նամակիդ,
նախկին ձեւով զրկելուդ ցաւեցայ: Թե-
թեւ մը հասկցուցած էի քեզի որ լաւ չէր
գրուածքը: Միւրոնի կը հօտեր, քիչ մը
Պոլիս: Տղա՛ս, նամակը որո՞նք կը զըր-
կես, եղբայրդ է, ո՞վ է, չէ՞ որ ամէն
մարդ անծանօթ է, եւ լաւ որ անծանօթ
է: Եւ յետոյ կը կարծես թէ ասդին ան-
դին նամակի ձեւով գրելով թէ թերթ պի-
տի հանեմ, տարածեցէ՛ք ըսես, կը կար-
ծե՞ս թէ կը տարածեցէ՛ք: Միւրոնին աւելի
ըրաւ, ձեւով մը, որ կը կոչուի boulan-
gisme littéraire, գրական հացագործու-
թիւն, այսինքն մէկը որ կ'ուզէ իր հացը
կամ գիրքը կամ թերթը ծախել որքան
կարելի է աւելի, ձեւով մը, որ քիչ մը
banal է: Ճիշդ է որ դուն նիւթական ահա-
զին գոհողութիւն կ'ընես ու չես ուզեր
որ կորսուի, սակայն զգուշացի՛ր որ այդ-
քան գոհողութիւնովդ նոյն ճակատագի-
րը չունենաս, ինչպէս ունեցան Պոլսոյ
մեր երբեմն դեղնած հանդէսները: Գիտ-
ցիր արժեքներ: Կը վախճամ որ վաղը Զօ-
պանեան կամ Ս. Պաշտօնաբանը վրադ
կ'ազդեն, իրենց boulangismeով: Այն ա-
տեն զիս ալ չխալտառակես: Կ'ուզէի որ
յայտարարութիւնդ ըլլար լուրջ, ուժեղ
եւ արու, - ոչ ոքի կարեւորութիւն կու
տամ, ըսելու ձեւով, ձեզի պէտք չու-
նիմ, ըսելու ձեւով: Եւ ես կը հաւատամ
որ այսպէս աւելի կը շահէի: Մի՛ կար-
ծեր, երբում կ'ընեմ, որ չես յաջողիր
«Թերթն տարածեցէ՛ք» եւայլն, ըսելով:
Եթէ օրաթերթերուն մէջ, ինչպէս «Յա-
ռաջ» կ'ընէ եւ կ'ընէ. «Կարդացէ՛ք եւ տա-
րածեցէ՛ք», չկարծես թէ Շաւարշը հա-
մոզուած է թէ կը շահէ եւ շահուին հա-
մար կ'ընէ, ո՛չ, այլ որովհետեւ թերթին
մէջ, յօդուածներուն տակ պարսպ մը կը
մնայ, լեցնելու համար յարմար բան չը-
կայ, այդ խօսքը կը գրուի: Ասոնք թէ-
նիք բաներ են, վաղը դուն ալ պիտի տես-
նես, այն առնել չըլլայ որ «Յառաջ»ին
խօսքին նման չընէր գրեւ կամ Թեոդիկին
կամ Հայկանդի Մառքին նման մեծ մար-
դոց խօսքեր դնես. ո՛չ, պզտիկ ծագիկ մը,
տպագրական արուեստին հանդէպ ունե-
ցած ճաշակովդ բան մը գիր, աւելի լաւ
կ'ըլլայ:

Բայց չմոռնանք, նամակդ պիտի ըլլայ
յայտարարութեան նման, կէս-մանիֆեստ
մը, որպէսզի կարդացողը ըսէր թէ ի՞նչ

ըսել կ'ուզուի. բայց եթէ դրամի համար,
ապրոնէ մը շահելու համար միայն իրեն
պիտի դիմուի, հայ ընթերցողը, փորձա-
նու է եւ գիտէ ու կ'ըսէ որ մինչեւ հիմակ-
ւանին պէս թերթ մըն ալ այս տղան կը
հանէ, մեզմէ տարուան մը ապրոնէ ընելով
քանի մը ֆրանք կ'ուզէ, կ'ըսէ:

Ինչ որ է, չեմ գիտեր թէ ի՞նչ ձեւով
զրկեցիր, եղածը եղած է, ես թերթին
առջեւը գրուելիք մանիֆեստ-յայտարա-
նը կը գրեմ ու կը զրկեմ, եթէ կ'ուզես:
Իսկ եթէ քիչ մը կը վախճաս իմ ձեւե-
րուն, իմ գաղափարներուն յանդուրժե-
նէն, դուն գիտես, գրէ՛ դուն, կը նայիմ
լեզուին, կը տպես: Ամէն պարագայի՛ն
ըսեմ սա որ ստորագրութիւնս քիչ մը
աժան դնողներէն եմ, ինչ որ ուզես կ'ը-
նեմ, եթէ ուզես՝ օրաթերթի ձեւով կ'աշ-
խատիմ, եթէ ուզես պարբերական-գրքի
ձեւով:

Եթէ կը վախճաս որ Շաւարշը ուզածը
ընել կու տայ կ'ընես, իմ մասին՝ ես կա-
րեւորութիւն չեմ տար օտարին, օտարին
կարծիքին ալ պէտք չունիմ, մինչեւ վերջ
կ'աշխատիմ իրրեւ թուիք եւ դուն նոյն-
իսկ ըրածս կ'ընաս ներկայացնել թուիք:
Իսկ թէ դուն ի՞նչ կարեւորութիւն կու
տաս, դուն գիտես: Կը տեսնես որ դուն
կ'ըսէիր ինձի, որպէսզի իրրեւ իմ թերթն
ներկայացնեմ «Զուարթնոց»ը, այդպէս
ըրի եւ կ'ընեմ, նոյնիսկ եթէ իմ ուզած
ձեւովս չերթայ «Զուարթնոց»ը: Վերջա-
պէս քու գիտնալիք բանդ է, ոչինչ կը խը-
նայեմ օգտակար ըլլալու քեզի, ահա թէ
ի՞նչ է մտահոգութիւնս: Կը բաւէ որ ինչ
որ ընես, ես լուր ունենամ, ինքզինքս
պաշտպանելու համար: Յետոյ ուրիշին
պէս եւ մոլեռանդ չեմ անձերու հանդէպ:
Նոյնիսկ երէկ դուն էիր որ «Յարգող»ի
թերթին համար Զօպանեանը չուզեցիր եւ
ես միշտ Զօպանեանը կ'ուզէի. հիմա «Զը-
ւարթնոց»ին մէջ դրած ես գայն, չեմ ու-
րանար օգտակարութիւնը: Թէեւ Զօպանե-
անը հիմա կը կարծէ որ ես հակառակած
եմ իր անունը չգրուելուն:

Այս օրերունս քիչ մը շատ աշխատե-
ցայ: Հիմա ստիպուած եմ գրախօսու-
թիւն մը գրել, վերջացնել Ազատունիի
Ազգիւր Անմահութեան մասին, զոր
պիտի զրկեմ «Ազգարար»ին, խոստացած
եմ:

Ես յոյս ունիմ Փարիզ գալու Դեկտեմ-
բեր 1ին, Շաբաթ օր: Այն առնել կը բե-
րեմ յօդուածս:

Սիրով Քուզի Շաւարշ

- 1 - «Միջազգային թէ ազգային գրա-
կանութեան» մասին գրելիքս չեմ գիտեր
թէ թեր կամ դեմ է Զօպանեանի կարծի-
քին: Տեսակէտ մըն է իմս, քիչ մը նոր մի-
ջոցներ ցոյց կու տամ: Ազատ վիճարա-
նութիւն մը պիտի ըլլայ ատիկա:
- 2 - Փրէնկեանին թէ որ ստացայ զըր-
կած գիրքը, թէեւ ստիկա չէր որ ուզած
էի, հոգ չէ. կարծեմ ուզած գիրքս սրն-
տուկիս մէջ է, երբ Փարիզ գամ կը նա-
յիմ: «Յարգող»ի ի՞նչ Ժողով է, կ'ե-
րեւի նիւթ չունիք: Երբ շաբաթ գամ,
այն իրիկունը բոլոր ձեռագիրները պատ-
րաստէ, կը նայիմ:

9

Տիրի, 20 Նոյեմբեր 1928

Սիրելի Հրանդիկ,
Ահա «Զուարթնոց»ին ճակատը²¹: Կը
խորհիմ թէ առաջին էջը կը գրաւէ ու կը
լեցնէ: Տարբեր գիրով պէտք է գրուի: Ե-
թէ գործիք չգայ պահէ, վերջը ինձի կը
յանձնես:

Աշխատեցայ մանիֆեստի ձեւ տալ,
ըսւ Միւր տունը իր չնուր մտադրութենէդ
սկսելով տուի «Զուարթնոց»ի գիմագծու-
թիւնը: Որպէսզի, «Զուարթնոց» եկեղե-
ցիկ մը անունը ըլլալուն համար, կրօնա-
կան գոյն չտան, եւ որպէսզի զանազան
ձեւով համբաւէ ու բարոյականէ զրկը-
ւածներուն պատճառով «Զուարթնոց»ը
չամբաստանեն (թէ տեղ տուած է Ոստա-
նիկի, եղիւն Այվազեանի, ուրիշներու ո-
րոնք զանազան պատմութիւններ ունին)
գրեցի թէ կրօնքի եւ բարոյականի նախա-
պաշարումներ չկան: Շատ կարեւոր է
ատիկա: Յետոյ քաղաքական կուսակցա-
կան խնդիրներէ հեռու մնալը գրեցի: Եւ
որպէսզի չընեն թէ անոյնի թերթ է, ու-
զեցի ուղղութիւն մը ցոյց տալ մասնաւոր
համակարանք արտայայտելով ձախ գրա-
կանութեան, նորագոյն արուեստին, եւ
այդ առթիւ քիչ թէ շատ ճշգրէ փրփու-
րամալ: Աւելի ձեւ տուի որ նորերուն
կապուած է եւ նորերուն ազատագրու-
թեան թերթն է: Աւելի ուժ տալու համար
քիչ մը ուժգին թօն մը տուի: Ամէնուն

հասկնալի ըլլալու համա պարզ ըրի եւ
շատ յստակ գրեցի: Այսօր մանիֆեստ
տալ անկարելի է, թերեւս վաղը՝ այո:
Այս ձեւով այդ դունն ալ բաց կը մնայ:
Եւ աւելի հեղինակութիւն տալու համար
թերթին, անպէս մը խմբագրեցի որ ետե-
ւը համակիրներու, աշխատակիցներու,
օժանդակ ուժերու ապահովուած խմբակ
մը կայ:

Այս ձեւով՝ լաւ ճակատ մըն է: Եթէ
լաւ կը գտնես, դի՛ր: Թերեւս Յարգող-
դակներէն ոմանք քեզի ըսեն թէ Նար-
դունիէն չունչով է, քեզմէ կրնաս ըսել,
որ այո, Նարդունիէն օժանդակ խմբագիր
է, ինչպէս գործիք գայ այնպէս ըսէ:

Զգայարաններու մասին յօդուածս²² կը
բերեմ գալուս, ամսուն վերջը: «Յա-
ռաջ» չէր գրած աղբը: Սպասէ այս կիրա-
կի, եթէ նորէն չդնէ, կ'ըսեմ քեզի թէ ի՞նչ
պիտի ընես: Միւս կողմերը սպասէ աղդ
տալու: Կարճ, բարակ թուղթի վրայ
հազարաւոր աղբեր գրէ եւ թերթերուն
տուր, 5-6 ֆրանք տաս իրենց թերթին
մէջ կը դնեն եւ կը զրկեն, փոխանակ
թերթին մէջ տպելու, աւելի աժան ձեւ
ձակատը ընդունելէդ եւ շարել տալէդ
յետոյ, եթէ ուզես, հանէ քանի մը օրի-
նակ եւ տպել տուր քանի մը թերթերու
մէջ, ինչպէս «Մեհեան» տպել տուած
էր հանգանակը լոյս տեսնելէ առաջ²³:

Սիրով քուզի Շաւարշ

10

28 Դեկտեմբեր 1928

Սիրելի Բալիկ,
Յօդուածիս փորձերը կը զրկեմ: Սխալ-
ներ շատ կային, ջանա՛ որ սրբագրուին,
բազմաթիւ ձեւեր նայիր որ սխալ
մը չգտնուի: Գոնէ իմ յօդուածիս մէջ սը-
խալ չեմ ուզեր, եթէ ուրիշ տեղ գտնուի:
Կը տեսնեմ որ տպագրութիւնը զիս չի
գոհացներ: Անշուշտ ոչ քու ձեռքդ է,
ոչ ալ տպարանին ձեռքը: Բայց տպարա-
նը²⁴ կրնայ քիչ մը աւելին ընել: Երբեմն
ի՞նչ կը գրուի գրելու համար բառերը կը
ստորագծեմ, իրենց ալ փոխանակ ի՞նչ կը
տպելու չափերի մէջ կ'առնեն, այդ
պատճառով կարգ մը չափերներ աւելե-
ցի: Լաւ կ'ընեն որ տպեն ինչպէս որ գը-
րած եմ, եւ գիտեմ թէ չափերը ո՛ր կը
դնեն եւ ո՛ր չեն դնեն: Ուրիշ տպագրա-
կան անհարթութիւններ մէկը կը թո-
ղում: Կարօ Ուշագլանին իմ կողմէս
բարեւ ըրէ եւ ըսէ որ ձեռքէն եկածին չափ
հոգ տանի իմ յօդուածիս, միայն իմ յօդ-
ուածիս, այդքան եսապիտութիւն թող նե-
րելի նկատէ: Տպագրութիւնը գիտեմ որ
յոյնուարի առաջին շաբաթուն շաւարտի,
հոգ մի ընեմ, դեռ շատ կ'երկարի: Անոնց
ըսելուն մի նայիր: Այդ ուշացումը շատ
գէշ է յաղորդեանդ տեսակէտէն, բայց
ի՞նչ ընել: Յետոյ «Յառաջ»ին մէջ ընաւ
չղբի, ալ անցաւ, եղածը եղաւ, եւ օր
մը խելքը կը հասնի այդ սխալիդ: Յետոյ
չըսես թէ «Յառաջ»ը զրկը բռնեց, դուն
«Յառաջ»ը այնպէս մը ըրիր որ դուրսը
կարծել տուիր թէ «Յառաջ»ը զրկը բռ-
նած է դէմը: Դուրսը ի՞նչ կը կարծեն,
գիտե՞ս, արտասահման: Ոչ թէ դուն
աղդ չտուիր «Յառաջ»ին, այլ դուն աղդ
տուիր եւ «Յառաջ»ը չտպեց, իրրեւ հա-
կառակողդ: Այդպէս եթէ կարծուի, ինչ
որ հաւանական է, ո՞վ է յանցաւորը: Պի-
տի ըսես թէ խմբագրականը տպեց,
բայց անիկ յետոյ լուրով: Ալ լմնե-
ցաւ, հիմա ուշ է: «Յառաջ»ը որքան ալ
զրկը բռնած ըլլար քեզի եւ թերթիդ դէմ,
ինչպէս կը պնդես, նորէն պէտք եղածին
չափը ըրաւ: Մնացածին համար յանցաւոր
չէ:

Գալով Հէքեաթին, եթէ անպայման
կ'ուզես Հէքեաթը դնել ինձմէ, լա՛ւ, խո-
րագիրի պէտք չկայ, բովանդակութիւնը
մի յայտարարեմ: Յաջորդով յօդուած ու-
նին այսինչ այնինչ լա՛ւ: Եւ կրնաս «Հէք-
եաթ» մը Ե. Նարդունիէն» գրել²⁵: Կ'աշխա-
տիմ հասցնել: Այս օրերուն շատ աշխա-
տեմ եւ, երեսուցիտ²⁶ լմնացուցեր եմ 80
էջ եւ զրկեմ «Յառաջ»ին: Նոյնպէս Ազա-
տունիի գիրքին մասին գրախօսական մը
20 էջ, ուր կը խօսիմ տպագրական քնն-
նադատութեան մասին ալ: Պիտի երեւի
«Ազգարար»ին մէջ: Կաղանդի առթիւ յօդ-
ւած մը եւս ուրիշ յօդուած մը եւս անց-
եալներուն զրկեցի «Ազգարար»ին: Նոյն-
պէս յօդուած մը հասցուցեր եմ «Խու-
ժանք»ին: Պէտք է նոր մըն ալ գրեմ դեռ:
Յետոյ պէտք է պատրաստեմ «Քիթը»²⁷:

Առաջին, երկրորդ թիւերը պատրաս-
տեցիր եւ սակայն ոչինչ տուիր օտար եւ
նոր ու անձանցով գրակնութիւններէն:
Ոչ ուսական, ոչ Ծաղրագոյն Արեւելքէն
կամ Ափրիկէէն բան մը չգրիր: Երկրոր-

դով աւելի լաւ էր եղիպական Հէքեաթը
տալիւ: Ես միշտ կամ թերթին մէջ: Բայց
դուն գիտես:

Սիրով Շաւարշ

(1) «Յարգող»ի պարբերականին հո-
տարակութեան որոշումը տրուած է Օգոս-
տոս 1927ին:

(2) Առողջապահական ու գիտական ա-
սպիր, Փարիզ 1926-1930:

(3) Նկատի ունի եղուարդ Տարօնեան
(1896-1967), «Յարգող»ի անդամ, «Զը-
ւարթնոց»ի յետագայ աշխատակից, նաեւ
Ֆան մեկնումը Պէյրութ:

(4) Նկատի ունի Յարութիւն Ծրէն-
կեան, որուն գրութիւններուն կարեւ-
ր է հանդիպիլ «Զուարթնոց»ի եւ «Մեհեան»
մէջ:

(5) Ծանօթ գրականատ, որ Պոլսէն քի-
տաղրուած է Փարիզ:

(6) Նկատի ունի «Ասիական արտա-
տիւն ադրիւրներ», որուն երեք մասեր
տպուած են «Զուարթնոց»ի մէջ, Տարօնե-
անի քարգրանքներէ:

(7) Նկատի ունի Պոլսոյ «Ազգարար»ի
Թորոս Ազատեանի հատորը:

(8) Քառանկյան քուսակներուն փրփու-
սացի վիպականներ:

(9) Երկու բանաստեղծներէն քերթը
ւածներ կան «Զուարթնոց»ի քիւնտու-
մէջ:

(10) Նման նիւթով բանալիէ մը լոյս
տեսած է նաեւ «Զուարթնոց»ի մէջ, որով
մասնակցած են Զօպանեան, Զարեան,
Սարաֆեան, Այվազեան, եւայլն: Տե՛ս
*Cinquante ans de littérature arménienne
en France*, Paris 2001, էջ 92-96:

(11) «Համայնապատկեր հայ նորագոյն
գրականութեան» յատկացուելիք այս ձե-
ղովածուն, որ պիտի պատրաստուի Շ.
Միսեփեան, Վ. Շուրանեան եւ Նարդունի,
երեք լոյս չէ տեսած, յայտարարութիւն-
ներ տրուած է «Յառաջ»ի մէջ, 1927ին:

(12) Կարօ Մեհեանի քատերայայտի
որում կ'անդրադառնան Շուրանեան եւ
Նարդունի «Յառաջ»ի մէջ, Ապրիլ 1927-
ին:

(13) Նկատի ունի երկրորդ ընդե-
ղովը, քանի որ առաջինը տեղի ունեցած է
1928 Փետրուար 22ին:

(14) Նկատի ունի նկարիչ Երաման Գե-
լարը, որ «Յարգող»ի անդամներէն մի
էր եւ Միւրեանի հինգը պարբերներէն մե-
կուն խօսած է «Հայ արուեստ»ի եւ «Ջիւ-
նի բովանդակութիւնը» նիւթերուն մե-
սին (1927): Նարդունի իր կարգին դաս-
խօսութիւն մը տուած է Քոչարի գործե-
րուն առթիւ «Նորագոյն նկարչութիւնը
խորագիրով, տե՛ս. «Յառաջ», 1927 Ա-
պրիլ 30:

(15) Հատորիկ տպուած է Արէ-
1927ին: Գուրեմ Միսիս-արեանի յօդու-
ածը լոյս տեսած է նաեւ «Զուարթնոց»
մէջ, տե՛ս. Զք. 2:

(16) «Երկու եղբայրներ» հեքեաթ
տպուած է «Զուարթնոց»ի 4 եւ 5 քիւն-
տուն մէջ, ծանօթագրութիւններով պատ-
կը կրեն Բ. Զուարթուն ստորագրութիւն-
ներ, այս մէկը Նարդունիէն է անտարակա-
նը (1927): Նարդունի իր կարգին դաս-
խօսութիւն մը տուած է Քոչարի գործե-
րուն առթիւ «Նորագոյն նկարչութիւնը
խորագիրով, տե՛ս. «Յառաջ», 1927 Ա-
պրիլ 30:

(17) Հատորիկ տպուած է Արէ-
1927ին: Գուրեմ Միսիս-արեանի յօդու-
ածը լոյս տեսած է նաեւ «Զուարթնոց»
մէջ, տե՛ս. Զք. 2:

(18) Տե՛ս. «Հայաստանի ամէնէն հին
արձանագրութիւններ», Զք. 1:

(19) Նկատի ունի եղիպի «Մարմարե-
նայ աղօթք» բերքուածը, Զք. 1:

(20) Այդ նիւթով Նարդունի դասա-
խօսութիւն մը տուած է «Յարգող»ի հա-
ւաքներէն մէկուն (1927 Դեկտ. 7) եւ
անոր ուղղակի ակնարկութիւն մը կայ
«Գրականութիւնը եւ գայարարները»
յօդուածի առաջին մասի աւարտին, Զք.
1, էջ 21:

(21) «Հակառակ վրայ» տպուած է «Զը-
ւարթնոց»ի առաջին քիւնտ սկիզբը, 1927
Յունուար:

(22) «Գրականութիւնը եւ գայարարնե-
րը» ընդարձակ յօդուածաւորքը կը սկսի
«Զուարթնոց»ի առաջին քիւնտ, բայց կը
մնայ անավարտ:

(23) Նկատի ունի Պոլսոյ «Մեհեան»
(1914):

(24) Տպարանը Տարօնեան տպարանն է

ԳԻՐ-ՎԱՅՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԳՐԱԳԻՏՈՒՀԻՆԵՐՈՒ ԵՐԿԻՆ ՄԷՋ

Գրեց՝ ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՍԵԱՆ

Կինը գրականության մասին երբ կը խոսուի, առաջին գիտողությունը միշտ նույնն է՝ թէ այդ գրականությունը չէ արժանացած այն ուշադրության, որուն արժանի է. ճիշդ այս բառերով է, որ կարտայայտուի անգլիացի բանաստեղծուհի Ֆլուր Էդքոք (Fleur Adcock) իր խմբագրած հաւաքածոյին՝ «20th Century Women's Poetry»-ի յառաջաբանին մէջ:

Բարեբախտաբար նոյնը կարելի չէ ըսել ընդհանուր հայ գրականության մասին (արեւմտահայ, արեւելահայ, սփիւռքահայ), ուր կին գրողները միշտ ալ ուշադրութեան արժանացած են:

Այս ուշադրութեան պատճառը շատ հաւանաբար կին գրողներու փոքր թիւն է մեր գրականության մէջ: Պարզ համեմատութեամբ մը կը տեսնենք, որ մեր մամուլի 200 եւ աւելի տարիներու հաւաքածոներուն մէջ աւելի մեծ թիւով անուններ կան, քան՝ կին գրողներու անունները, ամբողջ հայ գրականության մէջ:

Արեւմտեան աշխարհը քանի մը պատճառներ կը ներկայացնէ կնոջ կարգաւորութեան անտեսումին համար:

Հրատարակչական աշխարհը գրաւած է այրերուն կողմէ. խմբագիրները, հրատարակիչներն ու քննադատները ընդհանրապէս տղամարդիկ են:

Տղամարդիկ լրջութեամբ չեն վերաբերուի կիններուն հետ, որուն հետեւանքով կիններն ալ լրջութեամբ չեն վերաբերուի իրենց իրենց հետ: Նաեւ շատ զբաղած են, շատ ճնշուած եւ շատ «տգէտ», զբոյժ կարենալու համար:

«Բանաստեղծ»ը արական բառ մըն է, մինչ «մուսա»՝ իգական: Խորունկ համոզումի վերածուած է այն կարծիքը, թէ կինները գրել չեն կրնար, եւ ատակ են միայն «ներշնչել»ու:

Մեր գրականութիւնը, ընդունելով հանգրձման վերջի յիշուածները, կը հակադրուի անոնց փաստօրէն, որովհետեւ միշտ գնահատուած եւ հրատարակուած են մեր կին գրողները, անկախ իրենց որակէն կամ արժէքէն:

Բոլոր ժամանակներուն եւ ամէն տեղ, կին մը կը նուիրուի գրականության ի գին որոշ զիջումներու, զոհողութիւններու՝ ամուսնութիւն, ընտանեկան համեմատութիւն եւ այլն:

Մեր գրականութեան պարագային ոչ միայն չեն անտեսուած կինները, ոչ միայն անոնց գրականութիւնը լուսանցը չէ հըրւած որպէս «կնոջական», այլ գրեթէ բոլորին ալ անգրադարձ եղած է մամուլով կամ առանձին գիրքի մէջ (մամուլի ամբողջ տարածքին, Յակոբ Օշականի «Համապատկեր»ներուն մէջ՝ Սրբուհի Տիւսաբ, Զապէլ Ասատուր, Զապէլ Եսայեան):

Սակայն ինչ որ գրուած է, գրուած է անխառնափոխօրէն արական գիտական:

նով բնականաբար. հետեւաբար երբեք չէ գրուած հարցումը՝ «ինչո՞ւ գրել» այս գրագիտութիւններուն պարագային:

Միամիտ կը թուի հարցումը այս ձեւով. պարզ չէ՞. կայ ներքին մղումը, գիւրին սէրը, տաղանդը եւ այլն:

Աւելի քան դար մը առաջ, 1898 թուականին, Պոլսոյ «Մասիս» օրաթերթին մէջ՝ Սիպիլ առաջնորդող փոքրիկ յօդուած մը կը գրէր, «Կինները ինչո՞ւ կը գրեն» խորագրով:

Առաջին հատուածէն իսկ Սիպիլ կը խոստովանի, որ իր մտքին «անգուժ հեգնութեամբ» ներկայացող այս հարցումին թէ՛ եւ չի կրնար որոշ պատասխան մը տալ, բայց կը փորձէ թափառել հարցին մակերեսներուն վրայ, մէկ-երկու հետաքրքրական բան գտնելով այնտեղ:

«Եթէ կինները ունեցած չեն հզօր գաղափարներու ներկայացուցչներ հրապարակելու վրայ, պատճառն այն է, որ վախճանը են կարգ մը անհաճոյ քննադատութեանց ենթարկելէ անունին եւ անձերին, որ անբերելով բարեքնն են կնոջ» կ'ըսէ, չեղտելով ընկերութեան դերը կնոջ մը կեանքին մէջ: Այսպէս կ'աւելցնէ.

«Եթէ կինները իրենց կամքի եւ հրաշալի գաղափարներուն կարողութիւնը երեւան բերեն գրականութեան մէջ, եթէ ընտանեկան եւ ընկերային խնդիրներու մասին իրենց մասնաւոր փորձառութիւնը ցոյց տան, ո՞վ պիտի համարձակի հարցնել թէ կինները ինչո՞ւ կը գրեն»:

Յստակ է, որ Սիպիլ կնոջ մը գիրքին ետեւ իր կեանքի փորձառութեան արտայայտութիւնը կը տեսնէ:

«Ինչո՞ւ գրել»ը այլ կողմի մը վրայ բանաձեւուած հարցում մըն է սակայն, որ կը չընկնէ վերի պատրաստ պատասխանները եւ կը փորձէ այլ խորքի մը վրայ ելը գտնել:

Ինքզինք արտայայտել անդին, ինչո՞ւ կը գրէին եւ կը շարունակեն գրել մեր գրագիտութիւնները:

Անշուշտ բոլորը մէկ խորագրի տակ խմբելը չի նշանակեր, որ կարելի է գտնել մէկ կապապարի մէջ դնել, կամ կարենալ գտնել զիջող, որ կ'անցնի անոնց բոլորին ալ մէջէն եւ գիրքնք իրարու կը կապէ:

Մարկարէթ Էթուուտ (1939 -) գանատացի արձակագրուհի մը կ'ըսէ, թէ «Իրեն անտաքարկուած է, ամենայն լրջութեամբ, ընդհանրապէս չգրել, որովհետեւ գրել պիտի նշանակէր ձեռքը դնել տեղ մը, որ կ'ըզտուէ եւ կ'աղտոտէ» (չգրել, որովհետեւ լեզուին հակադիր եղբւր ընտելութիւնն է):

Մեր գրականութեան մէջ նման «առաջարկներ» չեն եղած, բացառելով թերեւս «Մայրաքաղաք» պարագան, երբ Զօհրապի հակահամոզութեան առանցքը ընկերային կարգերու պահպանումն էր, եւ կիններուն վերապահուած գլխաւոր դերը:

Գրականութիւնը, որ ընդհանուր համակարգութիւն մըն է, իւրաքանչիւր ազգի համար ունի իրեն յատուկ հարցեր եւ խնդիրներ: Հայ գրականութեան տիկնոջներուն պարագային եւս, հարցադրումները ամբողջովին կը տարբերին միջազգային գրականութեան տիկնոջներուն դիմադրւած հարցերէն (Մարիան Մուս, Սիլվիա Փլաթ կամ մինչեւ... Սաֆօ)՝ արտայայտութեան ազատութիւն, «կնոջական գրականութիւն», «սեւամորթութիւններու գրականութիւն» եւն:

Գրականութեան մէջ վայրը այն հանգրուանն է, ուրկէ կը զսպանակուի գիրքը, երբեք այն վայրը, ուր կը հանգրուանէ:

Կին մը երկու վայրերու բնակիչ է միաժամանակ, եթէ գրագիտուէի է. մէկը իր տունն է (ընտանիք, ամուսին, զաւակներ), ուր կը հանգրուանէ իր ջիւղերուն եւ բնազդներուն լրիւ ուժականութեամբ, միւսը գիրքն է, ուրկէ կը սկսի թռիչքի ձգտումը, թռիչքը, անոր զսպանակումը: Այսինքն երկու տարբեր վիճակներու՝ կայունութեան եւ զսպանակումի անկարելի միացում մը, որ կարելի կը դառնայ ամէն գրագիտուհիի համար տարբեր միջոցով, եւ անշուշտ՝ արգելափակ:

Նաեւ իրողական վայր մը, այլ խօսքով՝ A room of ones own մը, հոն ուր գրագիտուհին կ'ապրի իր կեանքով, եւ ուր չեն միջամտեր այլ կեանքներ, որոնց պատասխանատունն է ան, կամ պատասխանատու կարգուած է. եւ այս՝ անսահման ժամանակի մը վրայ, որ միայն մահով կը սահմանուի:

Ուրեմն ներքին պայքար մը երկու վայրերու, արտաքին վայրի մը համար, որ պիտի կենսադործէր զայն:

Իսկական բարիւնքը կը սկսի այն պահուն, երբ գրագիտուհին կը գիտակցի, որ իր մէջ ձեւաւորուած վայրին կողքին ինքզինք կը պարտադրէ արդէն գոյ այլ վայրը, պարտադրուած որպէս ընկերային բարոյականութեան վերջնական օրէնքները:

Գրագիտուհին կը ստիպուի դէմ դնել անոր: Յաճախ կը յաջողի: Երբեմն նաեւ՝ կը ձախողի, որովհետեւ ներքին վայրը կը ստիպի անկերպարմ կերպով, կամ կը փչի անկանոններով:

Այստեղ չէ՞ փկապիր Սիպիլի կորանքը:

Բայց անպակն ներուժ է, որ կը վատնուի: Եւ կ'ըլլայ այնպէս, որ այդ պայքարը ինքն կը դառնայ միակ վայրը, հաւանաբար անհրաժեշտ վերջ ըսուածներուն: Սակայն այս չէ սկզբնական ձգտումը:

Մեր հին գրականութեան մէջ, եւ մինչեւ 18րդ դարու Չարթուսը, երբ անուններու կը հանդիպինք՝ Սահակբուխտ, Խոսրովիկուխտ եւ Ալիք Տարսնացի: Շատ հաւանաբար ունեցած ենք քրիստոնէութենէն առաջ ապրած Սաֆօ մը: Սակայն նախաքրիստոնէական մեր գրեթէ ամբողջ գրականութեան հետ, այդ կարծեցեալ քրիստոնէի գործերն ալ կորսուած ըլլալու են:

Վերջ միջուած անուններէն իւրաքանչիւրէն մէկ տաղ միայն հասած է մեզի: Բայց որովհետեւ Սահակբուխտը միանձնուհի էր (հետեւաբար հետո՝ առօրեայի հարցերէն), իսկ Խոսրովիկուխտը տաղը նուիրուած էր եղբոր՝ «Շարական Վահանայ Գողթնացոյն» մեր ուշադրութիւնը կը գործնենք Ալիք Տարսնացի (1288-1316) փոքրիկ գրութեան:

«Նա է իմ տեսոյն արժանի, ով որ որ...»

Ասին, թէ էր կոյս մի ի Տարսն, եւ անունն Ալիք, որ եւ նա էր գրագիր յոյժ հմուտ: Գրեաց զայրուրներն եւ ասաց.

Թէ՛ Ով որ որ ամ նմանցընէ, նա՛ է իմ տեսոյն արժանի:

Որ եւ գրեալ՝ բերին գերկուքն: Ոչ հաւանեալ՝ ասէ:

Շարքն Չարին, ճակն Մարին՝

Չի՛ նմանիր գիրն Ալիքին:

Եւ դարձեալ ասէ վասն ուղղագրն, թէ՛ Ով որ գրէ

Չարքն Չարին, ճակն Մարին, նա՛ կու լինայ փեսայ Ալիքին:

Եւ ոմն ի նոցանէ գրեալ եղբր, եւ հաւանեալ ասէ:

Մայրն Չարին, ճակն Մարին՝ Կու նմանի՛ գիրն Ալիքին:

Ալիք Տարսնացիին համար, ինչպէս կ'երեւի իր միակ գրութենէն, գիրք ինքզինք հաստատելու միջոց մըն է, թերեւս միակը, զծելու համար սահմանները ա՛յն վայրին, ուր ինք կայ, զենլու իր օրէնքները եւ զանոնք պարտադրելու այդ տարածքը մտնողին, կամ մտնել ուղղողին: Եթէ չըլլայ իր գիրքը (թէ եւ ինք պարզապէս գրէ է եւ ոչ՝ ստեղծագործող, ինչպէս իր երկու նախորդները), Ալիքը, որ մէկու մը դուստրն է, պիտի դառնայ ուրբի մը կնոյ: Գիրքով ինք կ'ըլլայ ու կը մնայ Ալիք Տարսնացի:

Արեւմտահայ գրականութեան մէջ առաջին կին գրողը, որ խօսիլ կու տայ իր մասին, Սրբուհի Վահանեան-Տիւսաբն է, գլխաւորապէս իր երեք վէպերով: Յետոյ կու գան Սիպիլի, Մարի Սիւսանեան, եւ Անայիսի անունները: Եւ անշուշտ՝ Զապէլ Եսայեան:

Մինչ այդ՝ Մարիամ Խաթիսեան, որ պէս «Արեւելահայոց Տիկ. Տիւսաբը»:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն ետք, Խորհրդային Հայաստանի և Սփիւռքի մէջ հաւասարապէս արտայայտութիւն գտան գրագիտութիւններ, անոնցմէ իւրաքանչիւրը բերելով իր ուրոյն գիծը:

Այսօր հայ գրագիտութիւններ կը շարունակեն ստեղծագործել, թէ եւ անոնց թիւը կը շարունակուի փոքր մնալ:

Ուրկէ՞ կը զսպանակուի գիրքը այս կիններուն մօտ:

Չարթուսի չընկնէ հաղի մէկ անուն կը յիշուի մեր գրականութեան մէջ (Կամ-սարականի մօրաբոյրը) եւ անմիջապէս կը մոռցուի, մինչեւ հասնինք Տիկ. Սրբուհի Վահանեան-Տիւսաբին:

Տիկ. Տիւսաբը ըլլալէ առաջ Արեւմտահայոց առաջին գրագիտուհին, ինչո՞ւ պիտի ուզէր գրել: Եթէ այս հարցումը դրնենք ունէ գրագէտի, եւ չգոհանանք անոր տուած առաջին, երկրորդ, երրորդ պատասխաններով, եւ հարցումը աւելի հեռու հրենք, իրենք հասնել մինչեւ խորքերը գրողի կուխան, որ ներքին զօրաւոր մղումներէ անդին, անոնց չհպատակելու անկարելիութենէն անդին, չուենայ պատասխան մեզի տալիք:

Տիկ. Տիւսաբ ինչո՞ւ պիտի ուզէր գրել:

Իր կեանքը զարմանալի հակադրութիւններով է, որ ընթացած է մայրը՝ Տիկ. Վահանեան, ազգային ծառայութեան նուիրուած, ազգայինով թաթաւուն կին մըն է. ազլիկը՝ Օր. Վահանեան այնքան մը կ'արհամարհէ ամէն ազգային, որ կրնայ սարկներու մէջ իսկ հեղինակ հայերէն լեզուն, «անոր հնչիւնները խեղդատակօրէն չեղտելով»: Եւ անշուշտ Ֆրանսերէն կը կարգայ:

Հոգեփոխութիւնը կու դայ աւելի ուշ, Միլտոն Պէյլիթալեանի չունչին տակ, որուն հետ ունեցած իր յարաբերութիւնները «սրտառու ստամոք մը կը կազմեն», ինչպէս կ'ըսէ Յակոբ Օշական ու կը շարունակէ՝ «կը յանձնարարեմ աւելի երիտասարդներուն՝ օգտագործել այդ ստամոքն, ունէ թատերագիր փորձի ենթարկող»⁴: Իր ամուսնութիւնը սակայն կ'ըլլայ... դաշնամուրի իր Ֆրանսացի ուսուցչին հետ: Օրագրութիւնները յոյնիսկ, այդ ամէնէն մտերիմ էջերը, գրուած են Ֆրանսերէնով: Իր ամբողջ յարաբերութիւնները Պոլսոյ «վերին» խաւին հետ եղած են: Եւ յանկարծ՝ հայերէն երեք վէպեր իրարու ետեւէ, հինգ տարիներու ընթացքին՝ «Մայրաքաղաք» 1883ին, «Միլտոն» 1884ին եւ «Արաքսի» կամ «Մարտին» 1887ին:

Այստեղ հարցը այս երեք վէպերը ներկայացնելը կամ արժեւորելը չէ, այլ՝ գտնել գանձեր գրելու ետին կեցող խորա-

ԹԻՒՆԻՆԻ ԱՆՈՒՆԸ ԼԵԶՈՒԻՍՏԱԿ

Գրեթե ԲԱՅՅԻ ԱՃԵՄԵԱՆ

●►
Գոյն զսպանակը՝ արուեստի ջիւղը (եթէ կայ), կամ այլ զսպանակներ:

Մակերեսային ընթերցումը այդ վէպերուն կը ձգէ այն տպաւորութիւնը, թէ անոնք կը ծնին կինը «դատը» պաշտպանելու ազնիւ մտադրութեան: Որոշակաբար ընթերցումը սակայն չափ կարեւոր բացեր կը յայտնաբերէ. ինչ որ ներկայացուած է այդ վէպերուն մէջ, ո՛չ Տիկ. Տիւսարի կեանքին փորձին վրայ կը հիմնուի, ո՛չ ալ իր դիտումներուն (եթէ մօր նման ինք եւս ազգային եւ ընկերային հարցերու միջամուկ եղած ըլլար, անշուշտ որ տարբեր պիտի ըլլար իր գիրը):

Սրբուհի Տիւսարի գիրը կամ գրելու ձգտումը ամբողջովին ընկերային հող ունի՝ կինը ընկերային անարդար եւ անհասարկ (այլերուն հետ, աշխատանքի պարագային) կացութիւնը եւ իր, Տիկ. Տիւսարի կարելիութիւններուն սահմանափակումը, որոշ փոփոխութիւններ կատարելու:

Օտարամոլութիւնը զգալի է Տիկ. Տիւսարի մօտ. ֆրանսական գրականութեամբ եւ գաղափարներով յաղեցած Տիւսարի համար էական են «ես ի՞նչ կ'ընեմ իմ կեանքովս» եւ «ես ի՞նչ կ'ընեմ ուրիշներուն համար» հարցումները:

1800ական թուականներուն արտօնած էր կինը նման հարցումներ ձեւակերպելու: Հաւանաբար՝ ոչ: Ահա թէ ինչո՞ւ ըստ եղանակի Գրեթե Զօհրայի քննադատութիւնը Տիւսարի վէպերուն, հիմնուած այն համոզումին վրայ, որ «կինը սահմանափակ է բնութեան ընտանիքի եւ մարմնական, երբեք հասարակական կեանքի եւ հրապարակային գործիքի դեր չի կրնար ստանձնել, հետեւաբար իրաւունքի հաւասարութեան հարց գոյութիւն չի կրնար ունենալ երկու տարբեր սեռերու միջեւ»:

Զօհրայի այս հակադարձութիւնն ու խիստ քննադատութիւնը Տիւսարի կը հայթայթեն այն կարեւոր քանի մը բաղադրիչները, որոնք մօլ Տիւսար գիրը վայրի վերածելու կը ձեռնարկէ:

Տիւսարի կենսագրութեան ժխտ գիծերը հաւանական տուած մը կը ծածկեն: Գիտենք որ Տիկ. Տիւսար ամուսնութենէն ետք դարձած է աւելի ինքնամփոփ, աւելի փակ ինքն իր վրայ: Բայց բոլոր պարագաներուն ալ կը մնայ մտածող անհատականութիւն մը: Նման պարագաներուն՝ մտածող մարդ + փակ կենսաձեւ + ջիւղերով ապրող անհատ = օրագրութիւն, որպէս ապրելու «մայր»: Փաստօրէն, թէեւ Ֆրանսերէնով, Սրբուհի Տիւսար օրագրութիւն պահած է: Այդ էջերն ալ սակայն, իր վէպերուն պէս, անբաւարար կը մնան (գոնէ այնքանը, որ հրատարակուած է):

Յակոբ Օշական կ'ենթադրէ, որ «քան մը ըրած ըլլալու համար» է, որ Տիկ. Տիւսար գրիչ չարժած է: Այս բան մը ըրած ըլլալը, խորքին մէջ ճիշդ մըն է, ինքն իրեն համար վայր մը ապահովելու, վայր, ուր իր անհատականութիւնը ծաղկի առանձինն, ազդեցութիւններէ հեռու (մայր, ամուսին, զաւակներ):

Ինչ որ խաչիկ Թէօթօյեան «կինը զսպանակի փորձառութիւն» կը կոչէ իր «Ֆեմինիզմը եւ հայ գրականութիւնը»՝ յօդուածին մէջ, անշուշտ որ կար նաեւ Տիւսարի օրերուն, բայց այդ փորձառութիւնը լուծած փորձառութիւն մըն էր, նոյնիսկ՝ գիտակցուած չէր:

Այսօր կրնանք ըսել, որ Տիւսարի երեք վէպերն ալ Ֆեմինիզմի հալումներ կը ցուցաբերեն: Տիւսարի համար սակայն մեծագոյն ընկերային գործունէութեան վայրն է, հոն ուր Տիկ. Տիւսար կը դադրէ, եւ կը սկսի Սրբուհի Տիւսար, որպէս ընկերային անկախ եւ գործօն անհատականութիւն: Ճիշդ է, որ վէպերը կը միտէին այդ ժամանակաշրջանի կիններուն վիճակը ուղարկելու յանձնել, խորքին մէջ սակայն իրեն կը հայթայթէին վայրը, ու կ'ըլլար ինք անկախ ծնողքէն եւ ամուսինէն:

Զայէլ Եսայեանի համար առօրեայ ապրում եւ ներքին պրպտումն նիւթ էին գրագիտունի տեղը, այդ տեղին փնտռութեւնը ու զայն սահմանադրելը: Եւ կարծես չգտնելով զայն, Եսայեան դարձած է դէպի ներս, դէպի «հոգւոյն անկիւնները», ուր կրնայ ըլլալ առանց արտաքին, առօրեայ ճնշումներու:

Վայրի հարցը, արտաքին մակարդակի մը վրայ, արդէն գոյութիւն ունի Զայէլ Եսայեանի երկին մէջ, «ապաստանի ու վայրի ընդհանուր հարցարկութիւն մը», ինչպէս կը գրէ Գր. Պրոտեան եւ կը շարունակէ՝ «հարցարկութիւնը գրողական մակարդակի խնդիր մըն է»:

Նոյն այս հարցարկութիւնը գոյ է նաեւ ներքին տարածքին համար՝ «Բարեբախտաբար մեզ նման մարդոց համար, հակառակ ամէն բանի կան հոգւոյ թաքուն անկիւնները, ուր կարող ենք ապաստանել»¹⁰:

Առաջին քայլը վայրը հաստատելու, ինքնահաստատումն է՝ ո՞վ է ան, որ պիտի ընակի այս վայրին մէջ: Եսայեանի փորձառութիւնն է, որ այս պարագային կը հաստատէ վայրը. այսինքն՝ փնտռութիւնն է, որ կը դառնայ վայր. եւ որովհետեւ փնտռելու այս արարքը գիրով տեղի կ'ունենայ, գիրը համադր կը դառնայ վայրին. հաւասարում մը տեղի կ'ունենայ: Նման փնտռութեւն է ամբողջ «Հոգիս աքսորեալ» վէպակը, որուն վերլուծումին մէջ քօղը կ'առնէ իր սեռին: Եւ քօղը կը դառնայ «արգելք»:

Այս արգելքը միշտ եղած է, կայ կինը ընկերային համար ամէն անգամ, որ անոնք ուզած են դուրս ելլել անդիմադիւ ձգի կերպարէն, եւ դառնալ անհատ, արուեստներուն թէ գրականութեան միջոցով. միակ արտօնեալ ընկերային ծառայութեանց կալուածն է, որ ոչ միայն անհատականութիւն չի չեղտեր, այլ՝ կը լուծէ բոլորը «ծառայող» կադաւրարին մէջ:

Այս արգելքը, կամ փոխարեաբար քօղը պատճառ կը դառնայ, որ վայրը մը շուշապատ երեւի, գոնէ սկիզբը:

Վայրը կը դժուարանայ վայր դառնալ, որովհետեւ կը դառնուի երկու աշխարհներու հակադրութեան կետին՝ ոչ միայն ներքին - արտաքին, իրական - արական, այլ եւ մասնաւոր՝ ձգտումային - անիւրաքործելի: Ինչպէ՞ս ապրել այս վերջինին հակադրութեան եզրին, ինչպէ՞ս վայր ստեղծել, անկարողութեան գիտակցութեան մէջ:

Արեւելեան Սփիւռքի պարագային արգելքը աւանդութիւնն է, արեւմտեան Սփիւռքի պարագային՝ ոչ մէկ տեղի պատկանելու, միաժամանակ եւ հոս, եւ հոն պատկանելու վիճակը:

Եսայեանի համար, որ ապրած էր Եւրոպայի մէջ, արգելք կը գործէ իր կրկնակ երեսակներով: Կը մնայ ուրեմն տեղաւորուել այդ կրկնակի արգելքին, անոր ստեղծած հակադրութիւններու պոռթիւն, եւ հոն վայր ստեղծել, հոն ըստեղծագործել:

Մակայն Զ. Եսայեանի համար հարցը այլ դիտանկիւն մըն ալ ունի. ինք իր վայրը կանուխէն դրած էր, Փարիզի մէջ ապրած փոխակերպումին չնորհիւ, երբ Օր. Յովհաննիսեանը բարձր տառապանքով կը դառնայ Տիկ. Եսայեան: Մայրութիւնը նոյնիսկ պիտի չվերադարձնէր զինք նախկին ան-վայրութեան: Տիկ. Եսայեան կրնար պահել գրագիտունի իր նրաւած իրաւունքները մէկ պայմանով՝ պահելով այդ «վայրը»:

Միւս կողմէ՝ Եսայեան կրցած է ստեղծել վայրը, իրեն եւ իր հերոսուհիներուն համար, որոնք ներքին օտարումը չըջապատէն թէ անցեալին, զիրենք կը զննէ այլ վայրի մը մէջ, որ երբեմն արուեստն է («Հոգիս աքսորեալ», «Անձկութեան Ժամը», «Վերջին բաժակը»), ու երբեմն ներաշխարհի տարածքները (որոնք որպէս յիշատակ, կը տարբերին վաւերական յիշատակներէն՝ «Միլիտարի պարտէզները»):

Վեհանոյ թեքանի արձակը հետաքրքրական փորձառութիւն մը կը պատմէ, նշելով ներքին - արտաքին վայրերուն հիւստեւորդ: Պէյրութի գաղութային «ապահովութեան» մէջ, վայրը երբեք հարց չէ եղած թեքանի համար, մինչեւ իրողական վայրին փութումը, 1975ին ծայր տաած քաղաքացիական պատերազմին պատճառով: Իր «ձեղքուած մանրանկար» գիրքին մէջ, որ ծնունդն էր այդ փութումին, թեքան կը խօսի գրութեան «գոհ» մը ըլլալուն, միաժամանակ «ինքնապաշտպանութեան ձեւ մը» ըլլալուն մասին¹¹:

«Ձեղքուած մանրանկար»ը փորձ մըն է ուրախութեւն ու բզկտութեւն վայրը ամբողջացնելու: Գիրքը կ'ամբողջանայ, բայց վայրը, որ հակադիր շարժումով կը քայքայուի, ոչ:

Կը կորսուի վայրը վերջնականօրէն. կը սկսի ներհայեցումը, որ այլ վայր մը պատկերու փորձ մըն է. այլ վայր՝ հիմնը վարդն ու գաղթը, վրան՝ այլութիւնը, եւ ասոր վրան, հակառակ ան-վայրութեան, անպայման ըլլալու կիրքը: Գիրքը, որ սկիզբէն կար, կը ստանայ այլ խորք, այլ տարողութիւն:

Մարուշ Երամեանի արձակին մէջ «վայր» ընդհանրապէս գոյութիւն չունի, որպէս իրողական, նիւթեղէն վայր. կարծէք գրագիտունի իր հերոսները անվայր վայրերու մէջ ապրեցնելով, կը մերժէ

Անցեալ տարի լոյս տեսան Գրեթե Պրոտեանի «Բլուր»ի պատմութիւնը շարքէն «Պատկեր» եւ «Անունը լեզուիս տակ» խորագիրներով հատորները. առաջինը Լոս Անձելըս՝ Ապրիլ հրատարակչութեանն է, եւ որ հոն ալ ներկայացուցաւ աշխարհ տեղի ունեցած երեկոյթի մը. երկրորդը Փարիզ՝ «Երկ» մատենաշարով: Այսպէսով շարքի հատորներուն թիւը կը հասնի հինգի: Նախապէս լոյս տեսած էին «Սեմբը» 1997ին, որուն յաջորդած էր «Հարուածը» 1998ին եւ ապա «Նշան»ը՝ 2000 թուականին: Պիտի փորձենք այստեղ ներկայացնել թիւ հինգը:

Նախ ըսենք որ բոլորին ատաղձը կու գայ բլուրի ընակիչներու մանրաշխարհէն, որ կը համապատասխանէ Պէյրութի հայահոծ մէկ շրջանը ապաստանած խլրեակներու աշխարհադրական ու պատմական ոլորտի մը: Բլուրը վայրն է պատմական Հայաստանի ու Կիլիկիոյ զանազան քաղաքներէն ու աւաններէն մագապուած

արգելքը, որ կը դրուի իր առջեւ, կը պատռէ գաղութային կէթոյի կեղծ երկինքները (The Truman Show) եւ կը ձգտի ընդհանրական վայրին:

ԼԵԶՈՒԻՍՏԱԿ

Լեզու մը նաեւ վայր մըն է, ուր կը տեղաւորուինք, եւ որուն տարածքներէն աշխարհը կը դիտենք, որովհետեւ լեզուի իմացումը է նաեւ աշխարհընկալումի իմացութիւն մը:

Երբ լեզուն կը սկսի կորսնցնել իր գերը իրեն ալ, եւ կը դառնայ հաղորդակցութեան միջոց միայն, կը դադրէ աշխարհընկալումի այն ուղիներէն, որ կու գար լեզուին միջոցով:

Այս պարագային՝ այլ լեզու մը կը խուժէ, բերելով իր աշխարհընկալումը, ինչպէս եղած է ու կը շարունակէ ըլլալ արեւմտեան գաղութներուն մէջ:

Բայց երբ առաջին լեզուն կը կորսնցնէ իր գերը եւ չի փոխարինուի, ներքին պարագայ մը կը սկսի լեզուի ու գրաւել ուրոյն մեր աշխարհիմացումին տեղը: Եւ այդ պարագային մէջ է, որ կը ստեղծուի բախումը երկուքին միջեւ:

Այս բախումը, որպէս վայր գիրը ունի, ինչպէս ժանին Ալթունեանի («Բաց միայն իմ գէմ դռներն Արմենիոյ») կամ Ռէն Պարթեի («Լ'Արմենիոյ») պարագային:

«Օտարութիւնը միշտ կայ»¹² կ'ըսէ Մարկ Նշանեան, բայց չըսէր ինչու:

Օտարութիւնը միշտ կայ, որովհետեւ կին մը, որպէս հակադրութիւն իր դէմ վիտալիզմ արգելքներուն, ինքզինք կը գտնէ հակադրուողի դերին մէջ: Եւ որպէս այդ, չի գար օտարութիւնը, որը ի սկզբանէ գոյ է, եւ որուն ընտելացած է արգէն:

Մակայն որքան ալ ընտելացուած, այդ օտարութիւնը կը կարօտի վայրի մը, ուր լոյս, կամ ուր ըլլայ փորձը զայն յաղթահարելու:

Հետաքրքրական պիտի ըլլար իմանալ, թէ այդ վայրը նուաճելէ ետք, ժանին Ալթունեանի կամ Ռէն Պարթեի գրականութիւնը ո՞ր ուղղութեամբ ընթացաւ:

Կրնանք հետեւցնել, որ գիրը կը դառնայ վայր մը ոչ թէ կենալու, կայուն ըլլալու, ալ զիմականելու ինչ որ խոչընդոտ է, ինչպէս լեզուն, օտարութիւնը, լեզուով՝ Ռէն Պարթեի համար, կամ անլե-

ազատած ու վերջապէս հոն հանգրուանած վերապրողներու գոնաւոր բաղմունքն է: Պատմութիւնը, ետեւ մնացած քաղաքները, կորսուած ընտանիքի անդամները, հազար ու մէկ զրկանքները մինչեւ բլուրի հիմնումն ու գէշ-աղէկ տունտեղ ըլլալու նուաճումը ներկայ են անոր բնակիչներուն ամէնէն պարզ առօրեային մէջ, անոնց լեզուներու բարբառէն մինչեւ նախապաշարումներն ու բամբասանքը: Ամէն մէկ հատոր կը կեդրոնանայ որոշ կերպարի կամ գրուագի մը վրայ, էջ մը եւս բանալով ընթերցողին առջեւ բլուրի առօրեային: Ասիական անշուշտ իրենք ընթերցումի առաջին մակարդակ, իրենք անմիջական տպաւորութիւն: Պրոտեանի գիրքերը բոլորն ալ կը պարունակեն վայր-վայրի գրուած բազմաթիւ շերտեր, արդէն որ ընթերցումը անկարելի է որ ըլլայ միամակարդակ:

Հատորները կը կարգացունեն առանձին առանձին, սակայն մէկէն միւսը անցնող

գոյութեան խոցը՝ Ժանին Ալթունեանի համար:

Գիր-վայր յարաբերութիւնը, Սփիւռքի մէջ ապրող քանի մը գրագիտունիներուն համար, ժամանակին հետ աւելի եւ աւելի կը բարդանայ. այդ յարաբերութիւնը կը դադրէ շրջապատին հետ յարաբերութիւն մը ըլլալէ եւ կը դառնայ այլ տարածքի մը վրայ նոր վայր ստեղծելու ձգտում: Այդ նոր կրնայ ըլլալ սէնթէյը շրջապատ - ներաշխարհ - արեւմտեան կողմերուն (Վ. Թեքեան), կրնայ ըլլալ տեղական հինի - նորի խառնուրդ (Շուշիկ), կամ կրնայ պարզապէս անվայրութիւն ըլլալ (Մ. Երամեան): Ինչ որ պէտք է, այդ վայրը միամակարդակ ըլլալէ շատ հեռու է, եւ կ'ընթանայ բազմաթիւ երեսակներու ներհիւստումով:

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

Ապրիլ 2004, Հայէպ

- (1) «Մաքս» օրաթերթ, 1898, թիւ 5, էջ 1:
- (2) Ստեփանոս Սիւնեցիի քոյրը: Բաժանեցիկ եւ երաժիշտ: Կրթական կարգաւորումի որ է: Գաղութներէն ծնած ըլլալ: Մեծի հասակ միակ տարի կը կոչուի «Կոլորադո» թանգարանի եւ մուլիւսումի է սրբուհի Մարիամին: Գրուած է իր ամուսնը կազմող ակրատիկաով:
- (3) Բ. դարու սկիզբ: Գողթնի տեղ հոստով իշխանի դուստրը:
- (4) Յակոբ Օշական, «Հայապատկեր» հայ գրականութեան, հատոր Դ., էջ 493:
- (5) Սրբուհի Տիւսար «Օրագրութեան էջեր», Փրանսերէնէ քաղաքամարտ, «Ամուսնու Տարեցոյց», Թեղիկի:
- (6) «Երկրագունտ», Պոլիս 1883, թիւ 10, էջ 305-312:
- (7) Նոյն տեղը, էջ 518:
- (8) Խաչիկ Թէօթօյեան, «Ֆեմինիզմը եւ հայ գրականութիւնը», «Յայտ» - Միտք եւ Արուեստ», 1988 Ապրիլ 3, թիւ 16-721:
- (9) Գրիգոր Պրոտեան, «Մարտ», էջ 204:
- (10) Զայէլ Եսայեան, «Նամակներ», էջ 144:
- (11) Վեհանոյ թեքեան «Ձեղքուած մանրանկար», 1987, ԱՄՆ, անթիւնակար», 1987, ԱՄՆ, անթիւնակար», 2րդ էջ:
- (12) Մարկ Նշանեան, «Կիլիկիոյ Սփիւռք», «Յայտ», Փարիզ, 1976 Դեկտ. 28:

Fonds A.R.A.M.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ, ՈՐ ԶՈՒՆԵՑԱԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Գրեց՝ ԿԱՐԷՆ Ա. ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Հաղորդեցի ևս այն գրողները, ովքեր ճակատագրի բերումով ծնունդ էին առնում ինքնուրույն Սոցիալիստական Հայաստանի մէջ, այնուհանդերձ կարողանային կամ գոնէ ցանկութիւն ունենային հաստատում մնալ գեղարուեստին ու որեւէ կերպ չըջանային «գրականութիւն եւ արուեստ ստեղծելու» աշխարհում միակ մեթոդը», որպիսին էր կուսակցականօրէն ու պետականօրէն պարտադրուած առօրինակական ռեալիզմը:

Անցեալ դարի յիսնականներին, այնուհանդերձ, լոյս աշխարհ եկան այդ մեթոդից վնասագործութեամբ մէկ-երկու գիրք, որոնք էին Ստեփան Ալաթաբեանի «Անպատում» վէպը, Հայկ Վարդանեանի «Կամուրջը գետակի վրայ» վիպակը, եւ որոնք մեզ՝ գրասէր պատանիներին համար զարմանալի երեւոյթ էին եւ, չնայած արդէն անցել է կէս դար, սակայն չարունակում են մնալ օրինակելի գործեր բոլոր նրանց համար ովքեր փորձում են յաղթահարել կամ արդէն յաղթահարել են «գրականութեան պարտականութեան» սկզբունքը:

Այդ նոյն յօսկաններին սովետահայ բանաստեղծութիւնը հասել էր «գրականութեան պարտականութեան» գաղափարին եւ Ստալինեան երկու մրցանակներով էր փայլում սովետահայ գրական երկնակամարը (Գ. Էմին, Ս. Կապուտիկեան):

1965 թուականին, երբ «Հայաստան» հրատարակչութեան մէջ գլխավորում էի Մանկագրական գրականութեան բաժինը եւ վերջին երեք-չորս տարիներին արդէն յաջողութեամբ արդիւնները, ձեռնարկեցի «Պեղծարարի մատենաշար»ը՝ տարեկան վեց գրքով, որոնք իւրաքանչիւրը շուրջ 30 էջ ծաւալով՝ չուկայ եւան միեւնոյն օրը: Առաջին անգամ լինելով՝ հրատարակուեցին «Ճապոնական հորու-

նեւ եւ թանկանեալ»ը, Պլաս տը Օտերո, Խաբանի, Ֆրանսուա Վիյոն, Ֆետերիքո Կարսիա Լորքա, Ժազ Գրեյլէր: Թարգմանիչներ՝ Նալինի Զարեանը, Ալեքսանդր Թովչեանը, Սերգէյ Ուստոեանը, Ռադիկ Դաւոյեանը խանդավառութեամբ լծուեցին այս գործին, որ պէտք է շարունակուէր ու դառնար ամենամեծ մըլտական մի մատենաշար:

Բանաստեղծական մատենաշարի հրատարակութեան ծրագրին լծուեց Արթուր Զամ Ալիքեանը: Նա ինձ տեղեակ պահեց, թէ յատկապէս ո՛ւմ է թարգմանելու եւ արդէն աւարտել էր Ափովինէրից ընտրուած մի փունջ բանաստեղծութեան թարգմանութիւնը, երբ, բանից պարզուեց, որ արդէն հրատարակուած եւ հրատարակւելիք բանաստեղծները խաբխուել են սոցիալիստական ու բարդաւանդ Հայաստանի հիմքերը: Վեց գրքով էր լոյս տեսել, եւ մատենաշարը արդիւնէն: Երկու տարի անց խախտուեց մեղադրանքներով ինձ հեռացրին հրատարակչական աշխատանքից, եւ ի թիւս գաղափարական այլ եւ այլ ծանր մեղադրանքների, յատկապէս յիշատակուեց նաեւ «Պեղծարարի մատենաշար»ը:

Ահաւասիկ, այս էր բարեբաւտիկ առիթը, որ Արթուր Զամ Ալիքեանի հետ իմ ծանօթութիւնը դարձաւ մտերմութիւն:

Արթուր Զամ չայրենադարձուելուց յետոյ կարճ ժամանակ անց «լքել էր հայրենիքը» եւ հաստատուել Մոսկուա: Այս վերաբնակեցման համար նա հիմնաւոր պատճառներ ունէր: Եւ զբաղեցրեց ամենագլխաւորը, իմ համոզմամբ, երբեւէ հաշւարկաւոր երթարկուելու հեռանկարն էր, որի նախադէպը արդէն եղել էր: Հայրենադարձ բանաստեղծ Անդրանիկ Թեղեանին, որ փորձել էր հաստատուել մնալ իր ինքնութեանը, մայր էր քանդակուել ինքնութեանը, մայր էր քանդակուել ինքնութեանը, մայր էր քանդակուել ինքնութեանը, մայր էր քանդակուել ինքնութեանը:

Երկու ժամանակ Մուրէն Սպանդարեանի արձանով հակաօդային Գարեգին Նժդեհի հրապարակից սկիզբ առնող մայրիկ՝ մտածել եմ միայն այդ ահաւոր ոճադրութեան մասին:

Այնպէս որ Արթուր Զամ Ալիքեանը կատարել էր լաւագոյն ընտրութիւնը, քանի որ Մոսկուայի մէջ, իր երազների հայրենիքից եւ հայ «Հայրենասէրների» աչքից հեռու աւելի զերբն էր ստուերի տակ մնալ:

...Օրերս Երեւանից ինձ հասած թղթապանակներից մէկի մէջ գտայ 1988 թ. փետրուար 15-ին Մոսկուայից գրած նրա նամակը, որտեղից բերելու եմ մի քանի գրքուպ:

«Փնջիկ մը քերթուած կը զրկեմ քեզի, թախանձագին խնդրելով, որ անցնես զանոնք <...> զբաղնութեանէն... Գիտեմ, ի սէր ինձի, դուն առակ կ'ըլլաս նման սխաղորդութեան մը: Եթէ տեսար, որ բանի մը չես յանդիմ, առանց խել մ'իսկ խղճահարելու, վեցգիւր մը քանչէ անոր եւ իմ հասցէին, հազար կտոր բնելով թուղթերս: Կը ներես գլխացաւներէն համար:

Խոտաղար, բայց չզրկեցիր, չհաճեցար, որ կարդամ «Նալբանդեանի»: Պաղծուեցաւ սիրտս, երբ «Լիտուանացի» [«Լիտուանացի Գաղտնա» - Մոսկուա հոստերէն յոյս տեսնող «Գրական Թերթ»] մէջ կարդացի պոռնկութիւններ լոյսին բերող յօդուածը: Այո՛, կը դառնար, կը դառնայ եւ պիտի դառնայ աչքակապութեան, բողբոջեան ու խլիզութեան կարուսելը, թող ինչքան ուզեն հոս հրապարակայնութիւն պոռնկութեան: Վերջերս տխուր բան մը կը մտնում այս բոլորէն մէկընդմիջ փախելու համար: Արթուր Զամ ի գլուխ ձեռք պիտի ըսեմ այս մարդոց: Ինչ որ է: Բարեւներ Գրիգորին [Ջանիկեան], սէր՝ քեզի եւ Անահիտին [Սիմոնեան]: Ողջ լեւ ի դիցն աղոյ: Արթուր Զամ»:

Միայն այս նամակը (էլ չեմ ասում Մոսկուա՝ Արթուր Զամի տանը կամ Երեւան՝ իմ տանը մինչեւ ուղիղ մեր գրքոյցները) չատ բան է բացառապէս մեր խակական, ճշմարիտ բանաստեղծի խռովքներից, որոնք նրան պէտք է ուղեկցէին նաեւ Պէյրութ վերադառնալուց յետոյ: Զարմանալի այն է, որ սովետահայ «Հայրենասէրների» բնաւ չէին անհանգրգանսում, «Հայրենիք լքող» չէին յայտարարում Մոսկուա արտագաղթած Ար-

թուր Զամին: Աւելի չուտ՝ հակառակը: Հայկական իրականութիւնից նրա բացակայութիւնը չատ-չատերի սրտովն էր: Նախկինից էր արհամարհել Արթուր Զամի կեանքի լուսնային յետեւ նրան: Այնուհետեւ, հեռուից հեռու՝ Արթուր Զամը չէր կարող լինել աչքի փուշ, յատկապէս, որ ինչպէս արդէն տեսցի, նա հաստատուել էր բանաստեղծական արուեստին եւ չէր հանդուրժում որեւէ կեղծիք կամ խաբուսիկութիւն գեղարուեստի մէջ:

«Այս բոլորէն մէկընդմիջ փախելու տխուր ժամանակները» կարծես թէ պէտք է իրենց վերջը գտնէին վերստին Պէյրութ հաստատուելուց յետոյ: Բայց հայ բանաստեղծութեան երեւելի Արթուր Զամը հիմա էլ պէտք է «սփիւռքահայ» կոչուող «Հայրենասէրների» զարկովին արժանանա: Թէեւ նա լքել էր Ռուսաստանը եւ ոչ թէ ուրիշ «գրական» միջավայր: Եւ դժուար չէ կուսակցի, թէ դեռ որպիսի յուսահատեցնող ու բանաստեղծի ոգին ընկճող փորձութիւնների էր եթերիկուելու Արթուր Զամը, եթէ նրան փրկելու համար իրենց ձայնը չբարձրացնէին ազգային մեր գրականութեան, բանաստեղծութեան ու գեղագիտութեան երկու խոչոր եւ խակական նուիրեալներ Վահագն ու Գրիգոր Պրլուեան:

...Զարդանալով իրականացնել Արթուր Զամի ակնկալած սխաղորդութիւնը, բնական է, եւ նրա «Թուղթերը հազար կտոր չըրին»: Եւ ահա, անակնկալ... թէ նամակը եւ թէ՛ ձեռագիրը, որ վերստին ձեռք անցան, հիմա սիրով ներկայացնում եմ Ընթերցողի ուղադրութեան: Թեւեւ այս հրապարակումով քանի մը քան, որ ժամանակին անցող գտնուեցի յաղթահարելու գրաքննութեան պատնէշները:

Ի դէպ, Արթուր Զամ Ալիքեանը հարկաւորում էր գրել արեւելահայ գրական լեզուով, թէեւ ոչ միայն իր նամակները, այլեւ «գրողի մէջ պահելու» գործերն էր կարծեմ գրում արեւմտահայ գրական լեզուով: Այսպէս, թէ այնպէս, Արթուր Զամի բանաստեղծութիւնը դալիս է մէկ անգամ եւս փաստելու, որ գրական հոր տաղանդը բոլոր դէպքերում խակական հրապարակութիւն կարող է ստեղծել մեծ միակ մայրենիով, մեր եզակի լեզուով որ նորին Մեծութիւն Հայերէնն է:

Փառիք

Ա. Բ. Բ. Ա. Զ. Ա. Մ. Ա. Լ. Ի. Բ. Ա. Ն.

Կ Տ Ա Կ Ը (*)

Թ. Աղասարգիսեանին

Ու երազիս երանութեան մէջ այս գիշեր
Առաջիկայ վաճառ տեսայ, վերակերտած ու ճախատեղծ:
Ես ուխտաւոր էի տօնին այն վեհ կռուի,
Որ կորսելիք խնամարտութեան քուրճի փոխան
Զգեցրեցի մի օր նրան ասպետական գէն ու գրահ
Եւ որ հիմա յառնում է վեր կլոր սիւնի պէս կոթողեայ
Խորհրդանշաւ Կոթողանիստ խաչքարի մօտ,
Միտած ստուերն իր սլաքի ամենայն բերդ ու ամրացի
Արեւային ժամացոյցի երկաթագիր առեւցներում:

Նոյնիքեր էր, եւ ձեռնոցներ Կորդուկայ,
Աշխարհների պէս բախելով անկերց իրար
Տարածութեան հեռաստաններ
Եւ պարիսպի ու գմբէթի շուրջ տարմուլին
Խորհեցնելով վայրի բաղեր վերախախու,
Սասնայ սարերն էր պտըտում Մշոյ դաշտում:

Հեռու հեռուից սուրբ Կարապետն իր տօնական
Ղօղանջների հնչեցումն էր շարժում բոժծում
Իւրաքանչիւր շարականի երեւելուն ժայթքներն ի վեր,
Որ մի հագագ, հրաբխօրէն ջնացնելով,
Թաւալում էր կուռ դաշտութեան մարմարեղէն
Գառիքափով,

Դիրտի նման սուգելով ձիւն ու փոթորիկ:
- Շահմուրատա՛նն է՝ Տաթևի տխուր մեր, -
Յուշեց մի ձայն, հպարտօրէն բարեհնչում.
Յեր ես, բու՛նի սառն ու Կաշտու քաղն ամիս տակ՝
Հրում էի երեւոյթ աստուածակերտ դուռը վաճառ:

Օ՞ր մերիկի անտառօրէն արմատախիլ յորձանքներում
Հայոց խնկոտ պատարագի դաշտանկարն
անդորրութեան:

Արշալոյսի բոնկումներն էին ցայտում
Լայն խորանից դէպի գմբէթ ու կամարներ
Եւ բազմափերք Կորսնեցող անմոռանկ
Կախում էին կիսամբում

Ժամուրներին հայեցութեան տեղի վերել,
Ուր մոմերի անցելաւոյց կաճանքներով
Գալիս էին ու խոնարհ կերպարանքներ առասպելալ,
Որոնց ձայնի ու ձեւերի
Արտագոյնում էր սրսփում դեռ քրքրիկ,
Տմոյն, ինչպէս ձիւնի ստուերը ապակում:

Եւ մինչ նայն ձայնը խաղ առ խաղ ու գիծ առ գիծ
«Նորաբար» տալի տանիկ
Խնկանկարն էր ոլորում երկնակերտում,
Յանկարծ, ինչպէս քիչ-քիչների գունեան մի պարս
Նշի ծառի գարնանային հեւքի վրայ,
Բեմը լցուեց բոյլ-բոյլ մանկանց
Ծաղկահանքերով պայծառութեամբ...

Եւ ամէ՛ն ո՛ք՝ դպիր, կղեր եւ ուխտաւոր,
Թէ՛ մրքիկի ծաղիկի մէջ ձեռնալուծակ.
Որ բացուելով ու փռուելով,
Ժամաշաղկի հագած շուքեր էին շարժում ձորերն ի վար,
Թէ՛ բոյրներում, ուր վառօդի հոտի մի ծուխ էր

ձուլաւ,
Ինչպէս քաւիչ պատեանի մէջ դաշոյնի փայլ,
Եւ քէ՛ քարի, ծեփ ու ծերայի մէջ քարացած
ՀՀուկներում՝

Ամէն, ամէ՛ն ո՛ք իր արեան առիւտութեամբ,
Ինչպէս հեռու մարգարէներն աստուածատես,
Զգաց խկոյնն ու ունկնդրեց ծնրադրելով.
- Ո՛չ փառաւոր քաղում կ'ուզեմ, ո՛չ ալ արձան:
Եթէ երբեք ժողովուրդըս կ'ուզէ պատիւ մը ինձ ընել,
Թող կանգնեցնէ Առաքելոց վաճառ անք
Եւ հոն՝ փոքրիկ ուսումնարան մը հայ մանկանց:
Ահա այս է ժողովուրդէս
Բարոյական միակ պահանջըս: Անդրանիկ:

Բու՛ք էր, եւ վաճառ օրհնամբի ու գեղութեան
Անպարագիծ մի շարժումն լինէր կարծես ձեռնափոխում:

Ա Ղ Օ Թ Ա Կ Ա Ն

Իրա՛ւ, որպէս կամփիղ հլու աղանդաւոր,
Գուցէ հիմա լուռ աղօթեմ ես քեզ համար,
Ինչպէս հացի օթել քեզի
Աւետարանն անութիւ տակ,
Քե՛զ, անհո՛ւն գոհ գոհերի մէջ իմ անհամար,
Քե՛զ, իմ վերջի՛ն մեծ նահատակ:

Նոյնիքերի մէջ մի հիմ հով կայ յուշակոծ,
Որ Սեւ ծով է բուրում, բուրգ, բանգ ու երկրաժշտ:
Ամէն նոյն՝ լոյսի հոգոց
Եւ խոհերիդ վրայ խորում խաւարէ շշտ:

Արդէն յիստ՛ւն տարի կանաչ, չոր, կանաչ, չոր
Խոտն է խշշում Սլիվանի կամուրջի մօտ.
Ասա՛, միա՛կ նրազաւոր,
Քո երազած յաւերժութիւնն հաց չէ՞ր հմտ
Թէկու՛ց այն մէկ հատիկ նստ
Ճառագայթի նշխարի դէմ,
Որ բաշխուեց քեզ անձրևոտ մի առաւօտ:

Բայց քեզ համար քո աղօթեմ ես, անութիւ
Ու կրճիս տակ աւետարանն իմ նախընտրած՝
Քե՛զ, Զրաքե՛ան, Զրաքի՛տի՛ս,
Ինտրա՛ւ, Ինտրա՛ւ:

(*) Երեւելիքները յետագային առնուած են
«Երեւելիքներ» հատորին մէջ (Անթիլեան,
1995). տեղի սահմանափակութեան պատճառով կր
տանք անոնցմէ միայն երկուքը:

ԿԻՐԱԿԻ
ՅՈՒԼԻՍ 4
DIMANCHE
4 JUILLET
2004

ՀԱՐԱՇԻ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹԻԻ 305

HARATCH
LE PREMIER QUOTIDIEN ARMENIEN EN EUROPE FONDE EN 1925
DIRECTRICE : ARPIK MISSAKIAN
83, RUE d'HAUTEVILLE — 75010 PARIS
TEL. : 01 47 70 86 60 — FAX : 01 48 00 06 70
COURRIEL (E-MAIL) : jharatch@aol.com
ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Փրամա : Տաբ. 230 Երո — Վեցամսեայ : 122 Երո
Արամասիմամ : Տաբ. 270 Երո (Ամեֆոքսայ առաքում)
247 Երո (Շաքաթալիմ առաքում) — Հապր : 1 Երո
C.C.P. PARIS 15069-82 E

LE NUMERO : 1 €
ՀԻՄՆԱԳԻՐ՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԳԵԱՆ (1884-1957)
Fondateur **SCHAVARCHE MISSAKIAN**
79e ANNEE — N° 20-983

ԱՆՏԻՊ ԷՋ ՄԸ Վ. ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՏԱՐԻՆԵՐ

(1920-1932)

ԴԼՈՒԽ Դ.

ԽՈՒՃԱՊԱՅԻՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անտարակոյս մարդկային բոլոր բաղադրիչները կը նմանին իրարու իրենց ամբողջական տրամադրություններով, երկար զրկանքներէ վերջ՝ երջանկութեան բանակալ ծարաւով, իրենց հաւաքական ու որոշանդոտ յաղթանակներով, պարբերական զայրոյթներով, յեղակարծ ու խուճապային վախերով։ Յետ-զինադադարեան չլիանին սակախ, մահուան ապալել ճամբաներէն վերադարձող հայ ամբողջութեան հողեկան վիճակը այլապէս ողբերգական էր ու տարբերային։ Ողբերգական օրէն չահեկան։ Ո՛վ որ մաս կազմած է այդ զարմանալի ամբողջին կը հասկնայ զիս։ Յայտնաբերու էր կը թուի հասկնալ զայն, այդ տարբերային յորձանքը, որ անապատներու խորքէն ծայրագոյն տենդով մը կը հոսէր զարնուելով ծովեզերեայ քաղաքներու պատերուն, որ արեւելեան կը պլլուէր էր էն իսկ յոյսերուն, է՛ն անյոյս մղձաւաններէն վերջ, որ է՛ն մթին ճախճախաւաններէն կ'ըլլէր՝ ձգտելով է՛ն անկախի բարձունքներուն։

Ֆիտուն խորհրդածութիւններ ընել չէ նրապատկա, ոչ ալ ժամանակուան դէպքերը վերլուծել այսօրուան տրամադրութիւններով, թէեւ անցեալին հանդէպ գործուած այս սխալը սովորական ու բնական ըլլայ։ Երբք մը անմոռանալի երեւոյթներ կան սակայն, որ բարախուն են յիշողութեանս վրէժ ուրոնց վրայէն չեմ ուզեր ցատքելով անցնել։ Դէպքերու վերլուծումով սպաւորութիւնները աւելի կ'ենդանութեամբ կը զգոյնուին ու որոշ հեռավորութենէ յետոյ կարելի կ'ընայ աւելի դիւրութեամբ մեկնել զանոնք։

Առաջին կէտը որ կ'ուզէի մատնանշել վերադարձին խուճապային բնոյթն էր։ Երկուշ, անհանգստութիւն, անձկութիւն, հաւաք, յոյս ու հաւատք ապագային վրայ էր հրէին իրար, ստեղծելով տազնապալի ու զրային մթնոլորտ մը։ Մարդիկ չէին անդադրադադար նոյնիսկ թէ՛ ո՛ր կ'երթային։ Կարելորդ մեկնելն էր, կարելորդ ալ չորս տարիներու անել թուող գիշերին ճողոպրելն էր, կարելորդ քակելն էր անցեալի ծանր դուռը։ Այս հողեկան տրամադրութիւնը արագութեամբ փոխուեցաւ սակայն, դէպքերու ու արուեստական խաղաղապատկերանց մուշկին տակ, բայց ակիւրդ կարելի չէր չնկատել խուճապը։ Ամբողջին տրամադրութիւնները չնչին տաշերներու պէս կը վարէին յուսարեկ խեղճները։ Ուռնապը ճամբաներուն վրայ էր, խուճապը քաղաքներուն մէջ էր, խուճապը կը տատանէր մարդոց լըռուն հողիներուն վրայ։ Ո՛վ մէկ բառ աւելի կենդանի ու բարախուն կրնար ըլլալ, քան վերադարձը մեր բաղձութիւններուն համար։ Ո՛վ մէկ բառ կրնար աւելի մոգիւշ ըլլալ։

Այդ օրերուն ո՛վ ոք կ'անդադրադադար թէ՛ ո՛վ կը ձգէր իր ետին։ Ուրիշներու ծանր լոկ նոր պատճառ մըն էր ամէն գրեթէ կանքին կառնելու, ուրիշներու մահը լոկ դժոխային անդորրութիւն մը կը պատճառէր ողջներուն։ Լոկ մարդոց եղկեթիւնն էր, որ արագօրէն կ'իջնէր։ Դաւաճում մտայն ճիւղերու, քաղաքակրթական զարգացման տաժաններու դնով կ'երտուած լայնական արժեքները ամէն օր կը փլէին։ Ուրիշը յաճախ մայր մըն էր, ուրիշը յաճախ մատաղ մանուկ մըն էր, ուրիշը

չը գէշ օրերու. ընկեր մըն էր։ Կարելի չէ զիտակցաբար ընդունուած վատութեանց մասին հեռուոր գաղափար մը կազմել։ Է՛ն սրտառուչ ու զերմարդկային ինքնուրացումէն՝ մարդիկ թաւալուր կ'իյնային էն վատթար ուրացումներուն ճահիճին մէջ։ Ու է՛ն տաժանի զոհողութեան ընդունակ էակը՝ կրնար է՛ն անբարեկեցիկ նուազութեան հեղինակը ըլլալ։ Ո՛վ մէկ վերապրող առանց խղճի խալթի կրնայ յիշել այդ գեհեհային տարիները։ Ո՛վ մէկ վերադարձող խորին անգործութեամբ կրնայ դիտել իր անցեալը։ Մահը լոկ կրնայ գերադրոյն ներում մը պարգեւել մեզմէ շատերուն։ Լոկ լուրթիւնը կըրնայ մեզմէ մեր երէցներուն հպարտութեամբ ու արժանաւորութեամբ մահը դիմաւորել կրցած չըլլալու անշիջելի գաւը։

Կարանաւորներու պէս, որ թիպարտութեան վախճանին, իսկ արշաւով մը կը նետուին կեանքին վրայ, առանց յետին ակնարկ մ'իսկ ձգելու ետեւ՝ մարդիկ կը վերադառնային մթին անցեալներէ։ Բայց ո՛վ մէկ անցեալ իսպառ ազատ կը ձգէ իր տէրը։ Ուշ կամ կանուխ ան կը վերադարձէ իր դաժան իշխանութիւնը։

Սկիզբը ո՛վ ոք յատկօրէն կը ջանար քննել դէպքերն ու նախատեսել ապագան։ Հոսանքը կու գար խորունկէն ու կը քշէր մարդկային ջարդուկիւր խեղճները։ Կարծես տարեքն էր, բնութեան մէկ ծածուկ ուժը, որ հեղեղի պէս իր սղոտը ընթացքին կը խառնէր վերապրողները։

Այս բառը, որ գրէիս տակը կու գայ, ինքնին ամբողջ պատմութիւն մը եւ ողբերգութիւն մը կը մատնանշէ։ Ձայն չըր ջանառութեան մէջ զբիւր Պոլսոյ մէջ՝ երբ արդէն առաջին օրերու երկիւղախառն յոյսերը իրականանալու մօտ կը թուէին ու երբ նոյն բաղձութիւնները մէկ ծայրայեղութենէն, որ պատերազմի անօրինակ յուսալքումն էր, ուրիշ ծայրայեղութեան մը մէջ ինկած էին. - յետպատերազմեան գիտնականութեան։ Այս խուճապին է՛ն սրտառուչ դրուագներէն մէկն ալ կը փնտռուի գրականութիւնն է, որ այդ չըր ջանին ծաղկեցաւ։ Ճնշողութեամբ, աղքատ, խեղճութեամբ, աղքատութենէն արբը չիւ՞ վերադարձող բեկորներ կը հասնէին իրենց կայքերը ու յանկարծ, վտանգէն հեռանալէ յետոյ, կը յիշէին կորուսեալներն ու մոռցուածները։ Կը յիշէին անապատի վրանաբնակներուն քով մնացողները։

Խիստ չահեկան ուսումնասիրութիւն մը կայ, գոր հարկ է ընել օր մը. երեւան հանել հայ ժողովրդին բարոյական պատկերը՝ աղէտի ընթացքին։ Երբ փոթորիկը քիչ մը խաղաղի ու առաջին ճառագայթները համբուրեն վերջին կաթիլները՝ շատախոս թռչունները դեռ թաց ձիւղերուն վրայէն շարունակեն իրենց կէս ձրեզած երգերը։ Բազմաթիւ հայ գրողներ ու հրապարակագիրներ կը նմանին այս թռչուններուն։ Աւելորդ անձապատասխանութիւն մը կը ստանան՝ երբ գարուն է չուրջը։ Այս մարդիկն էին ահա, որ քնարական ու շուշան բառերով սկսան ներքողել յաւաքի կորուսեալ առաքնութիւնները։ Միայն թէ մեզմէ ոմանք դէպքերն ու մարդիկը դատելու ժամանակ չեն մոռնար անցեալը ու շատերու այսօրուան սիդապանք խորխորութիւնը կը բաղադարեն երէկուան

հողակալիկ նուազութեան հետ։ Մեզմէ ոմանք յամառութեամբ կը յիշեն անցեալը։

Նիւթէն չառ չեղած չեմ ըլլար համառօտիւ տալով ծեր մտաւորականի մը պատկերը։ Գալ զբարբաղէտ, դաստիարակ ու հմուտ լրագրող՝ ցայտմ կը շարունակէ մերթ ընդ մերթ խօսիլ հանդէսներու մէջ, երեւալ կարգ մը հայ թերթներու սխնակներուն վրայ։ Փարիզի Հայոց եկեղեցիին ձախակողմեան դասին մօտ կեցած՝ կը դիտէի երկակենցաղ մարդու իր մաշած դէմքը։ Ողբերգու ծայնով մը կը կարդար երիտասարդ գրագէտ ընկերոջ մը դադարին առջեւ, վաղեմի հայերէնով գրուած դամբանական մը։ Ի՛նչ որ կը փսփսային իր շուրջը իրա՛ւ էր միթէ։ Պատերազմի է՛ն գէշ տարիներուն՝ կ'ըսէին թէ աշխատակցած է սեւ ու դաւաճան թերթին, որ գարշելի հեղնութեամբ մը Հայրենիք անունը կը կրէր։ Պոլսոյ անցուղարձերու ծանօթ պատասխանատու անձ մը կը հաստատէր նոյնիսկ՝ թէ մատնանշութեամբ ալ գրագած է։ Այդ այս նոյն մարդը կը շարունակէ ապրիլ այսօր, ամբասիր մէկուն պէս. երբեմն նոյնիսկ բանդէտ արդարի, երախտաւորի հովեր առնելով։ Ո՛վ ոք յանձն կ'առնէ ամբաստանել զինքը, ո՛վ ոք հրապարակաւ կը ջանայ արդարութիւն ընել իրեն, եթէ անմեղ է։ Անշուշտ բոլոր ժողովուրդներուն յիշողութիւնը տկար է, բայց մեր ջախջախեալ ազգը երբեմն յիշելու իրաւունքն իսկ չունի։ Վասնզի հաւաքաբար կը ներկայացնէր բարոյական կերպարանք մը, որ հեռի էր համակրելի ըլլալէ։

Բացի խուճապային հոգեբանութենէն, վերապրող բաղձութիւններուն քով տիրական էր նաեւ հաւաքական գիտակցութեան ու կամքի բացակայութիւնը։ Այս թերթին յատուկ է բոլոր ստուշ, բնութեան տակ բարոյագուրկ ու դիմազուրկ եղող ժողովուրդներուն։ Մեր մօտ սակայն ան կը հասնի ծայրագոյն չափին, կը ստանայ վատթարագոյն ձեւը։

Այժմ գինադարէն տասնըջորս տարիներ յետոյ, բուցէ կարելի է ներթադրել թէ մեր ժողովուրդին հոգեւոյն խորը կարգ մը բիւրեղացած զգացումներ կան։ Կ'ըսեմ՝ կարելի է։ Ո՛վ ոք իրաւունք ունի սակայն խօսելու հաւաքական գիտակցութենէ ու կամքէ։ Զինադարի յաջորդ ամիսներուն ո՛վ ոք գիտէր թէ ո՛վ ինչ կը ձգտէ ժողովուրդը առաջնորդելու կոչուած տարբերուն, մտաւորականներուն հին սովորութիւնն է իրենց գաղափարներն ու մտածումները վերագրել բաղձութեան։ Ո՛վ պատրիարքները, ո՛վ վերակազմուելու վրայ եղող կուսակցութիւնները ձգտելու գիտելին իրենց ուղածն ու բաղձութիւններուն իրական կացութիւնը, ձգտումներն ու հողեկանները։ Առաւօտ վաղիւ արթնցողը կը խօսէր յանուն ժողովուրդին, յաղթական ըմբիշի հովեր առնելով։ Ոմանք նոյնիսկ չողով արցունքներով կ'ողբային աղէտը, մեղեքներու ոսկորոտեաց վրայ ջանալով բարձրացնել իրենց շնչին անձեռուն նողկալի փառքը։

Այլուր քանիցս կրկնած եմ թէ փոքր ժողովուրդները երբեք քաղաքական գործունէր չեն կրնար ըլլալ ու չեն կրնար իրական դէպքեր յարուցանել, եթէ նոյնիսկ լըլըլեն կազմակերպուած ըլլան։ Լոկ քաղաքական աշխուժութեանց ու վերականգնման լուսանցքին վրայ՝ սահմանափակ շարժումներու հնարաւորութիւն մը կրնայ տրուիլ մեզի։ Այդ՝ մեր շնչին քաղաքական գործունէր ըլլալու գիտակցութիւնը, նոյնիսկ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ, նոյնիսկ ջարդի, աքսորի, եղակի փոխադրան տարիներէն յետոյ, երբեք մեր մտաւորականութեանը չէ եղած։

Համոզուելու համար այս հասարակ ձգտարտութեան կը բաւէ թղթատել այն ժամանակուան մամուլը։ Հաւաքական գիտակցութեան ու կամքի պակասը բացայայտօրէն կ'երեւայ մէն մի սխնակի վրայ։ Շփոթ, շուշան ու անհիմն խանդավառութիւն, սուտ յաղթականի մեծամը

տութիւն, բարոյալքիչ դիմաւորութիւն. ու ամէնուրեք։

Կ'ըսեն թէ աղէտն ու երկար դժբախտութիւնները նոյն ընտանիքին ու նոյն ժողովուրդին զաւակներուն կը պարգեւեն համերաշխութեան անբախտելի զգացում մը։ Յամենայն դէպս հայ ժողովուրդին համար ճիշդ չէ ասիկա։ Դաւաւոր ստրկութեան պակաս ձգածը աքսորը լրացուց, քանդելով մեր ժողովուրդին ստեղծագործական ու մշակութային չէնքը, տկարացնելով ինքզինքին վրայ ունեցած հաւատքն ու վստահութիւնը, եղծելով անոր բարոյականը ու քայն վերածելով կեղծոնախոյս ու թշնամի խոմբակներու կուտակումի մը։

Հայ ժողովուրդը իրապէս վերաւոր, ազնաւորած ու բարոյալքեալ դուրս եկաւ աշխարհացունց պատերազմէն։ Զխօսինք խանդավառութեան իր յեղակարծ բոյն-կուճներուն վրայ, որ չուտով ալ չիջեցան, որովհետեւ իրական տուեալներու վրայ չէին յենուր։ Իրողութիւնը հետեւեալն էր. ամէն ոք կը վերադառնար իր հայրենի քաղաքը նախապատերազմեան կեանքը վերականգնելու խոյ կարօտով մը։ Այս ուղղութեամբ ատենի մամուլը հարադատ հայելի մը չէ։ Բաղձութեանց զլխաւոր ու անհերքելի ձգտումը կիսաքանդ անտեսութիւնները վերահաստատեն էր։ Մարդիկ խուճապային կերպով կը վերադառնային վերաշինելու, վերստին տաքցնելու համար իրենց կիսաքանդ բոյները։ Ո՛վ որ այն ատեն դռնը չափով ապրած է ժողովուրդին մէջ, չափի հերքէ ըսածս։ Շուտով համաճախականներու յաղթանակն ու թուրքիոյ վերջնական ջախջախումը անյղիւ ձգարտութիւններու վերածուեցան, ժողովրդին նախնական մտքին մէջ։ Ըմբարտուութիւններ՝ որոնց երբեք հիման վրայ մարդիկ սկսան կառուցանել իրենց խարխուլ երջանկութեանց պատերը։

Կը ջանամ պարզութեամբ դէպքերը մը տարբերել ու մեկնել մէկ թէ յայտարարած ու մեծասաներու դատել իմաստութիւն ծախել։ Այն չըմանին գործող բոլոր գեղափառ տարբերը, առաւել կամ նուազ չափով, զոհ գացին յետ-զինադարարեան այս մթնոլորտին։ Ու ինչպէս ըսի քաղաքական վճռական, գողցես անսրբաբերի տուեալներ համարեցին վերաշինելու երկու վաղանցուկ երեւոյթները։ Այժմ՝ դժուար է ցրտութեամբ վերաշինել թէ մինչեւ ո՛ր հասաւ մեր հաւաքական գիտնականները։ Ի՛նչ որ կ'ուզէի շեշտել վերադարձող բաղձութիւններու գիտակցութեան պակասն էր, մեր կրած եղակի անիրաւութեան արագ անտեսումը։ Ժողովուրդը աղէտէն հարկ եղած հետեւութիւնը չհանց ու ան ուղղակիօրէն թուրքերուն հետ վերստին կենակցութիւնը, իր հոգեւոյն խորը, կարելի համարեց։ Կը գգամ որ այս տողերը կրնան դաշխակութիւն պատճառել շատերուն, բայց ձգարտութիւնը մարդոց ինքնախաբէութեանց գործ է։ Շատեր աստիճանաբար կ'ընդունէին այն միտքը թէ եղածը եղած է, կը մնար քանդուածը նորոգել ու շարունակել ապրիլ։

Ուստի խոյնով ժամանակագրութիւնը օրինակ մը տամ։ Վերադարձած ըլլալով Ռոստոմօ տիրացած էի հօրս անշարժ կալածներուն ու բարեկեցութեան զրդուումով կը հետապնդէի շարժումն ստացուածը։ Աքսորի գացած էինք քաղաքը ձգելով չորս թէ հինգ զոյգ եղ, զորս ուրիշ եղ ջիւրաւոր անասուններու կարգին կառավարութիւնը նուազուողով ծախած էր տեղացի թրքերու։ Երկար պրպտումներէ յետոյ իմացայ թէ մէկ զոյգը կը դառնար թուրք հողատէրի մը մօտ։ Իր կիւնը մը ծեր բարեկամի մը հետ ուղղուեցանք թրքական թաղը։ Այդ տաճիկ աղան տեսնելու համար։ Այսօրուան պէս կը յիշեմ։ Կաղամախի մը տակ կարկաշտն աղբիւր մը կար, որուն առջեւէն հարկ էր անցնել։ Ամէն ինչ հին օրերուն պէս էր։ Երիտասարդ կիներ ծառին տակ կը շաղկապուէին։ Վերստին փողոցէն մերթ ընդ մերթ տա-

ճիկ կիներ կ'անցնէին վաթժումս աւելաբար ամենակերպով մէջ: Մեր բարեկամս կը զգար տրամոթիւնս ու մեր բնիկ յեղուով կ'ըսէր թէ հարկ էր հաշտուիլ կենսաբնական: Եղածը եղած էր:

Իր արտաքին դրան անշուշտ կեցած էր այդ գէր ու ամենգիւղ տաճիկ տղան: Մեզ տեսածին պէս՝ սիրալիր շարժումներով մօտեցաւ ու առանց պատէ պատ ինչալու յայտնեց թէ գիտէր մեր այցելութեան շարժառիթը: Մեզ մօտակայ սրճարան մը հրաւիրեց աւելի հանգարտութեամբ խօսելու համար, բարեբախտաբար բարեկամս մերժեց երթալ: Թուրքի իր ամբողջ ջրատիչ ու կաշուէ կեղծաւորութեամբ ըստ կրտսէր ցաւ յայտնել՝ Հայերուն գլխուն եկած փորձանքին համար: Յանգարտը իր ընկեր՝ այստեղի տաճիկները չէին, այլ գրեթէ եկած վալիները: Թացն ալ չորին հետ ալքած էր: Լայն շարժումներով կ'աւազէր անցեալը: Քաղաքը չէն էր առաջ, հարուստ էր: Համ ու հոտ ունէր:

- Հէյ կիտի բաժնէթի Գիրգոր էֆէնտի, կ'ըսէր խոշոր պէնները սրբելով, քիպար ատամ ըտը, ալը ատամ ըտը...

Քիպար էր ու ալը, իսկ այժմ՝ քահմէթի՝ սքանչելի հայրս, որ Ռաճուի մօտ անձնաւթ հողակոյտի մը տակ կը փոխէր: Երկարօրէն խօսեցաւ այսպէս ու պատմութեան ամբողջ բարոյականը այս էր: Եղածը եղած էր՝ թէ՛ մեզի եւ թէ՛ իրենց: Այժմ հարկ էր բարի դրացնութեամբ ապրել: Մուտ յուղումով մը ցոյց տուաւ կառավարութեան կնիքը կրող ստացագիր մը: Փեղին վճարած էր, բայց հող չէր: Եթէ քանի մը օր առաջ եղեցրէր ծախած չըլլար՝ իր բաժնէթի բարեկամին տղուն կը վերադարձնէր: Վճարածն ալ թող կառավարութեան պաշտօն անցած ըլլար: Երկարօրէն բացատրեց թէ իր վճարածը դէթ կարելի էր ետ ստանալ ու ինք կը խոստանար հարկ եղածը ըսել պատկան իշխանութեան, հարկ եղածը սիրով ընել:

Լոկ օրինակ մը էր սակիւ-կատարուածին հետ հաշտութիւնը, այլ ընդհանուր երեւոյթ մը: Քանի մը ամիս յետոյ, Ռոտոթիոյ պէս քաղաքի մը մէջ, կենսաբան վերակազմ էր իր հին հունով թաւալի: Հայ ժողովուրդը աստիճանաբար ընդուն-

ած էր կատարուած իրողութիւնը ու նաեւ հողույն խորը՝ վերստին թրքերուն հետ կողք կողքի ապրելու հնարաւորութիւնը: Բայց աստի Օսմանեան կայսրութեան հաշիւը այլեւս մաքրուած էր, չունեցրէր կտոր-կտոր եղած էին, քեթերին կտրած էր, եւ այլն: Եղանակը ծանօթ է:

Այս երեւոյթը կը մատնանշէր ցոյց տալու համար ուրիշ յատկանշական պարագայ մը: Հաւաքական յիշողութեան քաղաքականութիւնը: Մոռումով մօտիկ անցեալը՝ վերադարձողները կը յուսալին թուրքերոյ սահմաններուն մէջ այլեւս խաղաղութեամբ ապրել, օտար զբահանաւորու հովանիին տակ: Ո՛չ մէկ լայն ու խորունկ տրամադրութիւն կար թօթափելու այդ սին յոյսը: Ո՛չ հայ ժողովուրդի ազատագրութեան զաղափարը, ոչ ալ դէպի երկիր ներգաղթի հեռանկարը խոր արմատներ ձգած էին: Անկախութիւնը բաց մըն էր ու ո՛չ աւելի: Եւրոպական ցամաքամասին վրայ՝ Հայրենիքն ու հայկական հոծ զանգուածներէ մղոններով հեռու, ժողովուրդը կը յամուէր իր տնտեսութիւնը վերականգնել: Աւելին՝ հաւանական նոր աղէտի մը հանդէպ ինքնապաշտպանութեան որեւէ միջոցի վրայ չէր մըտածեր, որեւէ նախադրուածութիւն ձեռք չէր առնէր:

Կարելի է առաւելի անշուշտ թէ դէպքերու բնական տրամաբանութիւնը այդ էր: անյուշ ու անփառունակ վերադարձը: Բայց ժողովուրդ մը, որ հաւաքական գիտակցութիւն ունի, հաւաքական կամք ունի, որ կազմակերպուած է՝ տասներեք տարուան կարճ չըջանի մը մէջ, յաջորդաբար, երեք ազամ, նոյն ծուղակին մէջ չիմար, նոյն աղէտին չենթարկուի, թշնամիին ի գործ դրած բնաջնջումի քաղաքականութիւնը առանց լուրջ ընդդիմութեան չընդունիր, - առանց իր պատիւը եւս վրայ տալու:

Անոնք որ մանուկ էին սպանդի առաջին տարին ու պատանի՝ երբ սկսաւ երկրորդ աքսորը կրնա՞ն միթէ մոռնալ այդ նուազատ անցեալը: Մեր ո՛ր մէկ վերքը յիշել: Փողոցներու ցեղին մէջ ճանչնալէ յետոյ մեր վերաւոր մարդը, զայն յետոյ տեսնել գիտով Պոլսոյ փողոցներուն մէջ, գիտով՝ ուրիշին յաղթանակով: Մեզ մէջ ոմանք այժմ չեն հաւատար նոյնիսկ անոր լացին ու արիւնին, վասնզի խորունկ է իրենց դառնութիւնը:

ԴԼՈՒԽ Դ.

ԱՌԱՋԻՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ ՊՈԼՍՈՅ ՀԵՏ

Երբ կայսրանէն ելալ դուրս անոյ ռաւատ մը կը դողար Պոլսոյ վրայ: Ձեռքերս տափառիս գրպանները, երիտասարդ իշխանի մը պէս ազատ, հեռագնաց փողոցներու ստահակի մը պէս անեքիմիտ՝ խրեցայ նկարագրող փողոցներուն մէջ, ապրելու անմասն հրճուանքով մը չնչնով բարակ գեղիւրը: Երբեք քաղաքի մը հետ առաջին ծանօթութիւնս այդքան խորունկ տպաւորութիւն չէ ձգած վրաս: Ոսկելու քաղցրութիւն մը կար փողոցներուն մէջ ու չէն եռուղեմ մը: Մերթ ընդ մերթ կը հանդիպէի համաձայնական գիտութեան եւ հոգիս կը լեցուէր ապահովութեան ամբառ զգացումով մը: Հայեր կ'անցնէին քովէս ազատօրէն ու բարձրօրէն խօսելով: Գեղեցիկ ցուցափեղկերով վաճառատուներ կային, որոնց առջեւ երկարօրէն կը կենայի՝ զմայլանքով դիտելով թանկագին թուող առարկաներ, որոնց գոյութիւնն իսկ ուրախութիւն կը պատճառէր ինձ: Նոյն այս հրճուանքը ըզգացած եմ նաեւ Թիֆլիսի մէջ, Հայաստանէ վերադարձին, թէեւ ո՛չ նոյն զօրութեամբ, ո՛չ նոյն ծաւալով:

Փոքր-Սիւրի խորերէն կու գայի, չորս տարիներու անօրինակ զրկանքէ յետոյ, ինչալու համար մոգիչ առաւօտով մը դիւթական քաղաքի մը մէջ, ուր ամէն ինչ կը թրթռար շքեղ գեղեցիկութեամբ մը: Ուր Եւրոպան ու Ամիս գարեթէ ի վեր կո մի՞ճէին՝ իրենց ուրոյն բանաստեղծութեամբ ու ինքնատպութեամբ օժտելու համար ընտրեան էին մենաշնորհաւ ու դալարազեղ անկիւններէն մէկը:

Անցեալին, ո՛չ մէկ միթէն ստուեր, ո՛չ մէկ շարաշուք հեռք կար հողույն խորը լոկ պատանի մըն էի, որ քնքոյ առաւօտով մը ինկած է հրաշագան ու հէքեաթային քաղաքի մը մէջ: Աքսորի չորս տարիներու ընթացքին՝ զանազան քաղաքներու մէջ աննպատակ գեղեցիկութեան հաճոյքը ճանաչած ըլլալով, շատ երիտասարդ՝ կը զգայի նաեւ անոնց մասնաւոր նկարագիրն

ու ուրոյն գեղեցիկութիւնը: Չափահասները ընդհանրապէս թերի գաղափար մը ունին մանուկներու գլխաւորութեան մօտ: Ծուռներուն մասին: Կարգ մը գեղեցիկութիւններ յաճախ աւելի ուժգնութեամբ կը տպաւորեն մանուկ մը: Օրինակ երբեք չափահաս մը նոյն զօրութեամբ ու ծածուկ զմայլանքով, խռովքով հանդիսատես չըլլար ծաղիկի մը բողբոջումին: Բազմաթիւ երեւոյթներ անջնջելի յիշատակ մը կը թողուն մեր մտածման խորը, երբ գեթ մեր զգացական կարողութիւնները անաղարտ են: Յայտնաբերուած որ աշխարհ փակեմ ու ռուսներս բանամ զգալու համար Պոլսոյ մասնաշաղկապ բուրգով: Կարծես մարմինս իր վրայ կը կրէ այդ գարմանալի քաղաքին հրապոյրը: Վոսիւրը արեւի տակ կը շողայ, կը ցոլայ: Ծիրեթի շողեւանքը սուրբալով կը ճեղքեն կապոյտ ջրերը: Չով ու ստուերառատ փողոցներու շուրհն մէջէն հանք էֆէնտիներ գիւթական ստուերներու պէս կը սահին՝ իրենց հետքերուն վրայ ձգելով վարդի ու արեւելեան անուշահոտութեան բուրգներ: Գալքերն կը բացուին իրիկունքը, մահիկը երկնից խորունկին կը ցոլայ ու ցայգայլին թեթեւ հովը կը տարտնէ մինարէներու կատարներէն անհատաներու քաղցր մեղեդին ու Ալլահ էլլէ: Կրնամ ամբողջ էջեր մըստի երգելու համար Պոլսը ու զայստեղ հողույն խորը տարիներու ի վեր ննջող յուղումներու պաշարը: Կարելի՞ է միթէ մոռնալ Վոսիւրի եղբակն արաւարձաններուն անդորրաւէտ իրիկունքները, թաթխած շուայտ արեւոյթները մը: Յունական մեխանիկներ, ուր միջերկրականեան ծագում ունեցող մեղամոգիկ երգերուն կը խառնուէին Արեւելի հեշտաւէտ ու արիւնալի մեղեդիները: Ժամեր կային երբ ողջ քաղաքը սիրով կը սողորէր, հաճոյքով կը սրափար, յետոյ խորունկ, յաւիտենական ծուլութեամբ մը ննջելու համար:

Կարելի՞ է միթէ մոռնալ յայրատ ու

հեղ իսլամ թաղերը, ուր չինարմերուն ու զավախներուն տակ, իրենց երգեցիկ կկրակներուն առջեւ նստած ծոյլ մահմետականները կարծես յաւիտենութիւնը կը հաշուէին: Կարելի՞ է միթէ մոռնալ՝ յանկարծ նեղ փողոցի մը վրայ բացուող ծաղկազարդ պատերը, հանրաձայններու եւ վարդերու նուրբ գիւթանքը գարնան, երբ բլուրներէն հովերը ծոյլ բարախումներով կ'իջնէին քաղաք ու կը համբուրէին շալիք-շիմէն Բիւլիւֆ հանրապետութեան նորարար կուրճերը: Աննիթական ու թաւային գիշերներ կային, օծուած անորոշ յուղումներով եւ որոնց խորունկներէն սիրտ արինայն ու մորմոքայի երգեր կը բարձրանային, վատագին թաւալումներով կ'իջնէին ու կը գարնուէին մարմնիդ: Ջրերուն վրայ առկալս ընտանքներ կային՝ միթէն ու խորհրդաւոր պարտեզներով, ուր լուսինի գուարթ ցոլեցրուն տակ յետամնաց փաշաներ կրնային երեւակայել: Փաշաներ մատանեգրող ու փափուկ ձեռքերով, ըստեղծուած շալիքներով, միջօրէի հանգիստներու, թէֆի եւ գիտութեան համար: Կը քալէր յամբարէն ու անձկութիւնը կոկորդէր կը սեղմէր: Պատէ մը կարմիր նուեւը կը կախուէին վար: Հաւաք մը տատաններէն կ'անցնէր ու մէկէն յունական նուրբ մեղեդի մը քեզ կը կանչէր ուրիշ յուղումներու: Կը զգայիր ծոյլ, որ կարծես անոյ էր: Ու ծովային հովը կը համբուրէր երեսը:

Իրիկունքներ ու առաւօտներ կային, երբ մարդ ինքզինքը անախ ու հմայուած պարտէր մը մէջ կը զգար: Ամէնէն բիրտ ու արձակունակ կ'անցնէր անգամ քաղաքին նկարագրող ամբողջութեան մաս կը կազմէին: Ուրիշ ո՛չ մէկ քաղաքի մէջ մարդիկ այդ ուժգնութեամբ չահագրդհած են գիտ: Կարելի՞ է միթէ մոռնալ թաթխալայի յոյն աղջիկները, որ գուարթ յուրմանքով մը կը փայլէին, թօթիկով իրենց ճեմակ ծիծերը: Կը հանդիպէին անոնց փոս փողոցի մը մէջ, երբ գիշերը շուրջ սլաքալ կը սկսէր, երբ աստղերը կը սկսէին պլպլալ: Լաթնա մը անկիւնէ մը գիտով տրտուէր երբ մը կ'արձակէր: Գրականները ծուռ դրած գոռով տըղաք ինչ գիտեր ուրիշ՝ կը վերադառնային՝ թէ մը գիտով ու միշտ կուէ հանելու պատրաստ, երբ Հայր մինակ ուլար: Ու վերստին՝ ուրիշ փողոցի մը մէջ, կը հանդիպէին նոյն ապրաքսան ու շուայտ գեղեցիկութեամբ աղջիկներուն, որ հայ տղան կը սիրէին իր սեւ ու խորունկ աչքերուն ու արու հաւատարմութեան պատճառաւ: Կիրակի առաւօտները կ'իջնէին Բերա ու նուրբ օրիորդներ մանր քայլերով կը սահէին քովից, եւրոպական անուշահոտութիւններով օծելով միջոցը: Քիչ մը շալիքի ծեծեքուրմներով կ'օրորուէին, ջանալով նմանիլ փարիզեան Բաթալիներու պարտէիններուն: Գարնան յետմիջօրէի մը եղբերով Տօմա Պահէի պալատը, թրքական լոկն թաղերէ, կ'երթային մինչեւ Արնալուտ գիւղ, մինչեւ Պէպէ: Ծովը չէն աղմուկով մը կը գարնուէր արաւմանին, աղի բուրբուքներ կը գարնուէին ռուսներու, բարձունքէն հովը մեղմօրէն կը հոսէր՝ կարծես ծանրաբեռնուած, ելակի անոյ ճոտերով: Բողբոքական կը թուէին ստացած աղջիկներ՝ մաքուր ու քիչ մը ցուրտ գեղեցիկութեամբ՝ լուրջ գաղաթութեամբ մը կ'երթային նաւաւատաց: Կը սպասէր երեւելեան շողեւանքներ, որ խալաթաւոր լաթմութիւններ կը նետէին քարափ ու արուարձաններ գիշերը կը սկսէր շննալ, գիւրահոս, թեթեւ, մեղմօրէն արեւեհալ:

Կարելի՞ է միթէ մոռնալ միթէն խալները, լաղիքները՝ որոնց խուլ ու խորունկ աղմուկը երեսն փողոց կը լեցնէր: Կը զգայիր ողջ Արեւելի խոշորներ ու հեւք՝ երբ կը մօտենային անոնց ծանր գունդերուն: Կը յիշէր ներքին շատրուանները, որոնց շուրջ հեշտաւէտ արեւելու հիներ կը բուրբուքներ իրենց արեւ շոտած մարմինները: Կարելի՞ է միթէ մոռնալ մահմետական գերեզմանները, ուր նոճիները սեւ բողբոջով կը վառէին, ուր գարնան լուսնի գիշերները ճեմակ չիլիմներ կը պարէին ծեր շնացողներու չիլիմներուն վրայ: Կարելի՞ է միթէ մոռնալ Սամաթիոյ կամ Կէտիլի փաշայի հայկ. փողոցները, որ շարթ երեւոյթներ միաժամանակ խոշոր ու տապալած ձուկ կը բուրէին: Յոյն մեխանիկները, որ ո՛չ արեւելեցի էին, ո՛չ ալ եւրոպացի, որոնց էին պարկեշտին հողույն խորը կաւատ մը կը ննջէր: Պալատի նահապետները, որ ամէն ինչ կ'ուրանային՝ պահելով հանդերձ էն յամառ ինքնատպութիւնը: Կարելի՞ է միթէ մոռնալ բոլոր Մարիքաները, որոնցմէ էին հպարտին հանդէպ մեղաւոր զգացում մը սնուցանելը արտօնելի կը թուէր:

Քիչ մը յապաղեցայ այս գլխաւորութեան ներուն վրայ, որովհետեւ կարելի էր վերակուել այդ անկորուստ առաւօտնայն խօսելու Պոլսոյ ապագայի դիւթանքին վրայ: Նկատած եմ, թէ ո՛չ մէկ պոլսեցի գրող կրցած է տալ այդ քաղաքին մոգիչ հրապոյրը: Օտար գրողներու մօտ միայն մարդ կը հանդիպի յանդիպելէրու, թաթխած այդ արեւելեան հիւնուրց ոստանին զարուարի ու անկորն: չելի բանաստեղծութեամբ:

Քարափին կոթնած կը դիտէի քաղաքը ու ինձ կը թուէր թէ կենալը նոր է ու բարախուն անհարին հրճուանքներով: Երջանկութիւնը բառ մըն է միայն: Իրողութեան մէջ ներքին խանդավառութեան, թեթեւութեան ժամեր կան, որ երբեք նոյն տարողութեամբ ու նոյն բաղադրուցիչ տարրերով չեն կրկնուել, որ բառերու մաշած կաղապարին մէջ կը նմանին ոսկի փոշին: Չորս տարիներու խաւարաւուտ գիշերին յետոյ, Պոլսոյ քաղաքին վրայ, մարմնիս զգացած խռովքը անգրտանելի է: Այդ առաւօտ է, որ վերստին ի կենսաբ ու ի սէր ծնայ: Այս գլխաւորութեան յուղիչ ու արեւոյցիչ էր միանգամայն: Քարափին կոթնած կը դիտէի քաղաքը ու հոգիս աստիճանաբար իր կենսայ կը պատուէր: Յատկօրէն կը յիշեմ թէ եւրոպացի խալաթաւ կին մը անցաւ քովէս: Երկարօրէն, խորին գմայլանքով մը դիտեցի զինքը ու ինձ թուեցաւ թէ առաւ պելային կրկնով գեղեցիկ էակ մըն էր: Տարիներ վարժուած ըլլալով արաբական թուրք ու արուրէ գէմքերուն՝ անոր փառններուն փրփուրը ի՞նչ պարզեցնէ անկական անոյ ճանճոյք մը: Աչքերուն ծուլի ալը ներուն մէջ ցուերն ու վտերը իսպառ կորուսեցան:

Ստած կ'ըլլամ ըսելով թէ այդ ժամուն մտածեցի մեր քաղաքին, ծնողքիս եւ ուրիշ կորուսեալ սիրելիներու վրայ: Կենսաբն ցոյց տուած դէմքը լոյսով արնաթաթաթուած էր, որ հովի պէս թեթեւ կը զգայի ինքզինքն: Ի վերջոյ հաճելի ծուլութեամբ մը ու տնտնայով հասալ Երեւանը յայտնուած ու քաղաքը բունց կոկորդէս իր եռուղեքով, իր տենդով: Կէսօր էր արդէն երբ անցողիներու ճամբան հարաւրով վերջապէս գտայ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին, ուր կը յուսայի հանգիստ մօրեքեհօրս, Տէր Բարթոլոմէոս, թաղմաններին:

Փոխանակ սակայն ներս մտնելու սկսալ գեղեցիկ շրջակայ փողոցներուն մէջ: Մովի արիւր բուրգով մը կար շուրջը՝ կարծես ծովի մեղմ հով մը կ'իջնէր տարողութեամբ հաճելի աղմուկ մը: Յունական հայերէն ու թրքերէն բառեր կը բախէին իրարու, ստեղծելով խառնիճաղանք մը, ուր մարդ ինքզինքը երջանիկ կը զգար: Հողույն խորը աստիճանաբար կ'արթննար ծովեզերեայ քաղաքներու բնակիչներուն յատուկ, խորունկ սէրը յաւիտենական ծովին հանդէպ: Մարմինս կը յիշէր իր բոլոր զգայարաններով ծովային բուրբուքներն ու հեռանկարները: Ձիւնալմաճառի կրակներուն առջեւ կը կենայի գուարթութեամբ դիտելով խեղճաւորներն ու խեղճաւորներն, ուրակներն ու ոստերները որ միշտ սիրուն թուած են ինձ: Չորս տարիներ անցած ըլլալով անապատին մերձ շրջանի մը մէջ, ուր տօթն ու աւախախառն հովի վերջիկներով կ'ընդհատէր մարդը, ոտորէն մը փակեմ ծովային սէրի թէլ մը կը բաւէր՝ մարմնիս խորը արթնցնելու համար մեր ծիծերն ու ծովայինայ քաղաքին յիշատակը՝ ինձ վերադարձնելու համար ծովային մանկութիւնս:

Բայց ինչ որ ամէնէն աւելի ուշադրութիւնս դառնաց յոյն ու հայ ձկնալուծառներու խօսելու եղանակն էր, երգեցիկ ու շուտիկ քաղցրութիւնը: Հաճելի էր իրենց շարժումներուն ազատութիւնը, ուրախ շաղկապիւնը ու մեծ քաղաքներու բնակիչներուն յատուկ թէլ մը ստահակ համարձակութիւնները, որոնք կատարելէն չէն հանդիպիլ գիւղացիներու մօտ: Հմայուած, թեթեւ, անհոգ՝ կը կենային սալալալալալալալ վրայ, զարմանալով թէ ինչպէ՞ս այդքան գիւրիկ ազատութիւն, ինչպէ՞ս այդքան չնուրթն մնացած է մարդոց մօտ, չորս տարիներու անկ թուող գիշերին, մղձաւանջէն յետոյ:

Երկարօրէն, մանկօրէն գեղեցիկայ այդ պէս, պրպտելով ու սիրելով Պոլսոյ պարզ մարդիկը, վերստին ծանօթանալով ծովին ու ծովային՝ ուրախութիւններուն՝ որ մանկութեանս էին քաղցր յիշատակներուն մաս կը կազմէին, մոռնալով թէ գիշերը ինչպէ՞ս առաջ հարկ էր ազգականներու հասցէն գտնել, մոռնալով թէ անթի էի ու գրպանս դրամի յետին կտոր միայն չկար՝ անթութիւնս որեւէ ուտելիքով խալելու համար: Պտտեղէն հասալ փրթիւրէն համար: Պտտեղէն հասալ փրթիւրէն թաւորներն առջեւ: Պարտեղին վրայ

DU LOGOS AU LOGO OU DE «ARMEN» A «ARMANI»

par Chaké MATOSSIAN
Docteur en Philosophie et Théorie
de la Communication

«Et Socrate estime digne du soin paternel de donner un beau nom aux enfants».
MONTAIGNE

Une mode émerge aux Etats-Unis et s'apprête donc à foncer sur l'Europe : celle des noms attribués aux enfants. Il ne s'agit plus des éternels Kevin, Brandon et autres Jessica des feuillets fleuves américains mais des noms de marque. Les enfants de l'an 2000 s'appellent Armani, Dior, Porsche ou Champagne, Chardonnay et Lexus (353 filles pour ce dernier prénom, marque de voiture), de même qu'Evian ou Harley. Le phénomène, dont les médias se sont faits l'écho (cf. **Libération** du 5 février 2004 et radio) a été révélé à partir de études que Cleveland Evans, psychologue à l'Université de Bellevue dans le Nebraska, mène depuis de nombreuses années sur le nom de l'enfant.

Etant donné que la mode américaine dans ce qu'elle peut y avoir de pire, influence toujours l'Europe, ainsi qu'on peut le constater, relativement aux prénoms, par l'apparition, depuis quelques années, d'appellations directement issues des navets américains, tels les Kevin belges, les Jessika et Samantha italiennes... Il convient d'interroger, au regard de la philosophie et de l'ontologie, la portée d'une attribution d'un nom de marque à l'enfant. Nous reprendrons ici, sous l'angle de cette nouvelle approche, quelques réflexions développées dans une étude sur le nom de l'enfant que nous avons précédemment menée sur la demande de la Direction de l'Egalité des Chances du Ministère fédéral de l'Emploi et du Travail (Belgique)¹.

Le nom ne saurait être sans conséquences pour celui qui le porte. Dire que l'on «porte» un nom signale d'emblée la relation d'altérité que tout individu entretient avec ce nom. Le nom,

de même que le prénom, s'imposent à l'enfant au moment de sa naissance, ils préfigurent en quelque sorte la personne et la personnalité. Ils révèlent aussi le premier acte de pouvoir de ses parents qui reflètent sur lui, à travers le nom et le choix du prénom, des désirs ou des haines, des fantasmes et des rêves. En nommant l'enfant, ils affirment aussi leur statut social et celui auquel ils aspirent, à mesure même qu'ils donnent à lire, aux autres, dans cet abrégé de vie qu'est le nom de l'enfant, leur appartenance socio-économique, historico-ethnique, leur niveau intellectuel. Le nom et le prénom fonctionnent comme le cadre symbolique dans lequel l'enfant devra se couler. De même qu'un jour l'enfant se confronte à son reflet dans le miroir et s'identifie à cette image qui lui donne une unité imaginaire, de même, le nom et le prénom s'imposent-ils à lui comme des schèmes symboliques auxquels il doit s'identifier et qui se révèlent aussi, nécessairement, comme une première forme d'asservissement et une source d'étranges relations.

En donnant à l'enfant le nom d'une marque, les parents marquent l'enfant; on peut même dire qu'ils le griffent, qu'ils lui ôtent l'existence en le réifiant. En choisissant le nom d'une marque, les parents transforment l'enfant en objet de consommation, en support de marque. Dans nos sociétés dites démocratiques et civilisées, assurément marchandes et riches, où l'on s'inquiète de l'étendue de la pédophilie dont on traque les réseaux, voici qu'apparaissent des enfants objets qui, par leur nom, se transforment en marchandise. Ramenés à une voiture ou un flacon, une moto ou

une voiture, l'enfant est déproprié de son être, il est ontologiquement destitué. Transmuté en marchandise ou objet, l'enfant devient aussitôt vendable, échangeable, jetable, cassable et la responsabilisation des adultes aussitôt amoindrie sinon même éliminée. Dans la société de consommation, on ne répare pas, on jette, le neuf coûte moins cher. Exilé de l'être, l'enfant objet ne sera plus blessé et atteint dans sa dignité mais seulement cassé, abîmé. Le registre de condamnation change du tout au tout car jamais blesser un être et casser un flacon de parfum ne pourront être comparés. Peut-être le second finira-t-il un jour par avoir plus d'importance que le premier... Le Nom propre, comme l'argent, «est un instrument d'échange» dit Barthes, qui en dévoile la «nature économique»: «il permet de substituer une unité nominale à une collection de traits en posant un rapport d'équivalence entre le signe et la somme: c'est un artifice de calcul qui fait qu'à prix égal la marchandise condensée est préférable à la marchandise volumineuse»². Nommer est un acte de langage et le nom propre, dans son apparente stabilité qui s'avère en fait mobile et relative, constitue l'identité de l'individu bien plus qu'il ne la nomme car la nomination ne désigne pas le référent mais bien, comme l'a montré Paul Siblot dans le cadre de la praxématique, «un point de vue sur lui»³. En tant qu'énonciation, la nomination reflète le «lien dynamique entre langage et praxis» sur lequel se fondent les pouvoirs politiques et les idéologies de même que la société du marketing communicationnel en recourant à l'euphémisme⁴, en rebaptisant des noms de lieux et de rues⁵, en légiférant sur l'usage des noms, etc. démontrant, une fois de plus, la dimension économique-politique de l'acte de nommer.

L'INSCRIPTION DU NOM

Philosophes, chercheurs et écrivains n'ont cessé de suggérer ou de montrer l'identification (acceptée ou rejetée) qui rattache une personne à son nom, à l'univers dont il est connoté⁶, à sa portée qui dépasse l'individu et inscrit celui-ci dans un univers en quelque sorte chiffré. L'individu manifeste une tendance à interpréter son nom, à lui trouver une filiation qui ne dépende pas de la généalogie parentale mais bien du sens et du son du nom. Il vit la double dimension du nom propre, repérée par Ch. S. Peirce, qui le caractérise à la fois comme «légisigne» (c'est-à-dire comme signe organisé, «légalisé» que l'on applique toujours de la même façon à une personne) et comme «Indice»: «je définis un Indice comme étant un signe déterminé par son objet. Dynamique en vertu de la relation réelle qu'il entretient avec lui. Tel est un Nom Propre (un légisigne)»⁷.

Contrairement à ce que soutient John Searle, refusant toute fonction descriptive du nom pour n'accepter qu'une relation logique⁸, le nom accueille le sujet dans son monde et lui ouvre les voies de son devenir avec et parmi les porteurs de ce nom, ainsi que l'a indiqué Christian Ghasarian⁹ en montrant que l'homonymie elle-même peut entraîner des devoirs dans certaines sociétés¹⁰. L'homonymie, dont le rôle rassembleur et moteur de sympathie avait déjà été souligné par Montaigne, engendre, pour nous, des réactions de sympathie, un sentiment d'étrangeté ou une réaction de rejet (porter le nom d'un criminel, de quelqu'un ayant trempé dans des affaires sordides etc). Dans la tragédie, «le nom est un présage», rappelle Nicole Loraux à propos d'Ajias dont le nom (**Ajias**) contient le cri de deuil, la plainte, «ajia», entraînant l'auditeur à entendre le héros se nommer à chaque gémissement¹¹. Donner un prénom à l'enfant revient à l'inscrire dans un univers symbolique, à lui donner une parenté parallèle à la parenté biologique, à l'intégrer dans un monde connoté. Platon n'a pas manqué de remarquer la puissance votive qui sous-tend l'acte de nommer et le rôle trompeur de la connotation entraînant l'interlocuteur à associer directement la personne au personnage dont il

porte le nom ou au sens de ce nom («fortuné», «sauvé», «ami-de-Dieu»):

«Or il se peut que les noms donnés dans la langue aux héros et aux hommes nous induisent en erreur: nombre d'entre eux en effet ont été établis d'après le nom du générateur, parfois sans aucune propriété[...] beaucoup, d'autre part, sont donnés en manière de vœu, tels **Euthychidès**, **Sôsias**, **Théophilos**, nombre d'autres encore»¹².

Le fondement votif de l'acte de nommer que la mode des prénoms rend manifeste se repère par le choix du modèle héroïque, religieux ou noble, aujourd'hui remplacé par le modèle de l'acteur ou du sportif et, maintenant, de la marque.

LA DECHARGE, LA DEMATERIALISATION

Nommer l'enfant par un nom de marque s'accorde avec la façon nauséabonde dont nos sociétés traitent les animaux destinés à la consommation et qui se vengent, instinctivement, en devenant fous et malades. Nos sociétés ont transformé le vivant en objet, en marchandise, et l'on jette des milliers de vaches, des millions de volailles comme s'il s'agissait de vieux tubes de dentifrice. Nommer l'enfant comme un objet ressortit à une même vision du monde, celle d'une destitution du vivant, d'une soumission à la puissance de mort. Le transfert du vivant dans le monde des objets constitue l'élimination d'un droit d'appartenance de ces êtres au monde des vivants, le devenir artefact de la créature. On commence toujours par les plus faibles.

Par l'acte de nommer leur enfant d'après une marque connue, les parents se déchargent du devoir de filiation, ils jettent leur fardeau (l'enfant) dans l'espace informe de la société de consommation, confiant la parenté à la marque (Chanel, Evian, Dior, Porsche ne sont pas des prénoms). Le nom du père par lequel l'enfant s'inscrit dans le monde symbolique dont le langage est la dimension la plus marquante, cède le pas au nom de la marque. L'enfant n'est plus dans le **Logos**-langage mais dans le **logo**-consommation. La bouche ne parle plus, elle avale; l'enfant, exclu du Logos, ne s'exprime plus par signes en se nommant, l'énonciation de son nom le transforme instantanément en signal.

Cette décharge, si l'on peut dire, s'inscrit assez bien, semble-t-il, dans un monde qui, pour ses échanges, ses relations, privilégie le virtuel et dévalorise toujours plus la matérialité du corps physique. La matière est grave, elle ralentit la vitesse, fait obstacle à la lumière solaire. L'univers du virtuel, l'ethernet, a éliminé les entraves dues à l'opacité et au poids de la matière, le temps d'un «clic», tout s'effectue, partout. Comme l'a montré Paul Virilio, l'homme contemporain n'a plus besoin du corps, celui-ci semble en trop.

Le mot «matière», étymologiquement, se rattache à celui de «mère»: «chez les Physiciens la mère est la matière», note Marsile Ficin dans son commentaire au **Banquet** de Platon («mater apud Physicos materia est») et l'enfant est avant tout la matière de la mère, il naît de ce corps, comme une excroissance, il entretient avec elle une relation d'ordre métonymique. Dévaloriser la matière au bénéfice de la dématérialisation propre au monde virtuel, soumis à l'impératif de vitesse marquant les flux monétaires qui défient la vitesse de la lumière, va de pair avec une dévalorisation de la mère dont la recherche scientifique, avec le clonage, voudrait bien se débarrasser en la ramenant au rôle de porteuse. Dans ce système de valeurs, l'enfant, en tant que matière vivante se trouve d'emblée dévalorisé, il freine le monde de la vitesse et du rendement. Dès lors que la seule valeur est celle de l'argent, lui-même dématérialisé, flux énergétique de la société de consommation, la valorisation des marques permet aux objets d'appartenir à ce mouvement permanent, à ce flux d'échanges symboli-

վորէն ախրան անոյ էր, որ հեռանալու յանցանք մը կը թուէր: Կը յիշեմ որ անկէ Գապրիսթան փողոց իջալ՝ հանկալելով ուրիշ եւրոպացի կիներու, կեանքով իւրաքանչիւրին առկա խորին ըզնայունքով մը՝ վասնդի թշուառութեան լիատակը արթուն ու անջնջելի էր հոգւոյ խորը: Կարելի էր միթէ, որ այդքան նուրբ ու գեղեցիկ կիներ ըլլալին երկրի վրայ, չեղեփագիներու պէս թեթեւ, երբ անդին մարդիկ ազտի ու բողոքողութեան մէջ կը փոխէին, երբ երկիրը կը տար անոնց տաժանելի կեանքէն, երբ լաթով թիւններ արին կու լալին:

Ի վերջոյ անփութորէն մտայ եկեղեցի: Բալին մէջ հանդիպեցայ խարտեաշի վըրայ մարդու մը, որ ինձ բան մը հարցուց: Հայեացքս բարձրացուցի ու երկարորէն դիմեցի զայն: Տարօրինակ յուզում մը ցնցեց մարմինս: Կարելի էր միթէ, որ այդ մարդը մօրեղբայրս ըլլար: Հարցումին գոհացուցիչ պատասխան չկարենալով ստանալ մարդը հեռացաւ ու կորսուեցաւ եկեղեցին աջակողմը գտնուող ներքին շէնքի մը խորը: Սալայատակին եզերքը կեցած՝ հոգւոյս խորը կ'որոնէի անծանօթ մարդուն դիմագծերը ու անորոշ խոովք մը կը համակէր զիս: Երկմիտ ելայ դուրս ու դիմաւոր դրան աջ կողմը գտնուող ձկնափաճառի մը խանութին առեւե կեցայ: Մովսիսին նոյն մոռցուած բուրովը կը զարնուէր ոռնդերուս ու նոյն յուզում մը տեսակ մը գուարթութիւն կը պարզէէր ինձ: Կարմրախալերու սիրուն զէջ մը դիտելու վրայ էի, երբ վայելուչ քահանայ մը մտա խանութէն ներս: Հեռաւոր ձանկութեան մը ընթացքին զայն տեսած ըլլալով՝ յիշողութեանս մէջ ան բարձրահասակ ու գեղադէմ մարդ մըն էր, որ թուն ու քաղցր աչքերով: Ու դէմքին վրայ միշտ հաճելի լոյս մը կար: Մինչդեռ քահանան, որ կը տեսնէի, գրեթէ կարճահասակ էր ու առաջին ծերութեան մէջ: Աչ-

քերուն տակ յոգնութեան գծեր կային արդէն ու մօրուքին մէջ ճերմակ թելեր: Այսուհանդերձ ինքն էր: Կենսասէր, չէն Տէր Բարթող հայրը, պէխերուն կամ մօրուքին մէջ ծուրաած իր ծածուկ տպիւտով: Առանձ ինձ նայելու անցաւ քովէս ու ես փոխանակ մօտեցաւ գոհացալ հետեւելով իրեն:

Ի՞նչ աղուոր էր օրը ու ի՞նչ հրապուրիչ, ցնծուն էր քաղաքը: Բերայի շխտակ ճամբան կը յորդէր բաղմութեամբ: Համաճանկան գինուորներ փողերիկ խմբերով կը շրջագայէին, քաղաքին արդէն տարասեռ ու այլազան բաղմութեան մէջ մտցրնելով տարաշխարհիկ ու զուարթ տարր մը: Սպաներ յամբարար կ'անցնէին՝ զըպուած ցանկութեամբ մը դիտելով երիտասարդ կիները, իրենց դէմքերուն վրայ յաղթանակը առհաճելի, հակակրկին լոյս մը կը ձգէր: Անոնց է՛ն յետին շարժումներուն մէջ մարդ կը զգար անվիճելի գերակայութիւն մը, հպարտութիւն մը որ անհանդուրժելի էր:

Սալայատակէ սալայատակ, կը վազէի ցուցափեղկէ ցուցափեղկ՝ անհուն հրճւանքով մը ճաշակելով քաղաքին չէն եռուզեռը: Ու երբ քահանային միջին ստուերը հեռանար՝ հեւհեւ կը վազէի չկորսնցնելու համար զայն: Երջանկութիւնը լոկ բառ մըն է իրապէս: Ի՞նչ որ կը զգայի անբացատրելի, աննախընթաց լիութիւն մըն էր, չնորհաց քաղցր վիճակ մը, տարեկալին ու արարչական գոհութիւն մը: Ամէն ինչ օծուն էր բարախուն բանաստեղծութեամբ մը ու ամէն ինչ կը թրթռար ակնարկիս առնչութեամբ: Երկինքը թեթեւ կը թուէր երկրին վրայ: Պոստայ առաջին համբոյրը աչքերուս վրայ էր դեռ՝ երբ հայանք Բանկալթիի գերեզմանատան մատուռը: Տէր Բարթող հօր ետեւէն մտայ ներս ու անալընկալ մը դիմաւորեց զիս:

ques. La marque fonctionne indépendamment de l'objet. Celui-ci ne compte plus, seul importe sa circulation comme support de marque. De grandes marques connues produisent des objets qui semblent n'avoir d'autre fonction que celle de véhiculer la marque. L'objet, en fait, n'a plus aucune importance (d'où le succès des contrefaçons) qu'il soit beau, laid, utile, exécuté dans un matériau noble ou sans valeur, n'influence guère le consommateur qui se veut simplement affublé d'une visibilité, porteur de marque. Désormais, le consommateur a passé un cap, il ne porte plus la marque sur son T-shirt, ni même comme tatouage sur la peau mais dans son être même. Il est une marque. Les croyances populaires attribuaient à la mère le pouvoir de marquer l'enfant par l'imagination, ses envies pouvaient laisser des traces sur le corps de l'enfant. L'envie trouve sa nouvelle transposition en se manifestant comme envie d'un objet de marque, l'enfant montre, par son nom, que l'envie de la mère ne peut être que celle engendrée par le monde publicitaire, celle de posséder un objet exhibant une marque valorisée par la société de consommation. L'envie ne marque plus la surface du corps mais la profondeur de l'être.

AMNESIE CONTAGIEUSE

Attribuer à l'enfant un nom de marque revient à renier toute généalogie, à inscrire l'enfant dans une filiation d'objet-marchandise. L'enfant « Chanel » ou « Porsche » se trouve évincé de l'humanité et jeté hors de l'histoire. C'est un enfant sans histoire allant de pair avec une société qui perd les repères historiques et culturels, revendiquant la supériorité d'une société « jeune », c'est-à-dire amnésique, sur les « vieilles », comme l'Europe. Nommer son enfant « L'Oréal » ou « Armani » revient à lui donner une valeur, la seule valeur qui compte dans le monde d'aujourd'hui, l'appartenance au monde économique, au flux des marchandises.

Ne plus avoir de nom, porter un nom de marque semble nous ramener à une sorte de néo-féodalisme ou de néo-despotisme, un temps révolu où les pauvres, les paysans, n'avaient pas de nom mais seulement un prénom : « Jean » fils de « Pierre » ou le nom du seigneur auquel ils appartenaient. Porter un nom de marque devient une manière de montrer son appartenance, son assujettissement, au pouvoir du nouveau maître, la société de consommation, hors du temps et de l'espace physique. L'identification au nom, pour celui qui le porte et la réception du nom, toujours connoté, pour et par les autres, orientent la vie des individus et, peut-être aussi le cours même de l'Histoire. Napoléon aurait-il été le même s'il ne s'était appelé « Buonaparte », la bonne part, comme le repère Michelet dans sa lecture quasi divinatoire des noms ? Roland Barthes a relevé la dépendance de l'histoire envers une origine littérale des lettres du Nom chez Michelet¹⁴, ce à quoi il nous faut ajouter la dépendance envers la sonorité, l'euphonie ou la rime. De fait, Michelet n'a-t-il pas repéré là quelque chose d'essentiel et peut-on soustraire la communication de masse à cette puissance de la sonorité du nom, un simple effet sonore n'a-t-il pas suffi pour mener des hommes à la guillotine ? Donner à l'enfant un nom de marque revient dès lors à influencer une vision de l'histoire et le devenir même de l'histoire, d'une part en la niant et, d'autre part, en accordant à la marque le rôle principal de facteur historique. La temporalité de l'histoire cède le pas à celle de la mode et c'est à cette temporalité-là qu'appartient l'enfant porteur de marque, l'enfant an-historique.

LE NOM, LE VISAGE

La problématique de l'identification au nom et de l'impact de sa sonorité est essentielle non seulement par sa dimen-

sion symbolique mais encore par ses répercussions au niveau de la perception et de l'appareil neurophysiologique. En effet, il nous paraît important de signaler dans ce contexte les apports que nous offrent certains chercheurs travaillant dans le domaine de la neuropsychologie cognitive associée à la neuropsychologie et traitant de la reconnaissance du visage. Se penchant sur les mécanismes psychologiques et neurophysiologiques de la perception et de la reconnaissance des visages, Samuel Dubois et Marc Crommelinck notent que les résultats de plusieurs groupes de recherche « convergent vers une seule et même conclusion : il existe, dans le cerveau de l'homme normal, une région spécifiquement impliquée dans le traitement des visages »¹⁵, cette région, « Face Fusiform Area » (FFA) considérée comme un « module », s'active dans le traitement des visages mais non dans le traitement d'autres types d'objets (« maisons, faces d'animaux, autres parties du corps humain »). La discrimination perceptive se spécifie en outre dans le « traitement de l'identité et celui des expressions faciales » qui activent des « réseaux cérébraux différents ». Enfin et surtout, pour ce qui nous concerne, les deux auteurs affirment que leur « laboratoire a également mené une expérience visant à confirmer le statut spécifique du nom propre associé au visage » : Ils ajoutent :

« Nos résultats ont clairement montré que, en comparaison avec le rappel d'informations sémantiques générales - telle la profession -, le rappel du nom propre implique un réseau nerveux spécifique. Celui-ci comprend notamment le cervelet et le thalamus. Rappelons à cet égard les données de la neuropsychologie montrant que certains patients atteints de lésions thalamiques sont spécifiquement atteints dans le rappel du nom propre associé au visage »¹⁶.

Il semble intéressant de remarquer ici le rôle semblable que jouent le nom et la profession, contribuant à souligner le processus d'identification qui sous-tend notre rapport à l'un comme à l'autre. Le cadre identificatoire du nom est intrinsèquement lié à celui de la profession puisque, historiquement, la plupart des patronymes n'expriment rien d'autre que la profession.

LA NOUVELLE FEE

Si la psychanalyse et la neurophysiologie nous montrent que le nom influence le devenir de l'individu par le processus de l'identification, d'une part, et par l'inscription dans des lieux cellulaires précis la mémoire nerveuse, elles reconnaissent aussi, de ce fait, l'influence déterminante de ceux qui nomment, de ceux qui détiennent la parole au moment de la naissance de l'enfant. Dans les contes, ce pouvoir était imparti aux fées qui, bonnes ou mauvaises, « obéiraient par leurs faits, gestes et paroles l'avenir du bébé »¹⁷. Ces personnages féminins imaginaires se sont longtemps accordés avec la réalité dans la mesure où l'accouchement, dans l'histoire de nos sociétés, a été avant tout une affaire de femmes, principalement, de la sage-femme dont le pouvoir a disparu au bénéfice de celui du « chirurgien ». Geneviève Delaisi de Parceval montre qu'un glissement s'est opéré, au début du XXe siècle, avec la prise en charge de l'accouchement par l'équipe médicale, menée par l'obstétricien qui satisfait, en la sublimant, la « pulsion de voir et de savoir »¹⁸ et se sert de l'aspect scientifique et hygiénique de la mise en scène hospitalière pour affirmer un pouvoir sur la femme, l'enfant et le père. L'équipe médicale s'est donc substituée aux fées autour du berceau¹⁹ et profère, à l'instar des bonnes et des mauvaises fées, des paroles qui dessinent le destin de l'enfant en marquant la mémoire de la mère, comme le souligne G. Delaisi de Parceval par cette citation de Françoise Dolto :

« Ce que je voudrais dire, c'est l'impact qu'ont les paroles sur les mères

tout à fait au début, l'importance de la personne qui s'occupe du bébé, ... l'importance de la façon dont elle s'en occupe et parle, la première fois, au bébé. J'ai vu beaucoup de femmes, ayant des enfants avec des problèmes graves, qui me disaient : "mais la sage-femme, quand j'ai accouché, elle me l'avait bien dit" ... Les paroles qui ont été dites s'écrivent comme un destin »²⁰.

Le nom d'une marque donné à l'enfant révèle la publicité comme productrice de vœux, comme la nouvelle fée autour du berceau, comme nouvelle voix dominante autour de la mère. A la relation familiale succède désormais la relation de marque, le lien de parenté se fait par rapport au monde des marchandises et non plus selon les structures familiales. L'objet marchandise est entré dans la famille, au point de devenir le géniteur de son objet contrefait, l'enfant.

Chakè MATOSSIAN

(1) Chakè MATOSSIAN, *La jument de Troie : approche philosophique du nom de l'enfant (ou la question du nom attribué à l'enfant dans une optique d'égalité des chances entre les hommes et les femmes : qu'en serait-il de l'attribution du nom de la mère?)*. Bruxelles, octobre 2000, propriété du Ministère fédéral de l'Emploi et du Travail.

(2) Roland BARTHES, *S/Z*, Paris, du Seuil, 1970, p. 101.

(3) Paul SIBLOT, « Appeler les choses par leur nom problématique du nom, de la nomination et des renominations », in *Noms et re-noms : la dénomination des personnes, des populations, des langues et des territoires*, sous la direction de Salih Akin, Rouen, Publications de l'Université de Rouen, 1999, p. 25. L'auteur définit la praxématique comme « linguistique réaliste et anthropologique » tenant compte des « moyens mis en œuvre dans la discussion en vue de démontrer, réfuter, emporter la conviction » (p. 24) et montre l'effet de retour du praxème : en effet, si d'une part « on parle de praxème pour désigner l'outil de la nomination afin de signifier le lien de la catégorisation à un réel multiple » et donc d'exprimer une représentation du monde, d'autre part, « cette relation au réel à travers la praxis ne s'exerce pas à sens unique », en ce que « les mots agissent sur nous et par là sont tout autant praxèmes. Nous concevons et percevons le monde à travers leur grille. [...] Les praxèmes exercent ainsi sur nos pratiques un effet en retour qui confère aux mots leur pouvoir et leur force conative » (p. 30).

(4) cf. P. SIBLOT, *art. cit.*, l'auteur donne, à l'instar de certains chroniqueurs et journalistes, de nombreux exemples montrant combien l'euphémisme vise à amoindrir la cruauté socio-économique (« plan social » pour « licenciements »...) ou comment la rebaptisation d'une région permet de la valoriser touristiquement (« Côtes-du-Nord » devenu « Côtes-d'Armor »).

(5) Cf. Laurence VIGNES, « Les noms de rues : typologie et enjeux », in *Noms et renoms : la dénomination des personnes, des populations, des langues et des territoires*, sous la direction de Salih Akin, Rouen, Publications de l'Université de Rouen, 1999, p. 236 : « Ce changement dans le monde d'attribution des noms de rues, dont l'administration devient responsable, est particulièrement important. Nous supposons que cette prise en charge par l'autorité correspond à un besoin de contrôle, de maîtrise et de gestion de l'espace public ».

(6) Christian VANDENDORPE, « Quelques considérations sur le nom propre », in *Langage et société*, n° 66, déc. 1993 et <http://www.uottawa.ca/academic/arts/lettres/nompropre.htm>

« Comme Proust, nous avons chacun notre façon de "faire parler" tel ou tel nom propre, d'y associer desirs et nostalgies, d'y greffer un sémantisme secret, exclusif à notre idiolecte. Et la lecture littéraire consiste précisément dans la capacité d'établir des relations de sens plausibles là où une lecture innocente ne verrait rien d'autre que des signes non motivés ou la transparence du sens immédiat ».

(7) Ch. S. PEIRCE, *Ecrits sur le signe*, Paris, du Seuil, 1978, p. 32.

(8) John SEARLE, « Proper Names », in *Mind*, vol. LXVII, April 1958. La question considérée comme « the crucial question » par Searle (« How is a connection between name and object ever set up? », p.170) est celle posée par Platon dans le *Cratyle*. A la question « Does a proper name have a sense? » Searle répond, p.173 : « If this asks whether or not proper names are used to describe or specify characteristics of objects, the answer is "no". But if it asks whether or not proper names are logically connected with characteristics of the object to which they refer, the answer is "yes, in a loose sort of way". (This shows in part the poverty of a rigid sense-reference, denotation - connotation approach to problems in the theory of meaning) ». Nous pensons avec Umberto Eco ou Lévi-Strauss que le nom ne saurait échapper à la description, à sa fonction de classement. Il connote et est interprété. La fonction des noms dépasse celle de « pegs on which to hang descriptions » que leur accorde Searle (p.172), dans le cadre d'une théorie dont la dimension mortifère se masque et se révèle sous le nom de « logique », ainsi que l'avaient bien dénoncé Montaigne et Pascal.

(9) Ch. GHASARIAN, *Introduction à l'étude de la parenté*, Paris, du Seuil (points essais), 1996, pp.48-49 : « Le nom n'est pas systématiquement donné à la naissance de l'enfant. Son attribution est un moment essentiel qui établit l'appartenance ou groupe de parenté, le rapport à la mémoire collective et la place dans le réseau des relations sociales. Cette imposition est par ailleurs souvent liée à un rite de passage ».

(10) Ch. GHASARIAN, *op. cit.*, p.50 : « Quel que soit leur âge, les personnes qui portent le même nom se doivent une assistance mutuelle. Les groupes d'homonymes forment ainsi des réseaux de solidarité inter-familiaux ».

(11) Nicole LOROUX, *La voix endeuillée*, Paris, Gallimard, 1999, pp.61-62.

(12) *Cratyle*, 397 a-b

(13) Marsile Ficin, *Commentaire sur le Banquet de Platon*, DE L'AMOUR, II, 7, Paris, Les Belles Lettres, 2002, pp.40-41.

(14) Roland BARTHES, *Le Bruissement de la langue*, Paris, du Seuil, 1984, p.245. « ... l'Histoire michelétiste du XIXe siècle sort d'un jeu de mots étymologique : Buonaparte, la Bonne Part, le gros lot : Napoléon est ramené à son nom, ce nom a son étymologie et cette étymologie, tel un signe magique, engage le porteur du nom dans une thématique fatale : celle de la loterie, du hasard sinistre (...) vingt années de notre Histoire dépendent de cette origine de Bonaparte : origine (et c'est l'excès fou du texte) qui n'est nullement historique, sociologique, politique (c'eût été une origine référentielle), mais littérale : ce sont les lettres du Nom qui fondent le récit michelétiste ».

(15) Samuel DUBOIS et Marc CROMMELINCK, « Images mentales, images cérébrales : apports de la tomographie par émission de positrons », *Annales d'histoire et de philosophie du vivant - (Le cerveau et les images)*, vol. 3, Paris, 2000, p. 74. Les auteurs rappellent que le point de départ des recherches scientifiques est la « prosopagnosie » ou « agnosie visuelle spécifique aux visages » dont sont atteints des patients qui, suite à une lésion cérébrale, « sont incapables d'éprouver un sentiment de familiarité et donc d'identifier le visage des personnes qu'ils connaissent » (p.64).

(16) *art. cit.*, p.74.

(17) Geneviève DELAISI de PARCEVAL, « Les fées aujourd'hui », in *Nouvelle revue de psychanalyse*, n° 19 : L'enfant, Paris, Gallimard, 1979, p.193.

(18) G. DELAISI de PARCEVAL, *art. cit.*, p.209.

(19) *Ibid.*, p.210 : « La naissance est toujours l'occasion de mille prédictions, tant il est vrai que l'enfant est porteur d'une richesse fantasmagique extraordinaire pour ceux qui "le mettent au monde". Les fées, nobles vieillards, matrones et commères d'antan ont changé de visage ; l'ordre, l'importance et la nature des projections de ces divers personnages se sont également modifiés. Mais le système fonctionne toujours ».

(20) *Ibid.*, p.210.

ՀՐՈՅՑ ՄԸ

ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ
ՀՐԱՆԴ ԲԱԼՈՒԵԱՆԻՆ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊԵԼՏԵԱՆ

Ստորեւ Համաստեղի երկու նամակները ուղղորւած՝ որ կը պահպանուին Հ. Բալուեանի արխիւին մէջ: Երկուքն առաջինը անկասկած ամէնէն շահեկանն է, եւ որոշ լոյս կը սփռէ սփիւռքահայ գրականութեան կազմաւորման ընթացքին արծարծող հարցերուն վրայ:

Արդարեւ՝ քսանական թուականներէն սկսելով, այն ատեն «Գաղթահայ», գրական մամուլին գլխաւոր մտահոգութիւնն էր գաղթ գրականութեան «ուղղութիւնը»: Եփեմուսի «Նոր Շարժում»էն մինչեւ «Հայրենիք» ամսագիրը, ապա «Յառաջ»ը կանգնողական աստիճանի վրայէն կը տեղաւորուէին հակադրութեան մը մէջ. տոհմիկ, ազգային գրականութիւն կամ գաղթային, միջազգային, քոսմոպոլիթ: Այս հակադրութիւնը իր կարգին յառաջ կը բռնէր ինչ մը, ժամանակին Պոլիս լայնօրէն ծեծուած, դաւաճային եւ քաղաքային գրականութեան: Մական 1915էն ետք, արտասահմանի մէջ, վէճը կը հագնէր բոլորովին այլ հանգամանք:

Ազգային թէ միջազգային՝ ներթուրալիս մէջ, դայն նախորդող եւ ատոր յաջորդող քննադատութիւնները ի յայտ կը բերեն անընթացորդ որ կը բաժնէ «հինները» արեւելին:

Հին սերունդի գրողներուն ջանքերէն լեռնամանուկները գաղթահայ գրականութիւնը կը գետնի կորուսած հայրենիքի վերակոչումի կալուածին մէջ: Կը բաժնէ կարգաւ Սիրունի, Մկրտիչ Պարսամեանի, Կ. Սասունիի յոգեւածները «Յառաջ»ի մէջ, նկատելու համար թէ ինչ քննադատներ կ'ըլլան: Իսկ նորերը կը բռնեն հակադիր ձախտաւ մեր ճշմարտութիւնը նոր գրականութիւնը հաւասարեցնելու նոր պայմաններէն եկող արտադրութեան: «Մենք»ի տղոց բանաձեւումները կը դեգերին այս քեւեռին շուրջ, եւ ատեն լաւագոյն տարադասներէն մէկը կարելի է նկատել Սարաֆեանի հաստատումը. «Փախաւ, սահեցաւ մեր հայրենիքը մեր ոտքերուն տակէն, ծովին տարւով մեզ: / Բայց լաւագոյն առիթն է աս՝ լողալ սորիկելու համար: Մեզի կը մնայ սուղուրի՝ առանց երկար բարակ չափելու, առանց վախի...»¹: «Ազգայինն ու միջազգայինը գրականութեան մէջ» բանաձեւի օրերուն կ'ակնարկէ Համաստեղի նամակին մէջ: Արդ՝ ակնարկութիւն մըն ալ ունի ուղղորդող Բալուեանի գրախօսութեան «Անճրեւ»ի առթիւ: Արդ՝ «Անճրեւը» տպուած է Փարիզ 1929ին եւ այդ առթիւ Համաստեղ այցելած է Փարիզ: Ճիշդ այդ ժամանակաշրջանին կը համապատասխանէ Բալուեանի գրախօսութիւնը, որուն գոյութիւնը աննկատ չէր կըրնար անցնիլ գրողի ուշադրութենէն: Հետեւեալ թիւերէն Համաստեղ ամիսագրէն չէ հակադրած, կարծէք պէտք ալ չունէր, քանի որոշ հատորները լաւ ընդունելութիւն գտած էին:

Ի հարկէ Բալուեանի գրախօսութիւնը գրական զնահատում մը չէ «Անճրեւ»ին: Անկարելի է այնտեղ տեսնել մասնաւոր

միտում մը հակադրութիւնը Չօպանեանի կարծիքին, գրուած «Գիւղը»ի առթիւ, յատկանշականօրէն վերատպուած Դէմքեւուն մէջ 1929ին²: Բալուեան անձանօթ չէր կրնար ըլլալ ոչ այդ յոդուածին, ոչ ալ առհասարակ Չօպանեանի զնահատումին, որուն մէկ տարբերակը կարելի է կարգաւ անոր «Ազգայինն ու միջազգայինը» գրականութեան մէջ, տպուած «Զուարթնոց»ի առաջին թիւին մէջ³: Չօպանեան կը գրէ, ի միջի այլոց. «Համաստեղի Գիւղը հատորին պատմութեան մէջ ազգային հարցերը չեն իսկ ընդհանրուիր... առանց հայ գիւղին ֆիզիքական ու հոգեբանական պատկերացումն են լոկ, բայց ինչքան համեղ՝ արտայայտութեան ցեղային գոյնի ձոնութեամբ: Ատոնք գերագոյն ծաղիկն են ազգի մը հաւաքական հոգեբանութեան, անոր մասնաւոր զգայութեան»:

Իր առաջին տողէն Բալուեանի յոդուածը պատկերամարտ չէլի մը կ'որոշեցրէ. «Համաստեղ անապարհն ու հաւաքեց «Հայրենիք»ի էջերէն իր այլադաս կտորները եւ հրատարակեց հատորով մը, որուն տուեալ Անճրեւ անունը: / Այս խորագիրը չի ներկայացնիր բովանդակութիւնը, մինչդեռ Գիւղը աւելի խօսուն էր: / Վաղահաս կերպով քիչ մը շատ համբաւի կանչուած այս գիւղագիրը ինչքանքը կը կրկնէ նոր գիրքով, սկսած տըպագրութեան ձեւէն մինչեւ արժուրին կանչը...»:

Բալուեան կ'անցնի հիմնահարցին. «Ումնք Համաստեղը կը համարին նոր սերունդի առաջադասը կամ ամէնէն կատարելը»: Միայն դատում: Որովհետեւ նոր երիտասարդութիւնը որ իր գրչմը պիտի տայ գրական այս ժամանակաշրջանին, դեռ որոնումի մէջ է եւ շատ կանուխ է ցուցնել սերունդի ներկայացուցիչը, որ մինչեւ այդ օրը ժողովուրդին անձանօթ ուղի մը պիտի բանայ, օժտուած բացառիկ խառնուածքով, տիրացած՝ լայն զարգացումի մը, պսպղուն՝ նոր գունաւորումով եւ շնորհներով» (նոյն):

Գրախօսը կ'անդադրաւորապէս ֆրանսական գրականութեան մէջ զարգացած «գիւղագրութեան» (ինչ որ կ'ընէր արդէն Չօպանեան, մատնանշելով մէկ կողմէ Տօտէի, միւս կողմէ Միսթրալի պարագաները) եւ անոր կապուած «խրապաշտութեան», կ'անցնի հայ գրականութեան եւ կ'ողգելոյզ թիւատիւներին, Չարդարեանը, Օշականը, ի հարկէ դանդաղելով այդ գրականութեան ժխտական կողմերուն վերայ:

Սակայն ինչպէ՞ս բացատրել այդ գրականութեան, մանաւանդ Համաստեղի գործին «տարածումը», այսինքն՝ անոր գտած ընդունելութիւնը: Բալուեան կը ջանայ պատասխանել, ըսելով որ արմատախիլ ժողովուրդի մը համար ինչ որ հայրենիքն էր կամ «սրտագիր» է, «Համաստեղի» բերած նիւթն ալ դարձաւ նըշխար մը, որ անհետանալու մօտ եղող սերունդը մը միայն կրնայ ոգեւորել» (իմա՝

հին սերունդը): Ապա՝ կայ Համաստեղի «գիւղագրական... ժողովրդական լեզուն» որ հասկնալի է ամենատարակաւ զարգացումի տէր մարդոց իսկ» (նոյն, 84): Սակայն, Բալուեան կը նկատէ որ Համաստեղի գործը արուեստի զետեղին վրայ թերի է: Չի վարանիր գրելու, որ «իր սերունդէն Նարդունի մը, Կաքաւեանի մը, Եղիշէ Այվազեանի մը, միշտ արուեստի զետեղին վրայ, շատ աւելի գերադաս տեղ կը գրաւեն, քան թէ Համաստեղը, քանի որ ինքնին արտայայտութեան բացառիկ կերպը, ձեւապաշտութիւնը խորքն իսկ է արուեստին» (նոյն): Դիտել տանք միայն որ յիշուած նորերէն միայն Նարդունի հրատարակած է հատոր մը, ան ալ հէքեթներու «Ալում»ը: Տեղը չէ այստեղ խնդրոյ առարկայ դարձնելու Բալուեանի վերջին հաստատումը ըստ որում «ճշմարիտ արուեստագէտի մը համար Արեւելի երկրորդական արժէք ներկայացնող տարր մըն է, հակառակ իր մօտեանալու կերպին է, ուրիշ բառով՝ արուեստը» (նոյն, 85):

Գրախօսութեան աւարտին, Բալուեան դիտել կու տայ որ երբ Համաստեղ «գիւղէն» քաղաք կը ցատէ... անիմպապէս կը գլանէ թէ որքա՞ն խեղճուկ է ան ու տալուին որքա՞ն հասունալու կարօտ» (նոյն): Գրախօսին ռազմավարութիւնը յստակ է. արուեստը քաղաքային ընդթիւնի եւ Համաստեղի քաղաքային գրութիւնները չեն գոհացնիր արուեստին պահանջները: Արդ՝ վերջ/քաղաք հակադրութիւնը կը կրէ իր մէջ հայրենիք/գաղթային հակադրական գոյգը, եւ Բալուեան ի հարկէ կը հակի դէպի քաղաքային արուեստը եւ արդէն «Զուարթնոց»ն ալ կ'ողգէ ամէնէն առաջ ըլլալ «Երիտասարդներուն» բոյնը...

Աւելի քան երեսնամեակ մը ետք՝ Համաստեղի նամակը կը պատասխանէ գրախօսին: Մեր ձեռքին տակ չունինք Բալուեանի գիրը, վստահ ալ չենք որ «Զուարթնոց»ի մէջ վերաստին անդադարձած է Համաստեղի գրականութեան: Արդեօք Բալուեան իր կարծիքը փոխած է, անկարելի չէ. Համաստեղի նամակը կրնայ ատկա թելադրել: Արդեօք միայն յիշողութեամբ Համաստեղ կը վերարտադրէ այդ բանալիքը, թէ ձեռքին տակ ունի Բալուեանի գրութիւնը. «Ինչպէ՞ս մէջ տեղ եկաւ» երկդիմի դարձուածք մըն է: Յամենայն դէպս՝ եթէ կը յիշէ ազգայինն ու համամարդկայինը (ծանօթ բանալիք՝ ճը), ապա զանց կ'անէ արուեստի խնդիրը, հարցը կը փոխադրէ աւելի աւանդութեան ու ժառանգութեան զետեղին վրայ, ատոնք անհրաժեշտ նկատելով նոր գրականութեան եւ ներառելով «Հայաստանի գրականութիւնը»: Շահեկանը այն է անշուշտ, որ «Արեւմտեան թափառումներ» յոգնակի դարձածքով Համաստեղ թերեւս նկատի ունի ոչ միայն սովետական չրջանի աւանդութեան հերքումի քաղաքականութիւնը, այլեւ... սփիւռքեան լմբոստութիւնները հայրենուն դէմ:

Բալուեանի արխիւին մէջ պահպանուած են միայն այս երկու երեքմէն չափազանց դժուար կարդացող նամակները, որ արտադրեցին ինչպէս որ են, չնչին կէտադրական միջամտութիւններ կատարելով հոս-հոն:

Ա.
Մայիս 23 1963
Սիրելի Բալուեան,
Ստացայ ձեր Ապրիլ 9ի նամակը նաեւ ներքին փոխարժէքը ձեզի զրկուած երեք շաբաթ «Այլադաս» ձիւնորհներու⁴: Արդէն երկու առաջ փոստին յանձնեցի երեք օրինակ «Անճրեւ»ի: Իմ մօտ մի քանի հատ մնաց միայն: «Աղօթարան»էն⁵ ունիմ մէկ օրինակ միայն: Կրնաք ապսպրել Պէյրու-

թի ձեւարանէն, եթէ պէտք ունիք: Ինչպէ՞ս մէջտեղ եկաւ ձեր այն օրերուն մէկ յօդուածը իմ «Անճրեւ»ի հրատարակութեան առթիւ: Կարծեմ իմ կողմէ եղած ակնարկութեան մըն էր, ըսելու, որ ինքի հետ նաեւ ուրիշներ ալ ծանօթ են իմ գրականութեան հանդէպ ձեր ունեցած կարծիքը [sic]: Թէ ի՞նչ որ բան պիտի ըսէք եթէ «Զուարթնոց»ին մէջ նորէն անդադրաւորապէս իմ գրականութեան: Այն օրերուն շատ երիտասարդ էիք, ինչպէս կ'ըսէք, եւ դեռ նոր կը մտնէիք գրականութեան մէջ: Կը դժուարանամ ըսել, որ դրապատմաճանաչողով առաջնորդուեցաք, ինչ որ գրականութեան ծառայութեան մէջ նոր մտնողի մը համար լաւ բան չէր: Այլ պիտի ըլլար անշուշտ եթէ ընթացք տայի աշխատակցելու ձեր ծրարած նոր թերթին⁶: Ես որեւէ հաշիւ չունիմ: Մինչեւ հիմա ալ այդէս եղած է իմ վերաբերումը երբ կը գլխուն ինքի աշխատակցելու համար: Այդ դիմողները երբեք հաշիւ չեն ընել, որ իմ օրուայ հացի աշխատանքն ունիմ ու քիչ ժամանակներ է որ կ'օգտագործեմ գրականութիւն ընելու:

Ինչպէ՞ս թէ «Պահածոյ» գրականութիւն⁷: Այդ մտայնութիւնը նոյնպէս գործ ունէր ձեր շատ ջանքի շրջանին: Որեւէ ձեւի գրականութիւն կամ արուեստ, ըլլալ ազգային թէ, այսպէս կոչուած, համազգային, աւանդօրէն որպէս ժառանգութիւն կու գայ: Ծարտարապետութիւնը ինչքա՞ն արդիական՝ միշտ ալ պահած է աւանդական դժբեր: Նոյնքան ուժեղ է Փրանսական գրականութեան աւանդութիւնը Փրուսթի եւ Վալերիի մէջ: 1915ին յետոյ մեր սերունդը ուզեց ոչ միայն տէր դառնալ յանկարծ կտորուած ժառանգութեան մը այլեւ գրականութեան յանձնել: Չհասկցայ ո՞րտեղէն «գիւղագիր» անունը. երբ դաւաճը եւ դաւաճի գրականութիւնը կար եւ հոն էր հայ ժողովուրդը իր բարեմիտ աւանդութիւններով. եւ մենք ուզեցինք որ այդ ժողովուրդը ապրի եւ շնչէ⁸: Եթէ կայ այդ շունչը ուրեմն ապրող գրականութիւն է: Ինչ ձեւի մէջ ալ մտնէ մեր վաղուայ գրականութիւնը այդ ժառանգութիւնը անհրաժեշտ է: Բոլոր Արարական թափառումներէն յետոյ, այժմ Հայաստանի գրականութիւնը նոյն աւանդութեան կը վերադառնայ եւ արդէն ստեղծագործութիւն կը գտնենք:

Կը գրեմ այս ձեզի հետ հետաքրքրական գրոյց մը ընելու համար միայն, անձնաւորապէս իմ անհամարձեցութեամբ մէջ⁹, այնպէս խնեթ բան է իմ կողմէ յիշել դեռ տարիներ առաջ դրուած յօդուած մը: Ինչպէս ըսած եմ, իմ գրականութիւնը երբ մամուլին կը յանձնուի իմ ըլլալէ կը դադրի եւ ոեւէ մէկը կատարեալ իրաւունք ունի իր ուզած ձեւով մօտենալու:

Յաջողութիւն ձեր աշխատանքներուն՝
սիրալիք բարեկենդիկ
Համաստեղ

Յ.Գ. Ժիշդ է որ նախկին Փարիզը չէ մնացեր:

3 «Անճրեւ»ներու դիմն է 9 տողար: Դուր կը վճարէք 7 տողար: Կրնաք գեղչել եթէ կարծէք որ շատ է:

Բ.
[Պոսթըն, 19 Օգոստոս 1963]¹⁴

Սիրելի Բալուեան,
Կ'ուզեմ մի քանի տող գրել ըսելու համար, որ Ֆիլիպինիայի, Ազնաւորեանէն ստացեր եմ 7 տողար: Երբեք չարաթ արձակող ունի եւ կը կարծէի որ պիտի կրնամ գրական աշխատանք ընել: Արձակուրդները այնքան շուտ կ'անցնին եւ արդէն երեք օրէն դուր-

ԱՒԳՈՒՍՏ ՍՏՐԻՆԴԲԵՐԳ

(1849-1912)

Գրեց՝ ԱՐԲԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Շուէտացի թատերագիր Աւգուստ Ստրինդբերգը, գրել է աւելի քան վաթսուներեք թատերախաղ, որոնցից միայն երեսունն է բեմադրուել գրողի հայրենիքում. իսկ միջազգային բեմերում դիտուել է դրա մէկ երրորդը: Հակառակ այդ անուսման, արդէ թատերադրութեան արտայայտչաձեւերի հարստացման մարզում, Ստրինդբերգը համարուում է ռահվիրայ եւ մեծապէս ազդեցիկ դեր է կատարել: Առանց Ստրինդբերգի, գրականութեան, չարժանիարի ու բեմական արուեստի եւ զակի դէմքերից՝ Ինգմար Բերգման, դերժաւար թէ իրեն հարազատ արտայայտչաձեւը դռնէ կարողանար: Նմանապէս անւանի բազմաթիւ թատերադրութեան՝ Իւլին Օ'Նիլլ, Լուիսի Փիլանտելլօ, Թէոֆի Ուիլմը, Էսթէն Իոնսէս, Արթուր Ադամով եւ այլն, խորապէս ազդուած ու ներշնչուած են նրանից: Ի դէպ վերջինս Ստրինդբերգի մշակած թատրոնի մասին Ֆրանսերէն մէկ մենագրութիւն է հրատարակել(1): Կարճ՝ արդէ թատրոնի զարգացման ընթացքն անկարելի է ըմբռնել առանց Ստրինդբերգի: Նրա դերն այնքան էական է եղել իր ժամանակի եւ մեր օրերի թատրոնի համար, որ անկարելի է այն անտարբերութեան մատնել: Այս փաստը, ամէն մի լուրջ թատրոն ու թատերական դործիչ ստիպուած է ընդունելու այսօր: Աւգուստ Ստրինդբերգը ծնուել է Սթոքհոլմ՝ երկու ամիս ծնողների ամուսնու-

թիւնից յետոյ: Հայրը՝ Կարլ Օսթար Ստրինդբերգ, փոխադրանաւերի հիմնարկի ներկայացուցիչն էր. իսկ մայրը՝ Նորա, նրա աղախինը: Գրել է սկսել քսան տարեկանից: Ժամանակին նրա թատերախաղերից մէկը դուր է գալիս Շուէտի Շառլ Ժե.ին: Արքան մի համեստ կրթութոյից է յատկացնում նրան սակայն, դահակալի մահուան բերումով, այն ընդհատուած է շուտով: Երիտասարդ Աւգուստը ստիպուած պաշտօն է ստանձնում Արքայական գրադարանում, ուր եւ սովորում է չինարէն ու գրադարան չինական թատերական գրականութեան ուսումնասիրութեամբ: Այդքով ու աշխատել է նաեւ՝ Ֆրանսիայ, Գերմանիա, Զուիցերիա, Դանիա, Մեքսիկա: Եղել է Փոլ Կոկէնի, Էտարտ Մունիկի եւ Նիլսէնի մտերիմը: Ամուսնացել է երեք անգամ: Երկրորդ անգամ սովորութիւններից յետոյ, միաժամանակ փակուել է հոգեբուժարանում: Ունի մեծ թուով բանաստեղծութիւն, պատմածք, վէպ, օրագրութիւն, կենսագրութիւն: Զբաղուել է նաեւ զարդանախակութեամբ (օգիլլը), նկարչութեամբ ու լուսանկարչութեամբ: Արուեստի, թատրոնի ու բնագիտութեան մասին եւս, գրել է տեսական գրութիւնների՝ «Նոր Արուեստներ, կամ Պատահականութեան դերը գեղարուեստական ստեղծագործութեան մէջ» (1894), «Բաց Նամակ՝ Մտերմիկ Թատրոնին» (1908), «Կապոյտ Գիրքը» (1907-

1912) եւ այլն:

Ստրինդբերգի առաջին շրջանի թատերախաղերը, պատմական կամ բնագիտական ոճի են: Մեծածաւալ պատմական դրամաները, ներշնչուած Շէքսպիրի Անգլիայի պատմութեանը նուիրուած խաղերից, նիւթ ունեն Շուէտի արքաների ու Գրիստինա թագուհու կեանքը: «Գլխաւոր տիպարներին կեանք տալու համար, ես իմ անձնական կեանքից եմ արժէ ու ջիւղ փոխ առել»: /.../ «Մինչեւ անգամ պատմական դրամաների մէջ, դուռ մարդկայինն է, որ մեծապէս հետաքրքրում է ու պատմութիւնը հետեւեալը է միայն. ողորդ ներքին պայքարներն աւելի են համակրանք արթնացնում, քան զինուորների կռիւը, կամ պարիսպների խորտակումը. սէր, ստեղծութիւն, ընտանեկան ջլատուած կապեր աւելի՝ քան դաշինքներն ու դահերից արտասանուած ճառերը» գրել է նա, այդ դրամաների կապակցութեամբ: Այսօր դասական գործեր են համարւում, նրա բնագիտական ոճի դրամաները՝ «Հայրը» (1887), «Օր. Ժիւլի» (1889), եւ «Պարտատէրերը» (1888): Դրանք առաջին անգամ խաղացուել են տասնըններորդ դարի վերջին տարիներում՝ Գոփընհակըն, Պէրլին, ու Փարիզ:

Փարիզ ապրած օրերում, Ստրինդբերգը բնակուել է ուր տ'Ասաս ու գրողուել է զարդանախակութեամբ. գրել է իր հոգեկան տաղանդներն արտացոլող Ֆրանսերէն «Դոփը» («Իմֆրեմ») (1897) հատորը: Այսուհետ նրա մշակած թատրոնում երեւան է եկել յոյժ ինքնատիպ խորհրդապաշտ եւ էքզիզիտիւնիսթ ոճ՝ «Զատիկ» (1900), «Հարմարութեան թագը» (1901) եւ այլն: «Դէպի Դամասկոս» (1898-1901) եւ ռազմութիւնը(2), եւ «Ուրուականների հնչեակ» (1907) թատերախաղերը, այդ տարիներում նորարար ոճով գրուած, արդի թատրոնի ամենանշանակալից երկերից են: Հեղինակը միանգամայն ուղիւս ուժով, յաջողել է բեմ հանել երազ ու ոգեդէն ներուժն աշխարհ: Շօշափել է բեմական յեղուի նոր եղբոր:

1907 թուին Ստրինդբերգը հիմնադրում է իր անձնական «Մտերմիկ Թատրոն»ը (ինքնիշխան թիւարք) Սթոքհոլմում ուր եւ բեմադրում է իր «անեկային» երկերի շարքը՝ «Փոթորիկ», «Այրուած տուն», «Ուրուականների հնչեակ», «Փեղկան» եւ այլն: Մայրաքաղաքում դրանք առանձնապէս չեն զնահատուում: Հակառակ նշմարուած անտարբերութեան, նրա թատերական վաստակը մեծապէս զնահատուում է երկրի սահմաններից դուրս: Յատկապէս նշանակալի են հետաքրքրում իր ժամանակակից միւս թատերագիրներ՝ Իպսէն, Զեխով, Կորքի եւ Պերնար Շօ: Ստրինդբերգի վերջին շրջանի նշանակալից մեծածաւալ թատերախաղերից են՝ «Մահուան պարը» (1900) եւ «Երազախաղ» (1901): Նա իր մասին գրել է՝ «Փնտռում էի Աստծուն՝ դառն Սատանային»:

Մահացել է ստամոքսի քաղցկեղից, 63 տարեկան հասակում՝ Սթոքհոլմ:

ՀԱՅՏԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ

Ստրինդբերգի թատերախաղերից հայերէնի է թարգմանուել ընդամենը չորս վերնագիր՝ «Հայրը»(3), «Մամուլ»(4), «Ուժեղ»(5), եւ «Օր. Ժիւլի»-ն(6): Առաջին ու վերջին խաղերը մեծածաւալ, իսկ միւս երկուսը բաւականին փոքրածաւալ գործեր են:

Երեք արարով կառուցուած «Հայրը», 1912-1921 տարիներին, բեմադրուել է արեւելահայերէնով Կովկասի թատրոններում, Ամօ Պարաքեանի բեմադրութեամբ ու մասնակցութեամբ: Նոյն երկը բեմ է հանուել նաեւ արեւմտահայերէն՝ Կ. Պոլիս 1922ին, Միլտիլ Զանանի բեմադրութեամբ ու Աշօ Շահինյանի խաղարկութեամբ: Վերջինս կատարել է խաղի կեդրոնական տիպարի՝ Աստիֆի դերը, որ կնոջ չարամիտ խօսքերից աստիճանաբար թունաւորուելով, կասկածելով թէ ինքը չէ իր հարազատ դստեր հայրը, հոգեկան խոր տաղանդի մատնուած, վերջապէս զգալի ջոթանակի մէջ առնուած, խենթանոց է ուղարկուում: Կ. Պոլսի բեմադրութեան մասին, ժամանակին արտայայտուել է Վահան Թէքէեանը՝ «Նոր թատրոնը հայ պոետիստի տան սքիւթի»(7) գրութեամբ:

«Մամուլ»ը բեմադրուել է ընդամենը մէկ անգամ, 1927ին Երեւանի Պետական թատրոնի 500րդ ներկայացման ծրագրում, կցուած Յ. Պարոնեանի «Պաղտասար Աղբար»ին, Գերմանիա ուսանած դե-

բասանուհի՝ Արմինէ Աւանես-Յակոբեանի մասնակցութեամբ:

«Ուժեղը» Ստրինդբերգի երրորդ հայերէնի թարգմանուած ու բեմադրուած երկն է: Առաջին անգամ ներկայացուել է Նահէն Սարգսեանի բեմադրութեամբ, 1968ին, Թեհրան: Այն քսան տարի յետոյ՝ Անշատ սեղաններ՝ ընդհանուր խորագրի տակ, Սերոօ Միրբեգեանի բեմադրութեամբ, կրկին ներկայացուել է միեւնոյն քաղաքում, կցուած Փիլանտելլոյի եւ Պարոնեանի մէկ արար խաղերին:

Հին յունական թատերախաղերի կառուցով ու ծաւալով գրուած, մէկ արար «Օր. Ժիւլի»-ն, մինչ օրս հայերէնի թարգմանուած Ստրինդբերգի չորրորդ թատերախաղն է: Այն մնում է չբեմադրուած:

«Ուժեղը» իւր իւր հանդիպող, լուսնային ու մենախոսութիւնն են: Դրոյթը սկիզբ է առնում նախ արտաքինապէս հանգիստ՝ փոթորիկից առաջ հաղիւ զղացող ուղիւով, յետոյ աստիճանաբար, առանց ընդդէմի, հոգեվերլուծական բնոյթ առնելով, ընթացքը թափ ստանալով ջրի պէս ետում, փոթորկում ու կրկին անդորր վիճակի հասնելով հանգում է իր հետ տարբեր ուրակի լուսնային բերելով: Այս բոլորը շօշափելու եւ ապրեցնելու համար Ստրինդբերգը օգտագործել է յստակ բառապաշար, պատկերներ, արտաքին ու ներքին գործողութիւն, ուրիշ ու ընթացք:

Թատերախաղի սկզբում եւ վերջում, նոյն տեղը՝ նոյն պատկերը յիշեցնող, լուսնոտած վիճակում Օր. Փ. (Y)-ը, տարբեր ուրակի լուսնայինների մէջ է գտնուում: Սա է խաղի թատերական նուրբ եղբը: Հարկաւոր է որ դերակատարը հանդիսատեսին տարբեր ուրակի լուսնայինների փոխանցի: Դա է գրութեան մէջ առկա դրոյս խնդիրը:

Պաղի արտաքին կառույցի մէջ Օր. Փ. (Y)-ի նկատմամբ, նկատելի են երեք տեսակի լուսնային:

ա - փոթորիկից առաջ լսելի:

բ - փոթորիկը առաջացնող, յուզող, զարգացնող, ապրեցնող ու հանգստացնող (այս լուսնայինները Տիկ. Ի (X)-ի ներքալուսնային են ստացուում ու մարմին առնում):

գ - փոթորիկից յետոյ. (Տիկ. Ի (X)-ի բացակայութեամբ):

«Ուժեղը» գրուել է Փարիզում մեծ ժամանակակից Անտրէ Անթուանի բնագիտական «Ազատ թատրոն»ի (Թեատր լիպր) սկզբունքներով: Ժամանակին այս թատրոնի խաղացանիկը համար, մի քանի քառապարս հեղինակներ յօրինել են կարճ տասնհինգ րոպէ տեւողութեամբ, կտորներ: Պաղի առաջին բեմադրութիւնը տեղի է ունեցել Գոփընհակըն, հեղինակի բեմադրութեամբ, իր հիմնած փոքրածաւալ թատրոնում: Միանախակութիւնը կատարել է Ստրինդբերգի առաջին կինը՝ դերասանուհի Սիլի Զոն Էսթէն: Այսուհետ, հանրաշարք բեմադրիների ու դերասանուհիների կողմից այն բեմադրուել է Եւրոպայի բազմաթիւ անուանի թատրոններում եւ Նիւ Եորք, ուր մեծապէս տպուորել է երիտասարդ Իւլին Օ'Նիլլին: Վերջինս ներշնչուած գրել է «Նախաձեռն» առաջ (1916) մենախոսութիւնը:

Փ ա ր ի գ

(1) A. Adamov STRINDBERG (L'Arche 1955, 1982 Paris).

(2) Le Chemin de Damas — եռգրութեան առաջին խաղ բեմադրուելու է յուլայիկայ՝ 2004-2005 թատերական տարւորջանում (նոյ. 19 - Գեկտ. 19) Théâtre National de la Colline - Paris.

(3) Թարգմ. Խ. Թադևանի. արեւելահայերէն (տպ. 1904, Բաբու): Թարգմ. Գ. Կապուրեան արեւմտահայերէն (անոխայ):

(4) Թարգմ. Արմինէ Աւանես-Յակոբեանի (անոխայ):

(5) Թարգմ. Արքի Յովհաննիսեան:

(6) Թարգմ. Վ. Սուրբեանի (անոխայ):

(7) «Ժողովրդի Զայն-ժամանակ» (1922 Մարտ 3, Կ. Պալիս):

Ժիւլի պիտի սկսիմ հացի աշխատանքի համար:

«Զուարթնոց»ը մէկ հոգիով կը տանիս¹⁵: Աշխատակիցներու պակաս կայ: Գրեթէ դուք է որ կը լեցնէք եւ ես կը զարմանամ, որ կրնաք այդքան շատ աշխատանքներ ընել: Կը հասկնամ: Փարիզահայ մտաւորականութիւնը այժմ նախկինը չէ, որ ես ծանօցայի: Մատի փրայ համրուելիք հազիւ մի քանիներ կան, անոնք ալ իրենց առանձին ճամբան ունին ձիւրու փրայ հեծած: Ըսել կ'ուզեմ՝ կը պակսի հայ մտածողութեան ներդաշնակութիւնը: Այդ արդէն նշան է Սփիւռքի քայքայում, ըլլայ Ամերիկայի ըլլայ Ֆրանսայի մէջ: Այդ երկու երկիրներն ալ միշտ ալ սպանալիք եղած են հայ դադարակնութիւնը իրենց մէջ ձուլելու:

Կը յուսամ լաւ էք եւ կը շարունակէք ձեր գրական աշխատանքները՝

սիրալի բարեկենդիկ համաստեղ

(1) «Զուարթնոց», քիւ 2, Մարտ 1929, էջ 72:

(2) Գր. Շահինեան իր մեմուարքեան մէջ կը խօսի 1928ին կատարուած շրջապրտայտի մը մասին, տե՛ս. Համաստեղ, Պէյրուք, 1961, էջ 20, առանց մանրամասնութեան: Համաստեղին ուղղուած նամակի մը մէջ քուագրուած 1930 Հոկտեմբեր 27, Զուարթնոց կը խօսի Լուիս սրնարանի մէջ հանդիպումի մը մասին, Զարեանի հետ, «մէկ ու կէս տարի առաջ», տե՛ս. Նամակների, Երեւան, 1980, էջ 188:

(3) «Զուարթնոց», քիւ 2, Մարտ 1929, էջ 83-85:

(4) «Համաստեղ եւ գիւղը հայ գրականութեան մէջ», տե՛ս. Դէմքեր, Բ. հատոր, Փարիզ, 1929: Յօդուածի միակ նախնի կ'ենթադրուի որ Զուարթնոց «Անթեւը» նկատի չունի:

(5) «Զուարթնոց», Յունուար 1929, էջ 12-15:

(6) Նոյն, էջ 13:

(7) Բալուեանի այս խօսքը ակնարկուիւմ մըն է գուցէ Զուարթնոցի, որ կը գրէ. «Համաստեղ մեծ նորութիւն մըն է մեր գրական կեանքին մէջ: Ան մերօրեայ մատնագրութեան մէջ կը բաժնայ գոյլս մը, որ իրն է, ան ստեղծած է եղանակ մը, հայ գիւղացին, եւ անոր մէջէն մարդկային ճակատագիրը, տեսնելու եւ քարգմանելու, գոր իրեն պէս ներուժ ու ազդու կերպով մեր մէջ ոչ մէկն ունի այս պահուս»:

(8) Նկատի ունի 1952ի հրատարակութիւնը, Լոս Անջելես:

(9) Հատորը լոյս տեսած է Պէյրուք, 1957ին: Համաստեղի այս եւ միւս հատորներուն համար ընթերցողը կը յղւի Գր. Շահինեանի մեմուարքեան:

(10) Բալուեան Համաստեղի աշխատակցութիւնը խնդրած է: Յամեմայն դէպս՝ «Զուարթնոց»ի մէջ գրողն ոչ մէկ գրութիւն տպուած է:

(11) «Պահածոյ» քաղ Համաստեղի կողմէ չակերտուած է. մէջբերում է Բալուեանի յօդուածէն, քիւ տարածուած կարծիքէ մը: Բալուեանի յօդուածին մէջ նման գնահատում գոյութիւն չունի:

(12) Գաւառի գրականութեան մասին Համաստեղ գրած է ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, տե՛ս. «Գաւառը եւ Թիլիս տիկնից», «Հայրենիք» ամսագիր, Զ. տարի, քիւ 6-7: Տե՛ս. նաեւ «Պատկերէն կոթաւտ», «Յաւազ - Միտք եւ Արուստ», Մեպո. 1998: Ամբողջական տարբերակը՝ «From Image to Loss, The Writers of Kharpert and Provincial Literature» in Armenian Tsopk/Kharpert, ed. R. G. Hovhannisian, Mazda Publishers, 2002, pp. 239-272.

(13) Համաստեղ ստորագրած է այս բաները, նոյնը ըրած է աւելի անգին:

(14) Այս նամակը քուական չունի, գայն վերականգնած են օգնաւագրի կնիքէն:

(15) Յոգնակիւն եղակի, ապա նորէն յոգնակի անցումները բնագրային են անշուշտ:

ԱԻԳՈՒՍՏ ՍՏՐԻՆԴԱԵՐԳ

ՈՒՃԵՂԸ

(DEN STARKARA 1889)

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

ՏԻԿ. Ի (X), ամուսնացած դերասանուհի

ՕՐ. ՓԷՐ (Y), ամուսին դերասանուհի

ՄԻ ՍՊԱՍՈՒՅԻ

(ԲԵՄԸ: . Մի սրնարանի անկիւն՝ կա. նանց համար: Երկու նրբագործ երկաթե սեղաններ, մի բազմոց՝ ծածկուած կարմիր քաշիչով եւ մի ֆանի աթոռներ: Օր. Փ (Y)-ը նստած է սեղանների մէջի մօտ: Նրա դիմաց դրուած է կէս շիշ գարեջուր: Կարողութիւն մի պատկերազարդ շարքա. քերթ, որը յետոյ փոխուած է սեղանի վրայի միւս քերթերի հետ: Ներս է մըտնում տիկ. Ի (X)-ը, ձեռնաշարքի հագուստներով, գլխարկով ու կրկնոցով: Ձեռքի ներս է գեղեցիկ գարգաթափներով մի նախնական պարկ կամ գամբիւղ):

ՏԻԿ. Ի (X) - Ինչպէ՞ս ես իմելի սիրելիս: Սուրբ Ծնունդի գիշեր, խեղճ ամուսինների նման, մենակ ես մնացել...

(Օր. Փ (Y)-ը հայեացքը քերթից բարձրացնում, գլխի հակումով բարեւում է Տիկ. Ի (X)-ին ու շարունակում է կարգալ):

ՏԻԿ. Ի (X) - Գիտես ես ինձ վատ եմ դուր, քեզ այստեղ՝ սրճարանում մեն մենակ նստած տեսնելով. այն էլ Սուրբ Ծնունդի գիշեր: Փարիզ էլ ինձ նոյնքան վատ զգացի: Ծաղարանում հարսանիք էին տօնում... հարսը նստել երգիծաթերթ էր կարդում, փեսան էլ հիւրերի հետ բիլիարդ էր խաղում: Օ՛յ, օ՛յ, օ՛յ, ինքս ինձ ասացի՝ այս ամուսնութեան վերջը բարի լինի: Փեսան հարսանիքի գիշեր, բիլիարդ է խաղում, հարսն էլ՝ դո՛ւ ասա - երգիծաթերթ է կարդում... Ա՛, դու հիմա մտածում ես այստեղ նոյնը չէ՞: չէ՞:

(Սպասուհին մի բաժակ շոկոլատ է բերում ու դնում է Տիկ. Ի (X)-ի առաջ: Յետոյ հեռանում է):

ՏԻԿ. Ի (X) - Իմելի գիտես, վատա՞ քեզ համար աւելի լաւ կը լինէր եթէ դու նրա հետ ամուսնանայիր... յիշում ես, ես առաջինն էի որ քեզ ասացի՝ ների՛ր: Յիշում ես: Հիմա նրա կինը կը լինէիր եւ քեզ համար տուն ու տեղ կ'ունենայիր... Յիշում ես անցեալ Սուրբ Ծնունդին որքան ուրախ էիր երբ տօները դաւառում, նշանաձիգ ծնողներին հետ անց կայրիր: Որքան դուրեցիր ընտանեկան կեանքն ու որդեգիր հրաժարուել թատրոնից: ...Ա՛յ, իմելի սիրելիս, տունն ու տեղը ամէն բանից աւելի լաւ է՝ թատրոնից յետոյ: Եւ երեսները... բայց դու դա դեռ չես կարող հասկանալ:

(Օր. Փ (Y)-ը արհամարհական հայեացք է նետում):

ՏԻԿ. Ի (X) - (մի ֆանի գոլայ շոկոլատ է նայում): Յետոյ բացում է իր պայուսակը եւ մի ֆանի Սուրբ Ծննդեան նուէրներ է հանում): Տե՛ս փոքրիկներս համար ինչեր եմ գնել: (Մի տիկնիկ է ցոյց տալիս): Սրան տե՛ս: Հա՛, Լիզայիս համար է... Տե՛ս ինչպէ՛ս է աչքերը զարաւում ու գլուխ շուռ տալիս: Տեսա՞ր: Տեսա՞ր: Սա էլ հրացան է՝ Մալարիս համար է...

(Հրացանի ծայրին է դնում քեղի միացած խցանը եւ կրակում է Օր. Փ (Y)-ի վրայ: Օր. Փ (Y)-ը սարսափած ետ է փաշտում):

ՏԻԿ. Ի (X) - Վախեցա՞ր: Կարծեցիր ուզում եմ քեզ սպաննել: Հը՞: Հոգիդ սիրեմ, այդ ի՞նչ միտք է. զարմանում եմ: Ընդհակառակը՝ դու ինձ պիտի սպաննել ուզես: Չէ՞ որ ես քեզ արգելք եմ եղել. գիտեմ, դու դա դեռ չես մոռացել... բայց ես մեղաւոր չեմ: Դու դեռ կարծում ես, ես եմ դաւել որ քեզ Մեծ Թատրոնից հեռացնեն. չէ՞: Բայց ոչ, դա ես չեմ արել: Ձուր է. ինչ էլ որ ասեմ, դու չես հաւատալու: Դու քո ուզածը մտածիր, փոխ չէ: (Պայուսակից հանում է մի գոյգ աւանդազարդ տնային կօշիկներ). Սրանք էլ իմ սիրելի ամուսնու համար են: Կակաչները ես եմ կարել: Անկեղծ ասեմ՝ կակաչներն ատում եմ, բայց նա ամէն բանի վրայ կակաչ է ուզում...

(Օր. Փ (Y)-ը իր հեզմտ ու զարմացած հայեացքը քերթից վեր է բարձրացնում):

ՏԻԿ. Ի (X) - (Ձեռքերը կօշիկների մէջ մտցնելով) Նայի՛ր, ոտքերն որքան պզտիկ են: Նայի՛ր: Երանի նրա սուսերկ-իտերի քայլուածքը տեսնէիր: Տնային կօշիկներով նրան չես տեսել. տեսե՛ր ես:

(Օր. Փ (Y)-ը բարձրաձայն ծիծաղում է):

ՏԻԿ. Ի (X) - Նայի՛ր. ես քեզ հիմա ցոյց կը տամ: (Կօշիկները փայլեցնում է սեղանի վրայ):

(Օր. Փ (Y)-ը կրկին բարձրաձայն ծիծաղում է):

ՏԻԿ. Ի (X) - Յետոյ երբ կատաղում է, ոտն այսպէս դետին է զարկում՝ «Սուրճ երկել էլ չսովորեցին. անպէտք են այս աղաթիւնները: Տէ՛ր, տէ՛ր, տէ՛ր. այս ի՞նչ է ապուշները ճրագի պատրոյզն անգամ կտրել չեն կարողանում»: Երբ հոսանք է լինում՝ նրա ոտքերը սառնում են «Գորդը տանի. ցո՛ւրտ է: Անիծուե՛ն. վառարանի կրակն էլ է հանգել»: (Կօշիկներից մէկի տակը փառ է միւսի երեսին):

(Օր. Փ (Y)-ը ֆահ ֆահ ծիծաղում է):

ՏԻԿ. Ի (X) - Հիմա՛ երբ տուն է հասնում: Ստիպուած տնային կօշիկներն է փնտռում, որովհետեւ Մարին՝ դրանք թաքցնում է պահարանի տակ... Օ՛հ, ամօթ ինձ: Նստել ամուսնու եմ ծաղրում: Միջոցառում նա լաւն է ու բարի... քեզ նրա նման մէկն էր պէտք իմելի: Կարելի է իմանալ ինչո՞ւ ես ծիծաղում: Ի՞նչ կայ: Ի՞նչ է պատահել՝ կարեւորն այն է, որ նա հաւատարիմ է ինձ. այո՛, ես վրատահ եմ: Ինքն է ինձ ասել... այդ հեղինական ժպիտն ինչի՞ համար է: Ինքն նա, Յոնիստիքը փորձել է իրեն չեղել... կարող է երեւակայել այդ լրբութիւնը (Լուսին): Եթէ տանը լինէի, նման բան փորձէր, աչքերը կը հա՛նէի: (Նարից լուսին): Բախտաւոր եմ. նախքան բամբակեղենի բերնից լսել, ամուսինս ինքն ինձ ասաց... (Լուսին): Բայց Յոնիստիքը միակը չէր: Թող, ես քեզ բացում եմ: Ձեմ հասկանում ինչու. բայց կարծես կանայք բոլորն էլ դժուար են ամուսնու համար: Կարծում են թատրոնում նրա կարծիքը, դերասանուհիներ վարձելու հա-

մար կարեւոր է: Նա վարչութեան մէջ է, չէ՛... չեմ զարմանայ եթէ դու էլ քո հրմայքը փորձած լինես: Միշտ էլ քեզ չեմ վստահել... բայց հիմա գիտեմ, նա քեզնով չի զբաղւում. դու միշտ էլ նրա դէմ մի ինչ որ քէն ես պահել: Ինձ այդպէս է թւում...

(Լուսին. նրանք դժուարութեամբ են իրար նայում):

ՏԻԿ. Ի (X) - Իմելի ինչո՞ւ այս գիշեր մեր տուն չես գալիս: Միայն ցոյց տալու համար, որ քէն չունես. գոնէ իմ դէմ... Ձգիտեմ ինչու, բայց ես չեմ կարող վատ ընկերուհի լինել. մանաւանդ քո դէմ: Գուցէ ինձնից վիրաւորուել ես... (մեղմ ձայնով)... կամ... պատճառը՝ չէ՛, չեմ կարող դուշակել. չեմ հասկանում. չգիտեմ... (լուսին):

(Օր. Փ (Y)-ը շեշտակի եւ զարմացած նայում է Տիկ. Ի (X)-ին):

ՏԻԿ. Ի (X) - (տխուր) Մեր բարեկամութիւնը շատ զարմանալի էր... Երբ ես քեզ առաջին անգամ տեսայ, սարսափեցի: Այնքան էի սարսափել, որ աչքս քեզին չէի հեռացնում: Խնդիր չէր թէ երբ կամ ուր՝ ինձ միշտ քո դէմ էի գտնում... Թըշամիդ լինելու համար անգոր էի՝ ընկերուհիդ դարձայ: Բայց երբ, դու սկսեցիր մեր տուն դալ, մեր մէջ խռով ընկաւ: Նկատում էի, որ ամուսինս քո ներկայութեամբ միշտ չփոխւում էր. չարամարտող հաղուստի պէս դա ինձ նեղում էր: Ամէն ջանք դրո՞ւր, որ նա քո հանդէպ որոշ մտեքմութիւն ցուցաբերի, բայց անօգուտ էր. յետոյ դու նշանուէրդ յայտարարեցիր ու միանգամից ձեռք մէջ, սաստիկ մտերմութիւն ստեղծուեց: Այդ էր. մտքովս անցաւ թէ դու քո իրական զգացումները նախապէս թաքցնում էիր. յետոյ՝ դրանից յետոյ ի՞նչ եղաւ: Ես քեզ չիտնեցի. տարօրինակ է: Յիշում եմ, մեր փոքրիկի մկրտութիւնն էր. դու կնքամայր էիր ու ես նրան ստիպեցի, որ քեզ համբուրի: Երբ համբուրեց, դու կարմրեցիր, չփոխեցիր: ...Այդ վայրկեանին ես ոչինչ չընկատեցի, ոչ մի բան չկասկածեցի. ոչինչ չմտածեցի մինչեւ... մինչեւ հիմա... (Ձայնացած ու կատաղած կանգնում է). Ինչո՞ւ դու չես խօսում: Մինչեւ հիմա մէկ բառ անգամ չես ասել. թողել ես ես այստեղ մենակ նստեմ, խօսեմ ու խօսեմ: Նստել ես այդտեղ ու մետաքսի բոժոժի պէս, իմ թաքուն մտքերն ես դրանում. մտքերս... այո՛, նոյնիսկ կասկածներս... Թող տեսնեմ. ինչո՞ւ նշանդ չուճեցիր: Ինչո՞ւ յետոյ այլեւս մեր տուն չեկար: Ինչո՞ւ այս գիշեր մեր տուն չես գալիս:

(Օր. Փ (Y)-ը կարծես ուզում է խօսել իր լուսինին):

ՏԻԿ. Ի (X) - Ո՛չ: Պէտք չկայ խօսես: Հիմա ամէն ինչ ինձ պարզ է: Ուրեմն այդ էր որ դո՛ւ... որ դո՛ւ... դո՛ւ... հիմա հասկացայ. հիմա եմ տեսնում. հիմա գիտեմ պատճառը... Ամօթ: Ես քո հետ նոյն սեղանին չեմ նստի:

(Այրանքները փոխադրում է միւս սեղանի վրայ):

Այ՛ թէ ինչու կակաչներ պիտի ասեղնադորձէի տնային կօշիկների վրայ. դո՛ւ ես կակաչ սիրում... Այ՛ թէ ինչու ամառը մենք պիտի... (կօշիկները շարտում է գետին) Մարյա ը՛ի մօտ անց կացնէինք. դո՛ւ չես սիրում բաց ծովը: Այ՛ թէ ինչու սողայիս անունը իսկիւ է, դա հօ՛ւրդ անունն էր: Դրա համար ես պիտի քո՛ սիրած գոյները հագնեմ, քո՛ սիրած գրքերը կարդամ, քո՛ սիրած կերակուրներն ուտեմ, քո՛ սիրած խմեմ. ա՛յ ա՛յ շոկոլատ... Այ՛ թէ ինչու. Օ՛հ Աստուած իմ. մտածելն անգամ սոսկալի է. սոսկալի: ...Իմ մօտ ամէն ինչ, ամէն ինչ քոն է. նոյնիսկ կրքերս: Խնձորի մէջ սողացող, կրծող, իր ճամբան բացող, միջուկը փոխացնող, կեղեւից ու սեւ հետքից բացի ոչինչ չըթողնող որդի պէս, քո հոգին սողացել է իմ մէջ: Քեզինից փախչել փորձեցի, բայց չեղաւ: Օճի պէս քո սեւ աչքերով կախարդեցիր ու գրաւեցիր ինձ... Թեւեւ բացեցի թոշն, բայց վայր գլորուեցի: Ուրեքս կապուած ընկել եմ ջուրը, ... աչքս խառնում եմ լողի, բայց աւելի ու աւելի

խորն եմ սուզւում. խորը, խորը, մինչեւ յատակը, ուր դու հսկայ խեցեղատինի պէս՝ դարձան մտած, ատամ բացած, ինձ ես սպասում. հասայ, հասայ. հիմա հասայ:

Ո՛ւհ, ես քեզ ասում եմ, ասում. որքան եմ ատում: Իսկ դու՝ այդտեղ միայն կարող ես լուռ, սառն ու անտարբեր նստել: Դու ոչ գիշեր ունես ոչ ցերեկ, ոչ Սուրբ Ծնունդ ոչ Նոր Տարի. ոչ էլ փոխ, թէ չուրջդ ուրախ եմ թէ տխուր: Դու ոչ ատել, ոչ էլ սիրել գիտես: Կտուցը մկան ծակին տնկած արագիլի պէս, բարացել ես. գիտես զոհերիդ համար ուր ես որ անուկուն պիտի դարձնես մտնես: Կարծեմ գիտես, այդ սեղանը՝ պատիւ քեզ, մկան թակարդ են կոչել. յոյսով թերթում ես թերթերը, որ անճարակ մի մարդ կամ թատրոնից վաճառու մէկին գտնես... քեզ ճար անելու համար, նստել ու խորտակուած նաւի նաւապետի պէս, կորցրածդ ես համրում:

Խեղճ իմելի: Գիտես ես քեզ խղճում եմ, դու դժբախտ ես. դժբախտ. չարաժիտ, ոխակալ՝ վիրաւոր գազանի պէս: Դժուար է, բայց պէտք է քո վրայ զայրանամ. վերջապէս դու անգոր ես... Բորի հետ անցածը ինձ ոչ վնասել... ոչ էլ խանդարել է: Եթէ դու կամ մի ուրիշը ինձ ստիպել էք շոկոլատ խմեմ, վատ բան չէք արել...

(Մի լրիւ գգալ շոկոլատ է խմում, յետոյ ամբողջովին զգաստացած):

Շոկոլատը առողջարար խմիչք է. դեռ աւելին. եթէ դու ես օրինակ եղել թէ ինչպէս հաղնուեմ՝ tant mieux*: Դրա համար հիմա՝ ամուսինս ինձնով աւելի է զբաղւում: Ուրեմն ես չահել ու դու կորցրել ես: Տեսա՞ր ինչեր ես կորցրել: Վստահ յոյս ունէիր որ ես տեղիդ պիտի տամ՝ ինչպէս դու. դրա համար հիմա նստել ու ափսոսում ես. իսկ ես ոչ: Գիտես, պէտք էի ստոր լինեմ: Ինչո՞ւ իմ պիտի լինէր այն ինչ մի ուրիշը չէր ուզում: Ամէն ինչ ասուեց ու լսուեց: Հիմա տեսնում եմ, իրապէս ես եմ ուժեղը... Դու ինձից ոչինչ չստացար. միայն տուիր: Առակի դողի պէս պիտի ասեմ՝ «Երբ դու արթնացար, ես արդէն քո կորցրածի տէրն էի»:

Տեսա՞ր. ինչի որ դու ձեռք ես տալիս, ամուլ ու փուչ է դառնում: Քո կակաչներն ու կրքերը քեզ սէր չբերին. ինչպէս ինձ բերին: Քո բորոյները քեզ ապրելու արուեստը չսովորեցրին. ինչպէս ինձ սովորեցրին: Եւ հօրը համաճուռն իսկիւր քո զաւակը չէ...

Իսկ դու միշտ լուռ ես, լուռ. ինչո՞ւ: Պոստովանում եմ. համոզուել էի ուժեղ ես, քանի որ լուռ ես. բայց պարզապէս կարծես ասելիք չունես ու միտքդ է պարագ:

(Վեր է կենում եւ գետնից վերցնում է կօշիկները):

Հիմա ես տուն եմ գնում ու կակաչները հետս եմ տանում: Քո կակաչները: Դու դժուարանում ես ուրիշներից դառնում, դժուարանում ես կուռել, խոտարհուել եւ չոր եղէգի պէս կոտրւում, փչւում ես:

Շնորհակալ եմ իմելի, յատկապէս ինձ տուածդ դատերի համար: Շնորհակալ եմ նաեւ, որ ամուսնուս սիրել սովորեցրիր: Հիմա ես տուն եմ գնում. նրան սիրելու:

(Գնում է):

Թարգմանեց՝ Արթի ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

1963 թ., Թեհրան
(վերանայուել է 1983 եւ 2004 թվերին, Փարիզ)

Թարգմանութեան համար հիմք են ծառայել՝

— Elizabeth Sprigge-ի (1955)

— Arvid Paulson-ի (1960)

— Michael Mayer-ի (1964) անգլերէն թարգմանութիւնները:
(Համեմատուել է նաեւ Ֆրանսերէն թարգմանութեան հետ):

(*) tant mieux - (Փր.) աւելի լաւ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿԸ ՅԱԿՈԲ ՕՃԱԿԱՆԻՆ

Գրեց՝ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

1937ին Յակոբ Օճականը սրտի ծանր տագնապ մը կ'ունենար, որու հետեւանքով բժիշկները կրեն կ'արգելէին օրական մէկ ժամէն աւելի աշխատել: Այդ արգելքը եղած է իր յառաջ քաշած պատրուակը՝ «Մնացորդաց» չորրորդ գիրքը, պարմանականօրէն «Դժոխք» կոչածը չգրելու եւ վիպաշարը անաւարտ ձգելու համար: Եղած են անշուշտ շատ աւելի ծանրակշիռ, գրական պատճառներ, քան սոսկ առողջականը, որոնք կանխած են այդ ծրագրին լրումը:

Բայց այդ տագնապին անմիջական հետեւանքներէն այն եղած է, որ Օճականի հայրենակիցներու հրաւերով, անուանի գրագէտը կազմուեալ համար Երուսաղէմէն մեկնած է Փարիզ, ուր մնացած է քանի մը ամիս: Այդ միջոցին, ինչպէս կը պարզուի ստորեւ հրատարակուող անտիպ նամակէն, Հոկտեմբեր 1937ին քանի մը օրով այցելած է Մարսէյ, ուր հանդիպած է Հարաւային Ֆրանսայի թեմի առաջնորդ Գարեգին Եպիսկոպոսին (1880-1961) որ նոյն տարուան Յուլի 28ին Հարաւային Ամերիկայի Հայրապետական Պատուիրակ Նշանակուած էր՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս իորէն Ա.ի կոնդակով: Ինչպէս կը տեսնենք այս նամակի փոխադրութենէն, Գարեգին Եպիսկոպոսը (նոյեմբեր 1937ին արքութեան տիտղոս ստացած) դեռ կը սպասէր Երուսաղէմի Պատրիարք եւ Արմաշի իր դասընկերներէն Թորգոմ Արք. Պաշտպանի կարգադրութեան վարդապետ մը ուղարկելու, որպէսզի կարենար մեկնել իր նոր պաշտօնավայրը: Սպասումը արիւտ երկար էր եւ դեռ նոր Ապրիլ 1938ին Գարեգին Արք. Պաշտպանը կը ժամանէր Պուէ-նոս Արքայ, սակեւ համար պաշտօնավարութեան թեմանուոր 12ամեակ մը, որ մինչեւ այսօր գնահատանքով յիշուած է այդ ժամանակաշրջանի վերապրող դերակատարներէն:

Օճականի եւ Պաշտպանի ծանօթութիւնը շատ հին էր: Երեք տարիով աւելի մեծ եկեղեցականը անոր դասընկերը եղած էր Երեւանի վիպասանին Արմաշի մէջ անցուցած ուսումնական կարճատեւ շրջանին: 1901-1914ին եւ Զինադարարի ժամանակաշրջանին, հաւանական է որ ծանօթութիւնը զարգացած ըլլայ այլ խորհրդակցութիւններով, որոնց մասին տեղեկութիւններ կան: Սակայն, Օճականի Պոլիսէն վերադարձան մեկնումէն ետք, այս հանդիպումը առաջինն էր: Այս նամակէն զատ, որու ձեռագիր բնագիրը կը պահպանուի Երեւանի Եղիշ Զարեհ Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին մէջ (Յակոբ Օճականի Փոստ, Թղթապանակ 88) եւ զոր կը հրատարակեն նոյնութեամբ, յայտնի է, թէ՛ այդուր պահպանուած են ուրիշներ: Կենթադրենք որ հանգուցեալ եկեղեցականի արխիւին մէջ, որ պէտք է պահպանուած ըլլայ Պաշտպանի Պատրիարքարանը (ան 1950-1961ին եղած է այդ նուիրապետական աթոռին գահակալը), Երեւան գտնուին Օճականի պատասխանը եւ այլ առնչակից վաւերացողութիւններ:

Որոշ տեղեկութիւններու համաձայն, Պատրիարք ընտրուելէ ետք Պուէ-նոս Արքայէն փոխադրուելով Վոսիփրի ափերը, Գարեգին Արք. ծրագրած էր իր հարուստ գրագրարանը Արթուրին ձգել: Այդ ծրագիրը չիրականացաւ, մեզի անյայտ պատճառներով: Հետեւաբար, «Մնացորդաց» իր օրինակները հաւանաբար Պոլիս են, ու թերեւ կը պարունակեն Օճականի մակագրութենէն զատ, նաեւ իր Թղթակիցէն նշումներ, ինչպէս եւ այն «գաղտնիք» ինքնաշարժութիւնը, թէ արդեօք վերջինս կարողացած է ժամանակն ու շունչը ամբարնել ընթերցումը աւարտելու համար: Յիշենք, որ ի շարք այլ գրական գործերու, Գարեգին Արք. նաեւ եղած է «Նարեկ»ի արեւմտահայերէն երրորդ թարգմանութեան (1926, Բ. տիպ՝ 1948) հեղինակը:

Շրջանի մը մէջ, ուր «Մնացորդաց» ի Գահիրէի ձախաւեր հրատարակութիւնը յաջողած էր ամբողջով անմատչելիութեան առասպելը եւ ուր վիպաշարին գրական

արժէքը թեր ու դէմ կարծիքներ ստեղծած էր, շահեկան է այսօր կարգաւ վերջին արմաշականին՝ Պաշտպանին Արք. ի այս նամակը, ուր գիրքին սկզբնական աւելի քան 100 էջերը «անսկզբ» ու հանդիման կարգաւ կը հաղորդէ, ինչպէս եւ քանի մը այլ նկատողութիւններ: Հակառակ երբեմն մանրամասնապատ ու հնարոյր երեւոյթին, նամակը նաեւ հետաքրքրական ընթերցում մըն է պարզապէս որպէս ոչ այնքան հեռու անցեալի գրողական ոճի նմոյշ:

Նիւ ձըրքի

8 Ն[Ո]Յ[Ե]Մ[Ե] 1937, Մարսէյ

Սիրելի Օճական,
Իբր «փիլիսոփայի գլուխով կաղաւթ», քեկաւորի գլուխով փիլիսոփայ - Երկուսն ալ կ'անցնին յաճախ մարդկային խեղճ գլուխը - բիւ սկզբնաւոր «փորձ կուշտ» (մեր լուսահոգի հոր՝ Դուրեան Ս[ըրաքան]ի բացատրութիւնն է) Մնացորդաց-ի մէջէն մինչեւ 104 էջ: Ըրի աւի՛ գրքի առանց շունչ առնելու, զի համէն գատ՝ մերք շա՛տ երկար հատուածներն ալ հազիւ ժամանակ կու տան բռնուած շունչին փչի մագաղաթին շնորհիւ:

Այդ ի՛նչ ներքնային դրսեւորումներ մեր փիլիսոփայութեանը՝ որոնք կը փակուին՝ քեկ առ քեկ՝ ամենէն ծածուկ ու պակասաւոր հոգիներէն եւ քանի ֆողերու տակէն՝ ուր աչի շատ փչի պահներ կարող են քափանցել: Նաեւ ի՛նչ գունագեղ վերձեւումներ հազիւ կ'առնելի, կամ նոյն իսկ չկ'առնուած արտայայտութեանց, ձեւերու եւ տարազներու՝ որոնցով վիպային տաւաններ կը հիւսուին կամ կը հիմնուին:...

Բայց դեռ ծայրն ենք ծրարող Մնացորդաց-ի, որպէսզի աւելի քան մը հարաւարարիմ ըսել: Խորանալ հարկ է, - ինչպիսի դու խորաշարքի եւ անքննելի հեռու, բաց ծովուն: Եւ ես առար փայլութիւնը կը բուրբ քեկի պիտի ունենամ:

Եւ գիտե՛ս ո՛ւր է գաղտնիքը առար: Այն խորունկ համակրանքին մէջ՝ գոր ստեղծեց նա [sic] մեր փառի մ'օրումն մտերմութիւնը. առանց գանգ ընելու կաղաւթաբլուխն ունենալու՝ հաղորդուի շա՛տ խորացած եւ գուցէ մերք խորագած արժէքին Մնացորդաց երկունքին: Այս անգամ իսկապէս փիլիսոփայի մը գլուխը՝ մերկացած իր կաղաւթի լայն ու ոլորումն փաթոյթ-թերթերէն - որոնցմէ մերս ալ քեքիս դժուար չըլլայ յիմարութեան վեր իմաստութիւն մը տեսնելու. պիտի կրնար բերել իր ըմբռնողի գնահատանքը:

Բայց սա «կախարդ» ժամանակը, որուն կը լծակցի երբեմն առողջութիւնը, երբեմն ալ յիմարութեանց կամ պարապութեանց տաղտուկը, պիտի քողմուռ որ ըստուար ու չլմնացած հատորները ուսումնաբար էր մը անյագութեամբ՝ Հոգիէն մեր շնչումը, - տեսնելի: Ըսի արդէն քե՛կ փայլութիւնը պիտի ունենամ:

«Շնորհակալ եմ»՝ չըսի, հաստատեալ բացատրութիւն մը գործածած ըլլալու երկիւղէն: 104 էջ անսկզբնաւոր ու հանդիման կարգաւ կարծեմ կ'արժէ հազար շնորհակալութիւն, մանաւանդ երբ ան իր հետ կը բերէ անորժակը՝ ուսելու ամբողջ մանրամասն՝ եզրիկէլեւն տուարիմ նման: Քեզի հետ կամ քեզմէ վերջ հասած կ'ըլլան անշուշտ ընդ սուսա նկարները, սուսանուէր - փչի՛ մըն ալ նարեկանուէր - փայլող յիշատակներով՝ ո՛չ երկար ապրանքի ցուփեր:

Ընդունած եմ Ս. Պատրիարքի պաշտօնական նամակին հետ նաեւ կողակերպ՝ ներակտուր փոփոխութիւն ծնողաց ուղղութեամբ: Բայց այդ ի՛նչ կոնգալ է: Կոնգալ փիլիսոփայներ կամ փիլիսոփայագլուխ կաղաւթներ ի՛նչ հասկնան անկից: Սրբազանը ինքն աւելի կարգ ու գեղեցիկ օրհնագիր կրնար գրել: Ըսեմք նաշակի խնդիր մը, կամ... աւանդութեան:

Նամակին տակ նշեր էր քե՛կ «յաջորդի» պիտի գրէ վարդապետի մակին: Ի սէր Աստուծոյ եւ այս ժողովուրդին, ըսէի ի-

ARMENIE : PASSION

Entretien avec Dominique de Williencourt

Violoncelliste-compositeur, «au style incomparable, d'une densité et d'un raffinement extrême» (Pierre Petit, Le Figaro), Dominique de Williencourt a été le disciple d'André Navarra, Philippe Muller, Marcel Bardon et Mstislav Rostropovitch (deux Premiers Prix au Conservatoire de Paris et lauréat du Concours Rostropovitch). Il a obtenu le Grand Prix de l'Académie du Disque, a été invité au jury du Concours International de quatuor à cordes Chostakovitch 2004 à Moscou et a donné des concerts sur les scènes internationales dans plus de quarante pays. Chevalier de l'Ordre National du Mérite, il enseigne au Conservatoire Supérieur de Paris - CNR. Directeur musical de l'Association «Pour que l'Esprit Vive», D. de Williencourt a initié un lieu de résidence d'artistes à l'Abbaye de La Prée (Indre), ainsi que des Rencontres musicales. Il organise chaque année la Croisière du 3ème Millénaire qui réunit Barbara Hendricks, José Van Dam, Teresa Berganza, le Quatuor Borodine, Marilyn Horne, Marie-France Arakélian...

Avec son «violoncelle de soie et de velours...» (Pierre Petit, Le Figaro), un Gagliano de 1754, il trouve inspiration, sérénité, recul et énergie dans des contrées telles que l'Arménie, le Sahara, l'Inde, le Yémen pour composer ses œuvres.

- Quelles sont les raisons qui vous ont mené en Arménie ?

- Après le tremblement de terre qui a ébranlé le nord de l'Arménie le 7 décembre 1988, j'ai été invité par la Croix Rouge française pour donner des concerts et apporter un peu de poésie et de musique dans ce pays une nouvelle fois meurtri.

- Vous avez composé une très belle pièce intitulée «Etchmiadzine et le Mont Ararat» parue sous le label EA Records (voir ci-dessous discographie). Quelle en a été l'inspiration ?

- J'ai été très vite conquis par le peuple arménien et la chaleur de son accueil. Après mes concerts, j'étais invité chez de nouveaux amis. Nous ne nous comprenions pas toujours, à cause de la langue, mais le plus simple était de parler en musique. Ainsi, j'ai très souvent improvisé avec différents musiciens et j'ai pu m'initier à la culture arménienne. De plus, j'ai été très impressionné par les chants sacrés entendus dans certains monastères et, bien sûr, à la Cathédrale d'Etchmiadzine. J'ai essayé de transcrire au violoncelle ces impressions et cette ambiance de recueillement si profond et si intense. Les œuvres de Komitas m'ont également permis d'approcher la culture arménienne dans ce qu'elle a de plus beau.

- Pourquoi avoir décidé d'exécuter cette même pièce en rappel à chacun de vos quatre concerts donnés en avril dernier à la Sainte Chapelle où vous interprétiez l'intégrale des «Suite pour violoncelle seul» de J.S. Bach ?

- Les thèmes choisis dans cette pièce sont nostalgiques. C'est le sentiment qui

m'envahit après avoir interprété les Suites de Bach. J'ai voulu aussi rendre hommage au peuple arménien éprouvé par le temps et l'histoire.

- Pour illustrer le livret accompagnant votre récent enregistrement des «Suites pour violoncelle» de Bach, vous avez choisi, entre autres, des photographies où on vous voit jouer du violoncelle au seuil de la chapelle de Karmavor, devant les monastères de Sanahin et de Saghmosavank, ainsi qu'à l'église d'Amherd. Quelles sont les raisons de ce choix ?

- Je parcours le monde avec mon violoncelle, mais quelques endroits m'ont profondément marqué. Certaines pièces sont mieux adaptées au lieu choisi que d'autres. En ce qui concerne les Suites de Bach, il est nécessaire de trouver un lieu propice à la réflexion, un lieu de solitude sûrement porteur de spiritualité, comme le sont les monastères arméniens.

- Votre épouse et vous-même avez créé une association de soutien à l'Arménie. Pouvez-vous en dire plus à ce sujet ?

- Nous sommes retournés en Arménie en 2003 avec nos trois enfants. Nous avons visité une grande partie de ce merveilleux pays, et, une fois encore, nous avons été bouleversés par les conséquences du séisme. Mon épouse* a donc décidé de créer une association en partenariat avec notre village en banlieue parisienne «Soisy pour Kéghassar en Arménie», sous le parrainage de la municipalité, afin d'aider en priorité les enfants démunis qui n'ont pas eu la chance des nôtres. Je dois dire que, malgré leurs traumatismes et leur grande pauvreté, les villageois victimes du tremblement de terre, comme ceux de Kéghassar, forcent l'admiration par leur dynamisme, leur sens aigu de la fête et de l'hospitalité.

Propos recueillis par
Angèle KAPOIAN

* Guillemette de Williencourt, sculptrice, dirige non seulement l'association mais a également offert, en 1991, à la ville de Rantchpar (plaine de l'Ararat), ses sculptures taillées sur place, représentant des Arméniens.

DISCOGRAPHIE SOMMAIRE
DE DOMINIQUE DE WILLIENCOURT

WILLIENCOURT, Etchmiadzine et le Mon Ararat, 2004. Editeur : EA RECORDS : Européart, 68 rue du Château des Rentiers, 75013 Paris. europeart@club-internet.fr

BACH, Six Suites pour violoncelle, 2004. Editeur : EA RECORDS

DVORAK, Concerto, BRAHMS, danses hongroises 5 et 6, 2002, Savaria Symphony Orchestra. Editeur : Disques TRITON (INTCM 527982)

SAINT-SAËNS, concerto n° 2 pour violoncelle et orchestre et suite opus 16 pour violoncelle et orchestre, 1998, Orchestre Philharmonique de Monte-Carlo. Editeur : Disques ARION (ARN 68347)

BRAHMS - BEETHOVEN, double et triple concerto, 1998, Philharmonie de Lorraine, avec Gérard Poulet et Emile Naoumoff. Editeur : Disques ARION (ARN 68431)

BRAHMS, Les trois sonates, 1997, avec Emile Naoumoff, piano. Editeur : Disques Pierre Vévany (PV797021)

PROKOFIEV - MIASKOVSKI, Sonates, 1995, avec Jean-Pierre Armengaud, piano. Editeur : Disques CIRCE-ADDA (87127 LD)

FLORENTZ - LANCINO - BACRI - WILLIENCOURT, 1993, Williencourt, Oeuvres pour violoncelle seul. Editeur : Disques TRITON (INTCM 527982)

Pour plus de renseignements, consulter le site : www.de-willencourt.com

L'ÉCRITURE DU MASSACRE

par Chaké MATOSSIAN
Docteur en Philosophie et Théorie
de la Communication

Tel est l'objet de l'ouvrage réunissant onze études, édité par Gérard Nauroy chez Peter Lang (Berne, 2004) et intitulé : **L'écriture du massacre en littérature entre histoire et mythe** avec cette précision pour le moins ambitieuse : **Des mondes antiques à l'aube du XXIe siècle**.

Le génocide des Arméniens et le mot même d'Arménien n'y figurent pas alors qu'on aurait pu attendre au moins une référence et, au vu de l'extension donnée par les auteurs au terme «littérature» incluant le discours télévisuel, un article consacré sinon à la littérature (XIXe ou XXe siècle), à la presse ou à la BD, une étude sur le cinéma, par exemple, de Kazan à Egoan.

Absence frappante et intéressante, comme celle, étrangement dérangeante qui apparaissait dans le livre de Primo Lévi **Les naufragés et les rescapés — Quarante ans après Auschwitz** (Gallimard, «Arcades»). Dans sa préface, celui-ci, qui ne pouvait évidemment ignorer le génocide des Arméniens, écrivait :

«Jusqu'au moment où j'écris, et malgré l'horreur de Hiroshima et de Nagasaki, la honte des goulags, l'inutile et sanglante campagne du Viêt-nam, l'autogénocide cambodgien, les disparus d'Argentine, et toutes les guerres atroces et stupides auxquelles nous avons assisté ensuite, le système concentrationnaire nazi demeure une chose unique, tant par les dimensions que par la qualité. Dans aucun autre lieu ni temps on n'a assisté à un phénomène aussi soudain et aussi complexe: jamais autant de vies humaines n'ont été éteintes en aussi peu de temps, et avec une combinaison pareillement lucide d'intelligence technique, de fanatisme et de cruauté. Il n'est personne pour absoudre les conquêtes espagnols des massacres qu'ils ont perpétrés pendant tout le XVIe siècle en Amérique. Il semble qu'ils aient provoqué la mort de soixante millions d'Indiens au moins, mais ils agissaient pour leur propre compte, sans, ou contre, les directives de leur gouvernement, et ils étendirent leurs méfaits, en vérité très peu "planifiés", sur un espace de plus de cent ans, et ils furent aidés aussi par les épidémies qu'ils apportaient involontairement avec eux»¹.

Plus loin, Primo Lévi, voulant sans doute insister sur la valeur inaugurale du génocide des Juifs en occultant celui des Arméniens, reprenait une liste de tortionnaires qualifiés d'«imitateurs» :

«Je n'ai pas tendance à pardonner, je n'ai jamais pardonné à aucun de nos

ennemis d'alors, pas plus que je ne me sens disposé à pardonner leur imitateurs d'Algérie, du Viêt-nam, d'Union soviétique, du Chili, d'Argentine, du Cambodge, d'Afrique du sud, parce que je ne connais pas d'actes humains qui puissent effacer une faute; je demande justice, mais je ne suis pas capable, personnellement, de me battre à coups de poing ni de rendre des coups»².

Pourquoi Primo Lévi refusant de pardonner les imitateurs n'évoque-t-il pas les prédécesseurs turcs? Mieux encore, voulant montrer la communicabilité propre à l'homme, Primo Lévi prend pour exemple le «marin turc» du film d'Antonioni, **Le désert rouge** :

«Dans le monde normal d'aujourd'hui, celui que par convention et par opposition nous avons appelé tout à tour "civilisé" et "libre", il ne nous arrive presque jamais de nous heurter à une barrière linguistique totale: de nous trouver devant un être humain avec lequel nous devons absolument établir une communication, sous peine de mort, et de ne pas y parvenir. Antonioni en a donné un exemple fameux, mais incomplet, dans **Le désert rouge**, avec l'épisode où la protagoniste rencontre dans la nuit un marin turc qui ne sait pas un mot d'aucune langue sauf la sienne, et essaie vainement de se faire comprendre. Exemple incomplet, parce que des deux côtés, même du côté du marin, la volonté de communiquer existe, ou, du moins, la volonté de refuser le contact est absente»³.

Poursuivant ses pensées sur la communication entre les hommes, Primo Lévi distingue la situation du touriste de celle de l'émigré, accordant une fois encore au Turc un rôle positivement connoté :

«Le cas de l'émigrant italien dans l'Amérique d'il y a cent ans, celui du Turc, du Marocain ou du Pakistanais dans l'Allemagne ou la Suisse d'aujourd'hui, sont à coup sûr plus dramatiques»⁴.

Les occultations et les absences sont également une manière de représenter et, en ce sens, l'ouvrage **L'écriture du massacre** nous intéresse, en pouvant nous éclairer sur ce qu'il nous incombe de faire pour que la représentation-présence se trouve dynamisée. Si la visite à Bruxelles le 23 septembre 2004 du Premier Ministre turc, Recep Tayyip Erdogan, n'a pas suffi à éveiller une réaction

minimale de la part du Président de la communauté arménienne de Belgique, malgré le récent communiqué de presse de la Fédération euro-arménienne relative au projet de criminalisation de l'affirmation du génocide des Arméniens dans le nouveau code pénal turc et au négationnisme intégré dans les programmes scolaires turcs, c'est que nous acceptons, d'une certaine manière, un assujettissement volontaire au niveau de notre représentativité collective.

Ainsi, le livre **L'écriture du massacre** nous aidera-t-il à voir les voies par lesquelles les massacres se trouvent présentés et représentés, mis en scène par l'écriture et l'image. Nous en proposons donc le compte-rendu.

Partant d'une interprétation cinématographique de l'Odyssée, **Le Mépris**, de Jean-Luc Godard, Monique Bile examine le massacre des prétendants dans le texte homérique. La linguistique et l'anthropologie (don et contre-don de Mauss) se trouvent convoqués pour montrer le rôle du festin, celui du chant, des libations, des sacrifices, de l'hospitalité dans le pacte ou le traité qui s'établit entre les hommes ou entre les hommes et les dieux. L'étude rigoureuse et passionnante met en évidence l'attitude négative, antisociale, sacrilège, des prétendants relativement à toutes ces règles sociales et culturelles. Parce qu'ils enfreignent le code et que la vengeance fait partie de ce code, les prétendants doivent être massacrés. Subsiste la question de l'absence de vengeance de la part de la famille des prétendants et de l'absence de compensation offerte par Ulysse, double manque qui empêche les prétendants de s'affranchir de ce statut et les maintient, comme tels, même dans la mort : «Ils resteront à tout jamais des êtres inaccomplis, dans la vie et dans la mort; ils sont d'éternels prétendants» (p.24). Ulysse, quant à lui, semble échapper à la négativité de son geste par la sublimation que réalise Homère en comparant le héros à l'aède, l'arc à la cithare, offrant ainsi, par la voix de Phémios, le chanteur épargné du massacre, la possibilité d'une continuité de l'histoire, d'une victoire de la parole sur la violence.

Sylvie Franchey d'Esperey examine la portée du terme «aristie» qu'elle préfère traduire par «prouesse» et non «exploit» en précisant que les actes héroïques ainsi valorisés «consistent en général à tuer le plus grand nombre possible d'ennemis» (p. 27). L'auteur montrera qu'il s'agit d'une force conserva-

trice maintenue dans l'épopée mais s'effaçant au cours de l'histoire, au bénéfice de la «pietas», typiquement latine. Le terme «aristie» reste indissociable de «aristos», le meilleur, comme en témoigne, dans l'Iliade, Achille, le «meilleur» des Achéens. Signalant deux problèmes, celui de l'organisation du récit et celui des valeurs morales, l'auteur adoptant la vision de Lukacs selon laquelle l'épopée caractérise une société close, montre qu'Achille choisit la gloire plutôt que la longue vie, que cette gloire résulte du courage dans les combats et que, dès lors, «le massacre ne pose pas de problème en soi» (p. 30). Passant ensuite à l'univers latin, une ville, un empire, S. Franchey d'Esperey voit en **l'Enéide** «l'œuvre originale d'un individu qui a pour but de livrer au public sa conception du monde» (p. 31). L'histoire d'Enée (temps mythique) doit dire le présent (temps de l'énonciation), montrer Auguste, fondateur de Rome. Si, parmi les valeurs morales, le courage au combat n'a pas disparu, il cède le pas à la «pietas» (les bons rapports établis avec les dieux, les parents, la patrie), valeur typiquement romaine, dont, avec la «fides», Stace fera l'éloge tout en introduisant un élément nouveau, le suicide (p. 42). Examinant de près certains passages de **l'Enéide**, S. Franchey d'Esperey met en évidence la négativité qui interfère dans la description des massacres, le «doute et, avec le doute, la modernité» (p. 37), doute renforcé chez Lucain à travers sa dénonciation de la «perversion de l'aristie par la guerre civile» (p. 39). Il s'agirait en somme de montrer dans l'évolution d'un terme le passage de la société close à la société ouverte.

La distanciation prise par rapport à la valeur du massacre semble s'accroître avec le corpus alexandrin du IVe siècle, analysé par Ingrid Brenez qui assimile toutefois le meurtre (p. 66: celui de Spitaménès par sa femme) au massacre lequel implique tout de même un certain nombre de morts, «un grand nombre, une multitude» comme le met en évidence Gérard Nauroy dans une mise au point du vocabulaire latin relatif au massacre (pp. 74-76). A partir de sa lecture des textes (**Res gestae Alexandri Macedonis** de Julius Valerius, **Itinerarium Alexandri** et **Epitomé de Metz**) I. Brenez remarque la retenue des auteurs, l'amoindrissement du rôle des massacres. Ces derniers se distinguent selon leurs auteurs : massacre civilisateur, fondé en raison, de la part des Grecs et massacre bestial du côté des barbares (question de perspective, comme le soulignera un Pascal) qui, massacreurs ou massacrés restent «en état d'infériorité morale» (p. 64). Si le massacre du côté alexandrin trouve une justification civilisatrice, il ne s'en trouve pas valorisé pour autant et demeure, comme mal parfois nécessaire, rattaché à la brutalité.

La voie semble ainsi ouverte à un idéal de paix que prônera le Christianisme. Gérard Nauroy, dans son étude longue et dense, se propose «d'analyser les formes nouvelles que les idées chrétiennes ont confédérées à la représentation du massacre» en se «fondant sur deux événements devenus des mythes : le massacre des saints Innocents et, ce qui en constitue une sorte de "prototype" dans le judaïsme, le martyre des frères Maccabées» (p. 74). Evoquant le contexte historique de l'insurrection et de la persécution des Maccabées, annonçant de «manière anticipée celui de la persécution des chrétiens par l'Em-

pire romain» (p. 78), l'auteur met en évidence que l'atrocité des supplices vécus par les martyrs justifie l'utilisation du terme «massacre» qui, a priori, implique «un grand nombre de victimes» (p. 78) et permettra à l'épisode héroïque d'acquiescer un caractère exemplaire, de donner lieu à une double version (II et IV Maccabées), sous influence de laquelle: «l'histoire du prêtre Eléazar, des sept frères et de leur mère sera lue, mentionnée, réécrite, commentée avec ferveur par les premiers écrivains chrétiens, tant grecs (Origène, Grégoire de Naziance, Jean Chrysostome) que latins» (p. 79) ce dont témoignera encore le XVIe siècle. G. Nauroy scrute le texte d'Ambroise de Milan (386) faisant l'éloge des sept frères et de leur mère et montre, à partir du vocabulaire et du style auquel recourt le pasteur chrétien, la mise en place d'une «militia Christi», d'une prise de distance par rapport au modèle juif, la transformation de l'horreur physique du massacre en une «sorte d'extase» (p. 88). Avec Ambroise, le vainqueur et le vaincu: «La victoire des Sept sur Antiochus annonce, voire incarne dans la perspective providentielle de l'histoire chrétienne du salut, la victoire des martyrs chrétiens sur les empereurs persécuteurs, triomphe spirituel dans un autre monde mais aussi triomphe temporel de la doctrine chrétienne appelée à se répandre sur terre jusqu'aux confins de l'Inde, là même où le plus glorieux conquérant du paganisme, Alexandre le Grand, avait dû battre en retraite» (p. 86). G. Nauroy étudie ensuite le massacre des saints Innocents par Hérode relaté dans l'évangile de Matthieu qui, par l'absence même de description réaliste, pathétique ou pittoresque du massacre, suscite chez les interprètes une lecture herméneutique. Ainsi l'image du «**puer senex**» ressortit-elle pour faire des innocents le symbole de la victoire du Christ et les révéler comme descendants d'une lignée qui aura su se couper les liens tant avec le judaïsme qu'avec le paganisme. Creusant les textes des contemporains d'Ambroise, G. Nauroy y trouve la même discrétion relativement à la description du massacre et la même mise en avant du topos de la **militia Christi**. Deux exceptions se dégagent toutefois, la première, celle du sermon de Maximin l'Arien dont Nauroy nous offre une première traduction française pour y montrer qu'en vertu du même topos déjà repéré, les innocents, loin d'être passifs, sont considérés comme des combattants du Christ. La seconde se trouve chez Prudence qui «rapproche Maccabées et Innocents» (p. 111) et réserve la description du massacre aux Maccabées. En conclusion, les exégètes s'intéressent «à la recherche du sens plus que du sang» (p. 116).

La deuxième partie de l'ouvrage, «De la Renaissance au XIXe siècle» s'ouvre sur le texte d'Alain Cullière, «La Saint-Barthélémy au théâtre — de Chantelouve à Baculard d'Arnaud». Après avoir consacré de longues lignes à donner son opinion peu convaincante sur la différence entre guerre et massacre («Si les guerres sont les tristes paliers de nos civilisations, les massacres sont les méandres de notre barbarie» p.123), l'auteur, s'occupant de la période annoncée dans son titre, déclare étrangement que le massacre présente «quatre caractéristiques», à savoir, 1) la rupture dans l'histoire événementielle, 2) une rupture au niveau des consciences avec l'émergence d'une pensée du contrat social qui apparaît dès 1573, 3) une dimension hystérique et 4) une transformation en mythe dont Voltaire tire sa gloire avec la **Henriade**. In fine, Cullière se souviendra d'une cinquième caractéristique, la sédimentation: «il [le massacre] se dépose dans la mémoire, inerte, devient un sédiment de la couche dure sur laquelle notre humanité se repose» (p.146). L'auteur aborde tard (pp.128-129) la problématique annoncée, celle d'une analyse des deux premières pièces françaises évoquant la St Barthélémy, la première, à visée polémique et catholique, de Chantelouve (1575) et la seconde de Baculard d'Arnaud (1740), plaidant la tolérance. Les deux pièces «évitent toute affabulation en introduisant les protagonis-

nistes authentiques» (p. 131) mais «chaque auteur, poursuivant son objectif propre, schématise les faits historiques» (p.133). Les auteurs se distinguent en ce que Baculard «ne prend pas soin d'évoquer les circonstances du drame» et que leurs pièces, on s'en serait douté, «correspondent à des esthétiques différentes et datées» (p.137), celle de Chantelouve s'attachant aux conventions horatiennes et celles de Baculard aux règles de la tragédie classique, comme le montre Cullière à travers l'analyse des textes dont il ressort que le massacre de la Saint Barthélémy ne constitue ni un grand sujet ni un bon sujet de théâtre.

L'article de Catherine Bourdieu-Weiss, «Les massacres des guerres de Religion dans l'art» est desservi par le manque de reproductions des œuvres auxquelles elle se réfère et dresse la liste, comme les gravures en couleur de François Hogenberg illustrant le massacre des protestants et le tableau d'Antoine Caron représentant le massacre des catholiques dans le lyonnais, le recueil de gravures de Tortorel et Périssin d'après les dessins de Nicolas Castellin ou le tableau peint en 1836 par Alexandre Evariste Fragonard, **Scène du massacre de la Saint-Barthélémy dans l'appartement de la reine de Navarre**, de même que la médaille et la peinture commandée par Grégoire XIII à Giorgio Vasari pour la «destruction du protestantisme», seule œuvre de commande, selon l'auteur. C. Bourdieu-Weiss donne une description narrative des œuvres répertoriées et son analyse demeure superficielle. Ainsi conclut-elle «En définitive, les représentations dans l'art des massacres perpétrés pendant les guerres de Religion restent peu nombreuses et concentrées dans la peinture, la gravure et la lithographie», affirmant hardiment que «les artistes majeurs du XVIe et du XVIIe s. n'ont produit, a priori, aucune œuvre évoquant les massacres. Les peintures et les gravures les plus connues sont soit anonymes, soit réalisées par des artistes mineurs» (p.161). A moins de considérer Dürer, Carpaccio ou Poussin et tant d'autres comme des artistes mineurs, ou de prendre à la lettre le titre de leurs œuvres, nous pourrions difficilement lui donner raison.

C'est du reste à la mémoire visuelle, celle des tableaux de Poussin et de «toute la peinture classique française» qui représente «des scènes de batailles ou de massacres, historiques, mythologiques ou bibliques» que Daniel Pister (p.167) assignera la forme choisie par Voltaire pour décrire les massacres. Dans son intéressante étude, l'auteur s'attèle à l'«imaginaire voltairien du massacre» (p.163) et montre, dans les textes de Voltaire, les similitudes dans la description des massacres. Le texte source, s'il peut être l'**Henriade** (1728) s'avère surtout être la Bible dont «il est un lecteur assidu» (p.166) ainsi que la tradition picturale. Scrutant la mise en scène du massacre chez Voltaire, D. Pister y repère l'existence de ce que nous pourrions appeler un négationnisme (il nie l'exécution des premiers martyrs chrétiens par les Romains), cautionne les combats de Catherine II de Russie contre les Turcs et recourt à l'«écriture indirecte du massacre» (p.170). Si les textes prônent le règne de la raison et la nécessité de la tolérance, il n'en véhiculent pas moins une attirance pour la violence, paradoxe bien résumé par l'auteur: «le paradoxe est que cette violence, dénoncée avec tant de force par Voltaire, il la porte en lui. Loin de toujours la stigmatiser, il lui arrive, non pas de l'exalter, mais au moins de sembler se repaître avec une certaine gourmandise des détails des exactions évoquées» (p.173). S'insurgeant contre l'inquisition, il lui dérobe ses méthodes qu'il applique «sur le mode fantasmatique» (p.175), nous dit Pister qui, pour conclure, revient à une pensée plus convenue sur l'auteur de *Candide* en affirmant que cette écriture du massacre répond à une nécessité de dénoncer le mal omniprésent et permet à Voltaire de surmonter l'effroi, d'exhorter le lecteur «à la vigilance contre tout ce qui menace la dignité de l'homme» (p.177).

A la lecture de la quatrième de cou-

verture annonçant que «Les onze études réunies dans cet ouvrage tentent de réfléchir sur la notion même de massacre et d'en proposer une définition», l'on se demande ce qui justifie la présence de l'article d'Emile Van Balberghe consacré à l'interview de Léon Bloy par Robert Caze (1885), journaliste, pamphlétaire et amateur de duels. L'étude ne concerne en rien les massacres (un duel n'est pas un massacre) et ne s'impose ici que par le fil métaphorique tenu rattachant l'écriture et la caricature au massacre. Le seul élément qui reste intéressant, pour nous, est que l'interview parue dans **Pal** le 4 mars 1885 est illustrée en couverture par un dessin d'Uzès (où Léon Bloy costumé en Turc fume tranquillement sa pipe en contemplant quatre suppliciés placés sur un immense pal sanglant [...]) (p.187). Choix d'image qui, vu l'époque, mérite d'être creusé.

Intitulée «Crises et guerres du XXe siècle» la dernière partie du volume présente une étude «microtextuelle» de Sylvie Freyermuth sur «L'écriture du massacre dans **Les Champs d'Honneur** de Jean Rouaud». L'auteur y repère la double composante de la définition du massacre «tuerie d'un grand nombre de personnes», d'une part, et, d'autre part, «relation qui met aux prises un seul tourmenteur avec un ou plusieurs êtres sans défense». Chacune de ces manifestations se trouve caractérisée par «une écriture bien particulière» (p. 208), l'une correspondant au niveau familial, le massacre des lignées familiales poursuivies par le sort et l'autre au niveau collectif, le massacre de la guerre de 1914. Sylvie Freyermuth examine avec soin l'écriture de Rouaud, son rythme, la syntaxe, les allitérations et assonances, la «ponctuation polyphonique» (utilisation des tirets et parenthèses), la manipulation sémantico-syntaxique qui permet au narrateur d'introduire son jugement critique et de poser une barrière entre des univers différents. Le regard critique ou la condamnation de la guerre s'effectue aussi par la narration d'un fait selon des points de vue multiples, faisant parler autant le visage que le paysage (p.222), lui-même «métaphore solidifiée du massacre» (p. 224) accueillant, dans sa propre dissolution la dissolution des êtres.

Danièle Henky propose une étude de «l'écriture du massacre dans deux récits contemporains de littérature de jeunesse», à savoir la «mise en récit du génocide rwandais de 1994 faite pour les enfants de douze ans et plus, dans **Les Héritiers du pays des collines** de P. Calame et dans **Souviens-toi, Akeza** de R.-M. Bayle» (p. 232). Procédant d'abord à l'analyse des catalogues des grandes maisons d'édition, l'auteur remarque que la violence des massacres et des guerres se présente dans un monde fictif dans les ouvrages destinés aux plus jeunes alors que le réalisme domine les livres adressés aux «junior». C'est pourtant sur la structure du conte, sur l'organisation de la légende, que se fonde le récit de P. Calame pour mener ensuite le lecteur vers une autre temporalité, le «bascullement dans une temporalité qui n'a plus rien de mythique» (p.238), le bouleversement spatio-temporel: «l'histoire ne se contente plus alors d'être une présentation esthétique du génocide rwandais, elle devient un témoignage sans complaisance qui relate un conflit d'une rare cruauté» (p. 239) et montre, par les interrogations «béantes» qu'elle laisse, son ancrage dans un moment précis de l'histoire, «la situation d'après-guerre au Rwanda en 1997, date de parution de l'ouvrage» (p. 242). Danièle Henky examine ensuite le livre de Reine-Marguerite Bayle, journaliste engagée dans Handicap International. L'ouvrage connoté par l'édition et la collection («j'accuse») s'ouvre sur une citation de Primo Lévi: «S'il est impossible de comprendre, il est impératif de savoir» (p.243) et multiplie les effets de mise en scène journalistique afin de présenter le texte comme «un témoignage écrit par une journaliste plus que comme un roman-jeunesse». Cependant, «l'organisation soignée du récit, le recours à de nombreux effets stylistiques, la transformation du personnage principal, la résolution finale du récit» condui-

sent D. Henky à «envisager que l'ouvrage pourrait bien se lire aussi comme un récit initiatique et se plier aux impératifs du genre» (p.245) et à conclure que nous nous trouvons ici, bien mieux qu'avec le livre de Calame qui prétendait y parvenir, devant un conte philosophique.

Dans l'article qui clôture l'ouvrage, «De la médiatisation télévisuelle des massacres», Noël Nel s'interroge sur l'affect télévisuel et analyse le «régime factuel et médiatique d'événementialité» (p. 252) pour montrer que le massacre télévisé est un événement moderne, c'est-à-dire détaché de ses liens à l'histoire et résultant d'une construction complexe: «le massacre télévisuel est une configuration symbolique de l'événement factuel, une construction ni tout à fait contrôlée, ni tout à fait contrôlable» (p.254) qui échappe à l'histoire. Par nature irréprésentable, le massacre se trouve néanmoins représenté et construit par «les régimes scopiques» des médias qui le relatent. Ainsi, Noël Nel rappelle-t-il la relation entre la photo et les camps d'extermination nazis en 1945, première rupture médiatique en fonction de laquelle il propose de penser la «seconde grande rupture, celle du 11 septembre 2001», qui ne se rattache plus au génocide ou au massacre provoqués par ce qu'il appelle, en reprenant sans les questionner des termes idéologiquement très connotés comme celui d'«ethnie», les conflits du «premier type», à savoir les «guerres traditionnelles entre Etats-nations» et les «conflits internes, qui impliquent des belligérants s'opposant au nom de la religion ou de l'ethnie, conflits qui prolifèrent depuis la fin de la guerre froide» (p.256). Le 11 septembre introduirait le «civicide» visant «les valeurs et croyances d'une grande partie de l'humanité, tout en se présentant de façon plus voilée» (p.256). N. Nel souligne, dans le cadre de la mondialisation, l'hypermédiatisation des conflits d'après la guerre froide et les relations qui s'établissent entre la logique médiatique et la logique politico-militaire: «l'information de guerre est aussi arme de guerre, et sa maîtrise devient une arme-clé dans la gestion des conflits» (p.260). Sans donner au lecteur de référence précise des émissions ou reportage télévisuels (alors qu'il le fait pour démontrer d'autres points de son argumentation, comme la question de la «posture énonciative»), Noël Nel se contente de convoquer le cinéma d'Eisenstein et la philosophie de Deleuze pour conférer d'emblée à la «monstration» télévisuelle des massacres un pouvoir d'«élévation», la création d'une image-affect dont il convient ensuite qu'elle ne se donne comme telle que par son inscription dans des «lignées iconiques d'emblèmes» (pieta, martyr...) dont les exemples relèvent de la photo de presse et non de la télévision qui joue davantage sur l'attrait du cadavre. L'auteur conclut avec ce qui constitue pour lui le dernier changement dans la scénographie du massacre, l'apparition de Ben Laden sur Al Jazira. Parlant «dans sa grotte de prophète», Ben Laden crée une «stratégie inédite d'intrusion dans l'espace public mondial, pour s'attaquer au cœur du symbolique et accomplir un saut supplémentaire dans l'imaginaire» (p.268).

L'on regrettera donc, en refermant l'ouvrage, qu'aucune étude n'ait été consacrée à la censure ou à l'occultation, aux génocides oubliés (les Indiens, les Arméniens...), refoulés, objets d'une tendance amnésique soigneusement alimentée pour que domine la mondialisation et ses valeurs soi-disant démocratiques exigeant, pour effacer toute trace rouge, la correspondance entre la noirceur de l'encre et celle du pétrole.

1) Primo Lévi, *Les naufragés et les rescapés — Quarante ans après Auschwitz*, Paris, Gallimard, «Arcades», 1989, p. 21.

2) Primo Lévi, *Ibid*, p.134.

3) Primo Lévi, *Ibid*, p.87.

4) Primo Lévi, *Ibid*, p.89.

ՆՈՐ ԵՐԿ ՄԸ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻՆ ՄԷՋ

ԿԱՆԱԶԵԱՆ - ԱՓՐԻԿԵԱՆԻ «ԱՐԵՂԱՆ» ՕՓԵՐԱՅԻ Ա. ԱՐԱՐԸ

Գրեց՝ ԲԺ. ԼԵՒՈՆ ՄՈՍՃԵԱՆ

Կը համարձակվիմ ըսելու, որ խմբավար-
ներգահան Կարպիս Ափրիկեան հայ ազնու-
ազդու ինքնակալական բնազատուի սա-
վերջին կէտ դարու ժամանակաշրջանին ըն-
թացքին, անսակարկ նուիրումով՝ արժա-
նաւոր շարունակող մըն է իր պաշտելի
երբեակ Կոմիտաս - Կանաչեան - Ալէմ-
յա՛հ բարձունքներուն:

Կարպիս Ափրիկեան յամառ ներդրում-
ներով, ոչ միայն իր ստեղծագործական
բեղուն գործունէութեամբ հարստացու-
ցած է հայ երգչախմբային կալուածէն
ներս եւ քնարական եզակի բնոյթով
բարձրորակ մեներգներ՝ մնալով միշտ
վիպապաշտական սեռի խումբին մէջ,
այլեւ ալ աւելի ճոխացուցած է հարուստ
մտաւիտայիններով, ընթերցումներով
ձեւաւորումներով, Փիւլիկ էքսփոզիտիոն-
ներով եւայլն, անխաթար պահելով հայ-
կական դասական երաժշտութիւնը՝ հաս-
նելու համար Շուպէրթեան լիտերը յիշ-
ջնող դիտարուեստական երգատեսակի:

Աւելին՝ ան Բարսեղ Կանաչեանի գոր-
ծերը մեծ հմտութեամբ պատշաճեցու-
ցած է բարձր ճաշակով՝ նուագախմբային
կազմի համար, ինչպէս են «Վարդերի
հետ», «Շուշու», «Ուռի», եւլն., դարձ-
նելով ալ աւելի հրապուրելի, աւելի հա-
րուստ, տալով գեղարուեստական նոր ո-
րակ: Եւ վերջապէս Կանաչեանի երգչա-
խմբային գործերուն ամենագեղեցիկ դը-
լուս-դործոց «Նանգը», որուն նուագա-
խմբի զմայլելի ընկերակցութեան տար-
բերակը կը հանդիսանայ մեր դասական
երաժշտութեան յաջողագոյն էջերէն մին:
Տաղանդաւոր երաժիշտը լիցքաւորած
է հայ երաժշտասէր անհատը, իր ստեղ-
ծագործ երեւակայութեամբ, լայնածա-
ւալ կոթողական փրօֆան-օրաթորիօ «Մա-
սնացի Դաւիթի ծնունդը», ըստ Յակոբ
Օլախանի դիւցազնալէպին:

Այժմ, մեզի կը ներկայացնէ Բարսեղ
Կանաչեանի «ԱՐԵՂԱՆ» օփերան, առա-
վին արարը, համաշխարհային առաջին
ունկընդրութիւն - ստեղծագործութիւնը:
Ինծի «ԱՐԵՂԱՆ» կը համապարփակէ
պատանկութեանս յուշերու տեսարան-
ներու շարք մը: Չափազանց խոտապա-
հանջ հիմնալի դերուստոց Գասպար Ի-
փէքեանի շունչին տակ, մենք պատանի-
ներս՝ Վանականներու դերերով կը պատ-
րաստէինք Լեւոն Շանթի դասական դար-
ձած «Հին Աստուածներ» թատերգութիւ-
նը: Եւ «ԱՐԵՂԱՆ» մեզի համար մարմնա-
ւորած էր շնորհալի գեղակերտ երիտա-
սարդ ուսուցիչս՝ վաղամեծիկ Բեկլար
Նուասարեան, դաւակը մեծ հրապա-
րակալի եւ ազգային գործիչ Վահան Նա-
ւասարեանի, տիպարով...:

Առ այդ, անյապաղ ճշգրիտ գաղափար
մը ունենալու մարմաջէն վարակուած՝
փափաքեցայ լուսաբանուիլ. նախ նիւթին
հեղինակին, պատմական եղելութեանց եւ
բնականաբար երաժշտական ընկալումը՝
երաժշտահան Ափրիկեանի յղացած ընդ-
լայնումը եթէ տեղի ունեցած է, ճոխա-
ցումը ու համանուագախումբի ծիրէն ներս
կատարած նուագադրական նորամուծու-
թիւնները:

Սյուռամենային սխալն ու ճիշդը ստու-
գելու համար հաճոյքն ունեցայ մտերմա-
կան զրոյց մը ունենալ այս համեստ եւ
հանրածանօթ երաժիշտին հետ:

Մեր հանդիպման ընթացքին հարց տուի
նախ թէ ինչպէ՞ս գտա՞ք Կանաչեանի այս
գործը:

Պատասխանեց. «2001 Նոյեմբերին, երբ
Մոնթեալ կը գտնուէի ներկայացնելու հա-
մար "Սասունցի Դաւիթի ծնունդը", Հա-
մար լատանի քրիստոնէութեան 1700ամեակի
հանդիսութեան ծիրին մէջ, «Համազգա-
րին» դասախօսութեան ընթացքին Տի-
կի Շաքէ Մինասեան - Տէր Միլեոնեան
հանրութեան առջեւ, ի գարմանս բոլորին
որցակ մը յանձնեց ինծի, Կանաչեանի ըն-
տանիքին համաձայնութեամբ, որպէսզի
վերակազմուի այս օրցակին մէջ գտնու-
ող Կանաչեանի «ԱՐԵՂԱՆ» օփերան, շեշ-
տելով որ այս երաժշտագրութիւն - փար-
թիստը միայն մնացած էր Կանաչեանի
ընտանիքին ձեռքը:

«Փարիզ վերադարձիս մօտէն քննելով

ձեռագրերնրը, տեսայ որ շատ մը երա-
ժշտական յորինումներ կը պահէին
այդ ծրարին մէջ:

«Ապա խնդրեցի Տիկին Սեդա Կանաչ-
եան-Թիւլայեղեանէն, Բարսեղ Կանաչ-
եանի աղջիկը, որ ինծի իրաւունքը տայ
սրբագրելու, փոփոխելու ի հարկին լրա-
ցումներով՝ դաշնաւորումներուն եւ նը-
ւագախմբագրութեան մէջ: Այս բոլորին
համար համաձայն գտնուեցաւ»:

- Որո՞նք են այդ փոփոխութիւնները.

- «Որպէսզի ունենդիրը պատրաստեմ
այդ ժամանակաշրջանի մթնոլորտին,
ստիպուած էի նախքան վարագոյրի բա-
ցումը, նախաճառ մը, այսինքն օփերայի
ներկայացումի ներածական բացումի տե-
սարան մը գրել, ներկայացնելով զրա-
դաշտական կրօնքի եւ նորամուտ քրիս-
տոնէութեան հակադրութիւնները:

«Անշուշտ պիտի նկատէք որ ներածա-
կան մը պիտի արտասանուի պատմողի մը
կողմէ:

«Ժամանակ չունեցայ այս պատմիչին
խօսքերը երգով ներկայացնելու ու թողե-
ցի Յակոբ Պալեանի խմբագրած բանաս-
տեղծութիւնը»:

- Նախաճառին մէջ ի՞նչպէս կ'արտա-
յայտուիք երաժշտականորէն:

- «Այս նախաբանը նկարագրական երա-
ժշտութիւն մըն է վերոյիշեալ խօսքե-
րու»՝ այսինքն կուպաշտութեան եւ քրիս-
տոնէութեան հակադրութիւններով:

«Նուագախումբով մենաբանուած պա-
րերգէ մը ետք, վարագոյրին ետին, քուր-
մերը եւ քրմուհիները կ'երգեն արեւի պաշ-
տամունքը, որ կ'ընդմիջուի միշտ վարա-
գոյրի ետին «ԱՐԵՂԱՆ»-ին ազօթջարա-
կանով»:

- Այս բոլոր շարժում տեսարանները
ի՞նչպէս պիտի ներկայացնէք թրինթի Ե-
կեղեցիին մէջ:

- «Ինչպէս "Սասունցի Դաւիթի ծնուն-
դը" օրաթորին»՝ «ԱՐԵՂԱՆ» եւս պիտի
ներկայացուի համերգային կատարումով,
այսինքն զուրկ թատերական խաղարկու-
թեանէ եւ բնոյթով աւելի պատմողական -
նարաքիվ»:

- Միմիայն այսօրեւեմ են ձեր ներդրում-
ները այս գործին մէջ:

- «Ո՛ւ: Առաջին արարի ընթացքին կարգ
մը մէջընթացները ըրած եմ, թէ երգեցո-
ղական մասին մէջ եւ թէ նուագախմբա-
գրութեան մէջ:

«Իրեւե փակում այս առաջին արարին
եւ որպէսզի ինքն իր մէջ մէկ արարի ամ-
բողջական մնա մը ստանայ, վերջաբանի
մը իմաստով, երկինքէն կ'իջնէ ազգա-
բարութիւն մը, փոխ առնուած Սուրբ Ա-
ւետարանէն, "Երկու տէրանց կարելի է
ծառայել"»...

«Յիշեցնեմ, որ ունենդիրը աւելի յըս-
տակ գաղափար մը պիտի ունենայ երբ
հետեւի յայտարարին մէջ նշուած հայե-
րէն եւ Ֆրանսերէն լիպրետիոն»:

- Սակայն, ես տակաւին չեմ հասկը-
ցած քէ ո՞վ է իսկական հեղինակը այս
աւանդալէպին: Ուրկէ՞նք ներշնչուած է կա-
նաչեան:

- «Կանաչեան ազատ պատշաճեցում մը
ըրած է Լեւոն Շանթի «Հին Աստուածնե-
ր»էն: Եւ նիւթը պարունակող գրական
ընդերքը «Լիպրետ»-ն, թէ Կանաչեանի
եւ թէ իմ շարագրութիւններն են»:

- Ե՞րբ պիտի պատրաստէք երկրորդ եւ
երրորդ արարները:

- «Հոս բաւական դժուարութիւններ կը
ստեղծուին: Նախ ժամանակս եթէ ներէ
եւ յետոյ...»:

Ափրիկեան չուզեց աւելի առաջ եր-
թալ...

- Արդեօք Կանաչեանի եւ ձեր նուագա-
խումբերու կազմը նոյնամասն է:

- «Անշուշտ թէ ո՛չ:

«Շաքէ Մինասեան - Տէր Միլեոնեանի
ինծի յանձնած ծրարին մէջ, լարային

ՍԻՓԱՆ - ԿՈՄԻՏԱՍ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲԸ

Յիտուն տարի առաջ նոր դիմագիծ կը
դրուէր Լոյս-քաղաքի հայկական գաղութ-
ը, որ ԺԺ. դարու քառասունական թուա-
կաններէն սկսեալ գործօն դեր կը կատա-
րէր մշակութային-կրթական դետին վո-
րայ: Փոքր էր քանակով, սակայն մեծ՝ ու-
րակով:

Ներկայ դարու երկրորդ տասնամեակին
Փարիզի Հայերը կը բաշխանային մաս մը
հարուստ ջոկերէ, մանր առեւտրականնե-
րէ, արհեստաւորներէ եւ ուսանողներէ:
Ունէին իրենց բարեսիրական, եկեղեցա-
կան, քաղաքական եւ երիտասարդական
կազմակերպութիւնները՝ սահմանափակ
չըջանալի մէջ:

1922 Սեպտեմբերի Իզմիրի ահաւոր ա-
ղետը գաղթականներու իր յարաճուն հո-
սանքներով կ'ողողէր հայկական Փարիզը,
որուն առջեւ կը բացուէին նոր հորիզոն-
ներ, լուսաւոր հեռանկարներ:

Շուտով կը կազմուէին հայրենակցա-
կան, մշակութային, մարզական եւ երի-
տասարդական այլ միութիւններ, իբրեւ
վահան ինքնապաշտպանութեան - ազգա-
պահպանման:

Առնչ շարքին առաջիններէն մէկն եղաւ
Սիփան երգչախումբը, որ կեանքի կոչ-
ւեցաւ 1923ին հայրենասէր ու անձնագոհ
կրթական մշակի մը՝ Սաքո Յակոբեանի
կողմէ:

Սաքո ծնած էր Սիմֆերոպոլ (Ղրիմ) եւ
միջնակարգ ուսումը ստացած էր Էյմիած-
նի Գեորգեան ճեմարանին մէջ: Ուսուցչա-
կան պաշտօններ վարած է Սիմֆերոպոլ եւ
Նայթալի հայկական վարժարաններու
մէջ, այս վերջին քաղաքը պաշտօնավա-
րած չըլանին, երաժշտութեան դասեր ա-
ռած է Ալեքսանդր Սպենդիարեանէն եւ ա-
տով հիմը դրած իր երաժշտական ասպա-
րէզին: Անհուն սէր ունէր հանդէպ հայ
երգին, զոր խորապէս ուսումնասիրած
էր: Հոգեւին նուիրուած էր երաժշտական
արուեստին:

Երիտասարդ երաժիշտը իր կեանքի ըն-
կերուհիին՝ վերջերս Ամերիկայի մէջ
հանդուցեալ Մարոյի հետ գործի լծուե-
ցաւ: Շատ կարճ ժամանակի մէջ ի-
րենց շուրջ համախմբուեցան Փարիզի
նոր գաղութի մեր երիտասարդ տղաքն
ու աղջիկները (100 հոգի):

Դիւրին չէր երգչախումբը կազմել եւ
զայն կանգուն պահել Փարիզի դժուրակ
պայմաններուն մէջ: Չկար կանոնաւոր
հաւաքատեղի՝ փորձերու համար: Երգ-
չախումբի անդամները բոլորն ալ աշխա-
տաւորներ էին եւ շատեր կը բնակէին
փարիզեան արուարձանները: Դժուար էր
օրուան խոնջէնքէն ետք փակուել սրահի
մը մէջ եւ չունէ հասցեներ:

Հայ երգի սէրն է, որ անհուն զոհողու-
թեանց յանձնառու կը դարձնէր Սիփանի
տղաքն ու աղջիկները: Սաքո եւ Մարօ ի-
րենց բարեմոյն նկարագրով ու բնաւորու-
թեամբ իբրեւ թոր եւ եղբայր իրենց խան-
դաղատանքին ու գուրգուրանքին առաք-
կայ կը դարձնէին զանոնք:

Սիփան չուտով դարձաւ մեր հանդէս-
ներուն գլխաւոր զարդը: Մասնաւորաբար
անմահ Կոմիտասի անմահ երգերը նոր
կենդանութիւն կը ստանային շնորհիւ
երգչախումբին, խանդավառութեան ա-
լիքներ բարձրացնելով հայրենակարօտ հո-
գիներուն մէջ:

Նոյն այդ օրերուն հայ եկեղեցական եր-

գործիքներէն զատ, կը գտնուէին միայն
սրինգի, քլարնէթի եւ օպուլայի բաժին-
ներ եւ այս բոլորը ոչ լման: Կար նաեւ
դաշնակի բաժին մը՝ երաժշտագրութիւն
մը, ընդօրինակուած հաւանաբար ոչ ար-
հեստավարժ անձի մը կողմէ: Այսուամե-
նային յստակ կ'երեւար հմայիչ տաղան-
դը Կանաչեանի մեղեդիական դիմերուն,
որոնք ինծի իբրեւ հիմք ծառայեցին»:

- Թռուցիկներէն կը տեղեկանամ, որ
օտար մենք գտնուեալ անունները աւելի
շատ են քան հայ անունները: Ի՞նչ է պատ-
ճառը:

- «Պատճառները զոյգ են: Առաջինը՝ օ-
տար մեծածոսփրանա եւ թէնոր երգիչնե-
րու ձայնային հնչականութիւնը աւելի
յարմար է իրենց դերերուն մէջ: Արդէն
մենք լաւ թէնորներ չունինք ինչպէս որ

դերուն եւ հայկական ձայնագրութեան
մասնագէտ երաժիշտ մը՝ պոլսահայ Նշան
Սեդրաքեան, Փարիզի Ս. Յովհաննէս -
Մկրտիչ եկեղեցւոյ դպրապետ Նշանակ-
ւած՝ կը կազմէր դպրաց դաս մը, զոր յե-
տագային կը մկրտէր անդուգական վար-
պետին Կոմիտաս Վարդապետի անունով:

1931ին Կոմիտասեան Յանձնախումբը
Վարդապետին 60ամեակին առթիւ Սոր-
պոնի մէջ կը կազմակերպէր Փառասօն
մը, որուն իրենց մասնակցութիւնը կը բե-
րէին Սիփան եւ Կոմիտաս երգչախումբե-
րը Սաքո Յակոբեանի եւ Նշան Սեդրաք-
եանի ղեկավարութեամբ:

Այս առաջին ձեռնարկին բացառիկ յա-
ջողութիւնը խթան մը պիտի ըլլար յա-
ռաջիկային զոյգ երգչախումբերը միա-
ձուլելու: Սաքո Յակոբեան 1933 Ապրի-
լին կը մեկնէր Փարիզէն Սան-Փաւլօ (Պրա-
զիլ) իբրեւ տեսուչ տեղւոյն հայ վարժա-
րանին: 1941ին պիտի անցնէր Հիւսիսա-
յին Ամերիկա, ուր իբրեւ ուսուցիչ եւ ե-
րաժիշտ - խմբավար օգտակար ծառայու-
թիւն պիտի մատուցանէր մինչեւ իր մահը:

1936ին տեղի ունեցաւ Սիփանի եւ Կո-
միտասի միաձուլումը, ղեկավարութեամբ
Արա Պարթեանի, որ մնաց անոր գլու-
խը մինչեւ 1942:

Այդ թուականին Սիփան - Կոմիտասի
ղեկավար Նշանակուեցաւ անմոռանալի
Գուրգէն Ալէմյան, Կիլիկիա երգչախում-
բի հիմնադիր - խմբավարը: Երիտասարդ
երաժիշտը հինգ տարի միայն պիտի վա-
րէր միացեալ երգչախումբը, մինչեւ իր
վաղաժամ մահը 1947:

1953ը նոր դարձակէտ մը կը կազմէ
Սիփան - Կոմիտասի պատմութեան մէջ:
Այդ թուականին Աղեքսանդրիայէն Փա-
րիզ կը հասնէր 27ամեայ երաժիշտ Կար-
պիս Ափրիկեան որ Երիտասարդ մէջ երա-
ժշտութեան հետեւելէ ետք Լոյս - քա-
ղաքը կու գար իր ուսումը կատարելա-
գործելու: Ու անմիջապէս կը ստանձնէր
երգչախումբին ղեկավարութիւնը:

Իր օրով նոր կենդանութիւն կը ստանար
Սիփան-Կոմիտասը, որուն երգացանկը կը
ճոխանար նոր երգերով: Երիտասարդը
ծախնդիր խմբավարի ղեկավարութեան
տակ երգչախումբը կոչուած էր բոլորիւ
փայլուն շրջան մը: Բացի հայկ. հանդէս-
ներուն բերած իր մասնակցութեանէն եւ եր-
գահանդէսներէն, շատ կարեւոր յաջո-
ղութիւն մը արձանագրեց 1957ի ամառը,
հրաւիրուելով հոգեւոր երաժշտութեան
երրորդ համագումարի Փառասօնին, որ
տեղի ունեցաւ Փարիզ տը Շալոյի մէջ, հո-
վանաւորութեամբ Պիոս ԺԲ. Պապին:

Երկրորդ կարեւոր թուական մը կը
կազմէ 1969ի Յունիս 22ը, երբ Երգչա-
խումբը, Վարդապետին ծննդեան հարիւր-
ամեակին առթիւ, Փարիզի Սէն Թիէօսթաշ
եկեղեցիին մէջ տուաւ հոգեւոր եւ ժողո-
վրդական երգերու ճոխ յայտագիր մը,
արժանի տուրքը տալով անմահ Կոմիտա-
սին:

Յիշենք նաեւ, որ երգչախումբը տրա-
մադրուեցաւ ծանօթ երաժիշտներ Վար-
դան Սարգսեանի եւ Օհան Տուրեանի ի-
րենց երգահանդէսներուն համար:

Իր հիմնադրութենէն կէս դար յետոյ,
այսօր տակաւին կանգուն է երգչախում-
բը, Կարպիս Ափրիկեանի հեղինակաւոր
ղեկավարութեան տակ իր յիսնամեակը
կը ամօնէ:

Ողջունելով իր յիսնամեակը, նորանոր
յաջողութիւններ կը մաղթենք Սիփան -
Կոմիտասին:

ՀՐԵՆՏ . ՍԵՄՈՒԷԼ

1973, Մայիս 12

դուք ալ յաճախ կը մասնանշէք, նոյն-
իսկ Հայաստանի մէջ: Երկրորդ՝ հայ
երգարուեստի տարածման եւ գնահատ-
ման կը ծառայէ նաեւ Ֆրանսացիներու
մասնակցութիւնը:

- Ինչպէ՞ս կը գնահատէք Կանաչեան -
Ափրիկեան այս գործը:

- «Ես կը նկատեմ որ շատ բանաստեղծա-
կան եւ նուրբ գործ մըն է, որ թերեւ
տեղ գտնէ դասական համերգներու մէջ:

- Համերգի առաջին ունկնդրութիւն
յետոյ, քննական վերլուծումս պատրաս-
տելու համար, պիտի խնդրէի ձեզմէ, որ
երաժշտագրութեան ձայնաձիւղերը ինծի
ցոյց տայիք եւ ըսէիք քէ ո՞ր Կանաչեան
է եւ ո՞ր միջախումբ է Ափրիկեան:

LE CREPUSCULE DE LA SCIENCE EN ARMENIE?

par Anahide TER MINASSIAN

Le 5 octobre 2004, l'Académie Royale des Sciences de Suède a décerné le prix Nobel de Physique à trois chercheurs américains spécialistes de la physique des «hautes énergies et de l'électro-magnétisme» pour leurs travaux sur les «quarks», des particules composantes du noyau de l'atome.

Le 19 octobre 2004, chefs d'Etat ou représentants de 20 pays se sont réunis pour célébrer le 50ème anniversaire de la fondation du CERN (Centre Européen de Recherche Nucléaire). Le CERN est une institution scientifique européenne sans égale dans le monde. Installé à la frontière franco-suisse, occupant un espace de 600 hectares, doté d'un tunnel circulaire de 27 kilomètres et de machines gigantesques installées dans les profondeurs de la terre, le CERN a pour mission de traquer, de piéger et d'étudier les particules élémentaires. Bref d'arracher à la matière ses ultimes secrets. Ici, chaque année quelques 6 500 physiciens du monde entier viennent utiliser durant une période plus ou moins longue les «synchro-cyclotrons» dans lesquels ils font s'entrechoquer des particules à des vitesses proches de la lumière¹. Eux aussi cherchent à piéger les «quarks» du noyau de l'atome.

Au pire moment de la Guerre Froide, mais à l'écart des conflits Est-Ouest, le CERN a reçu et fait travailler dans ses laboratoires des scientifiques soviétiques de très haut niveau et parmi eux des physiciens arméniens venus de Erévan. Les physiciens arméniens accueillis au CERN ont été des dizaines. Leur présence constamment renouvelée à Genève attestait la qualité de la recherche scientifique en Arménie soviétique. En septembre 1991, à la veille de l'indépendance de l'Arménie, le nombre des physiciens étaient estimés à 10 000. Il est vrai que la majorité d'entre eux travaillaient pour des programmes «militaro-industriels», souvent «top-secret», financés par Moscou. C'était aussi l'époque où l'Arménie, «surindustrialisée», avait 3 600 000 habitants et pratiquait le plein emploi. Les étudiants en sciences, recrutés jusqu'à Tiflis, Stépanakert et Bakou, en fonction de leurs résultats scolaires, étaient généralement formés à l'Institut Polytechnique et à l'Université de Erévan dont l'enseignement était gratuit. Les plus doués étaient envoyés directement dans les instituts prestigieux de Moscou ou de Léninegrad. Le système n'était pas seulement fondé sur les capacités intellectuelles et le mérite des étudiants, il tenait compte aussi de leur comportement dans les rangs des «Komsomols» (Jeunesse communiste). Et si l'enseignement en URSS était fondé sur les principes de «la promotion pour tous et la sélection pour les meilleurs», cela n'empêchait pas les pratiques de corruption et de clientélisme à l'entrée de l'Université.

A la fin de leur cycle de formation scientifique, les étudiants les plus brillants achevaient leurs thèses dans ces centres de recherches (de véritables villes fermées) comme Akademgorod, en Sibérie, ou Doubna en Russie. Certains y faisaient leur carrière. D'autres, les plus nombreux, revenaient en Armé-

nie où les Secrétaires du PCA (Parti Communiste d'Arménie), Anton Kotchirian (1966-1974) et Karen Démirdjian (1974-1988), persuadés que le développement économique et culturel de l'Arménie, un pays aux ressources naturelles médiocres, dépendait des progrès de la science, des techniques et de l'industrie, pratiquaient une politique d'industrialisation à tout prix². Grâce aux crédits alloués par le Plan quinquennal, ils créaient de nouveaux laboratoires et introduisaient en Arménie des connaissances et des technologies nouvelles. Ils créaient de nouvelles vocations dans un pays où la soif d'éducation révélait une volonté de promotion sociale alliée à un vif orgueil national.

La science s'est développée en Arménie soviétique des années 1930 aux années 1980. Les scientifiques arméniens se sont distingués dans plusieurs domaines. Sous la direction de l'astro-physicien Victor Hampartsoumian (1908 - 1996), qui fut vice-président de l'Académie des Sciences de l'URSS, l'observatoire de Buragan fut inauguré en 1946, à 30 kms de Erévan. Il acquit bientôt une renommée internationale, non seulement pour la puissance de son télescope, mais pour les hypothèses audacieuses de Hampartsoumian sur la naissance de jeunes étoiles et leur expansion dans l'Univers. Au cœur de Erévan, l'Institut Merguélian, mobilisa une armée de mathématiciens et de techniciens pour créer des machines calculatrices sur le modèle des machines IBM. Les avancées de l'Arménie furent remarquables dans la chimie des polymères et trouvèrent leur application dans l'industrie des matières plastiques. Enfin les frères Alikhanian, Abraham Issahaki Alikhanov (1904-1970) et Artem Issahaki Alikhanian (1908-1978), deux physiciens géniaux nés à Tiflis, tous deux académiciens couverts de médailles, tous deux de renommée internationale pour leurs travaux sur les rayons cosmiques et sur l'énergie nucléaire, jetèrent les bases, en 1943, de l'Institut de Physique de Erévan (aujourd'hui YERPHY³), longtemps familièrement appelé Institut Alikhanian. Situé à Atchapniak, sur la rive droite de Hrazdan, l'Institut devient une ville dans la ville, avec ses vastes bâtiments, ses espaces verts et ses immeubles d'habitation «modernes» destinés aux familles des chercheurs. L'Institut fut doté d'un accélérateur d'électrons, l'un des plus puissants d'Union Soviétique. Parallèlement, deux laboratoires d'études de rayons cosmiques furent établis, l'un sur l'Aragatz (le plus haut sommet de l'Arménie) à 3 250 mètres, l'autre à Nor Amberd à 2 000 mètres. Autour du Département de Physique fondamentale apparurent de nombreux laboratoires de recherche appliquée en cristallographie, biophysique, médecine, cryogénie etc. Dans les années 1960-1970, après le déstalinisation, les frères Alikhanian, amis de Sakharov et de Chostakovitch, jouèrent en Arménie le rôle à la fois de «mécènes» et de «protecteurs» à l'égard des peintres, sculpteurs, écrivains et cinéastes non-conformistes. En 1991, l'Institut de Physique comptait 3 600 employés.

Aujourd'hui, après 13 ans d'indépendance, on assiste à l'effondrement de la

science dans la Troisième République d'Arménie. Le plus visible, c'est d'abord l'effondrement des instituts scientifiques. Privés de crédits, de soutien étatiques et de contacts internationaux, les laboratoires sont désertés. Le délabrement des locaux et l'abandon des instruments provoquent une impression désespérante. Aussi désespérantes que les friches industrielles de Nairite (elle fut la plus grande usine de caoutchouc synthétique de l'Union Soviétique) s'étendant sur des kilomètres autour de la station de métro «Kordaranayin» devenue un désert ouvrier.

Moins visible, mais plus grave c'est la fuite des cerveaux, et le vieillissement du personnel scientifique. Dès 1991, les scientifiques ont répondu aux appels d'offre venus des Etats-Unis, d'Allemagne ou de Grande-Bretagne. En 1993-1994, le grand mouvement migratoire arménien vers la Russie les a portés à Moscou où ils n'ont pas toujours trouvé un emploi correspondant à leurs compétences. A Moscou comme à Erévan ou à Krasnodar, les plus hardis ont renoncé à la science pour se lancer dans le «business». Ceux qui courageusement font des thèses à Erévan dans les laboratoires de l'Institut Polytechnique ou de l'Institut de Chimie générale et Inorganique reçoivent un salaire mensuel de vingt dollars. Vingt dollars, c'est aussi le salaire mensuel de la vingtaine d'employés, tous niveaux confondus, restés à Buragan, dans cet observatoire qui faisait jadis l'orgueil des Arméniens, y compris des Arméniens de la Diaspora. Son actuel directeur, un disciple de V. Hampartsoumian, reçoit quant à lui une mensualité de 30 dollars (complétée par une petite dotation de l'Académie) pour garder les lieux ! Car les machines ne fonctionnent plus et le fameux télescope de 2 mètres 50 de diamètre dans l'attente des crédits promis par Bruxelles n'a pas pu être rallumé⁴. La situation de l'Institut de Physique (YERPHI) rattaché depuis 1992 au Ministère de l'Industrie et du Commerce, est plus contrastée. En 1999, le nombre de ses employés était tombé à 1000. Aujourd'hui, en 2004, ils ne sont plus que 500 (chercheurs, ingénieurs et techniciens). L'âge moyen se situe entre 50 et 70 ans. Les bâtiments sont fermés ou délabrés. L'accélérateur de particules ne fonctionne plus. Mais un physicien comme Alexandre (dit Choura) Tamanian, l'ardent petit-fils de l'architecte Alexandre Tamanian (1878-1936) le bâtisseur de Erévan, convaincu de la nécessité de conserver à l'Arménie son patrimoine scientifique, entretient depuis des années dans les sous-sol de laboratoire des instruments de physique nucléaire qui ont cessé de servir. Les chercheurs qui continuent à travailler reçoivent, selon leurs propres termes, des «grants» (des subventions) octroyés par des institutions publiques ou privées européennes ou américaines. Dans ce cas ils peuvent être engagés dans des projets de recherches d'avant-garde. C'est le cas de la division COSMIC RAY de l'Institut de Physique associée au programme ALICE et ATLAS du CERN⁵. Par ailleurs, même si l'Institut Merguélian joue désormais un rôle de musée, les Arméniens restent performants pour la conception et la production de programmes informatiques. L'Arménie a aussi conservé ses mathématiciens qui participent régulièrement à des colloques internationaux et disent avec humour que pour travailler il suffit d'avoir du papier, un crayon et des cellules grises. Les colloques relativement nombreux sont aussi pour les scientifiques, qu'ils soient expérimentateurs ou théoriciens, un moyen de valoriser leur capital de connaissances, de garder le contact avec le monde scientifique international et d'attirer d'éventuels investisseurs. Il en fut ainsi à Erévan du 7 au 9 octobre 2004, avec les **Enicolopov's Readings**, du nom de feu Nicolaï Enikolopian, un physicien de grand renom à Moscou doublé d'un patriote arménien efficace de l'époque soviétique. Fin septembre, et toujours à Erévan, un autre colloque présidé par A. Abakian, une des sommités

actuelles du nucléaire en Russie, concernait l'avenir de la centrale nucléaire de Méztamor. Bâtie à 25 kms de Erévan, comprenant deux unités ouvertes en décembre 1976 et en décembre 1979, cette centrale soviétique de type VVR 440 et de modèle V 230 a assuré l'autonomie énergétique de l'Arménie. Considérée comme moins dangereuse que le réacteur nucléaire de Tchernobyl, elle a été néanmoins fermée par étapes en 1989 (février-mars) après le tremblement de terre du 7 décembre 1988 en Arménie. Pour prévenir des incidents futurs dans une zone de forte sismicité, des travaux de réfection ont été entrepris par la firme française Framatome (1992) avec la participation active de l'ingénieur Jacques Panossian. A la suite de la famine énergétique catastrophique qui a paralysé l'Arménie en 1993-1994 et poussé à l'émigration plus d'un million d'Arméniens, l'unité 2 de la centrale a été réouverte en novembre 1995, avec l'accord de la Russie. Aujourd'hui l'Arménie couvre ses besoins en électricité et en fournit même à la Géorgie et à l'Iran. Mais à la demande de la Turquie et d'autres pays voisins, l'AIEA (Agence internationale d'énergie atomique) de Vienne exige la fermeture de Méztamor. La construction, entre 2005 et 2010, d'une nouvelle centrale nucléaire plus conforme aux normes de sécurité reste problématique. A Erévan, les physiciens arméniens sont unanimes à refuser la fermeture de la centrale dénoncée comme un meurtre économique programmé de l'Arménie.

Si les organisations présidées par Madame Louise Simon et Monsieur Kirk Krikorian ont apporté et continuent à apporter une aide considérable à l'Arménie en termes de réfection du réseau routier, de modernisation des musées, de financement de certains secteurs de l'enseignement et des Arts, si un milliardaire arméno-argentin Eduardo Ernekian a acheté l'aéroport de Zvartnots pour le remplacer, c'est toujours dans la perspective de développer le tourisme en Arménie⁶. Aucune organisation de la Diaspora n'a envisagé de financer la recherche scientifique en Arménie à l'exception du secteur de l'informatique. Sans doute faute de moyens financiers adéquats. Ici, comme en France, l'Etat reste le premier dispensateur de crédits qui se chiffrent en milliards. Encore faut-il que cet Etat ait l'argent et une vision à long terme du potentiel et des besoins de l'Arménie. Aujourd'hui en réponse à la crise de l'Institut de Physique son Ministère de tutelle envisage de vendre au plus offrant l'un de ses grands bâtiments. Il est vrai que tout est à vendre en Arménie, et surtout le parc immobilier du centre-ville de Erévan qui fait l'objet d'une spéculation effrénée et la fortune de quelques uns.

1) Vahé Ter Minassian, «La planète CERN», *L'Express*, n° 2781, 18/24 octobre 2004.

2) Une politique de développement industriel qui avait accentué la dépendance économique de l'Arménie par rapport aux autres républiques de l'URSS.

3) Yerevan Physics Institute.

4) Ces renseignements nous ont été communiqués par Ara Krikorian, astro-physicien au Collège de France.

5) Nous devons ces informations à Varoujan Attarian, l'auteur du *Le Génocide des Arméniens devant l'ONU*. Haut fonctionnaire du CERN, il y a terminé sa carrière comme «Auditeur Principal. YERPHI est aussi engagé dans d'autres programmes: TESLA, HEGRA, AUGER etc.

6) A l'Opéra rénové par K. Krikorian, l'UGAB a sponsorisé les représentations d'*Anouche*. Mais comme le faisait remarquer une journaliste locale le prix des places est dissuasif pour la population et 90% des spectateurs sont des touristes.

ՆԱՄԱԿԱՆԻ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՊԵՆՏԵԱՆ

1.

Ժամանակավրէպ հարց է ներկայիս գիտնալ թէ՛ զբաղէտի մը նամակները պէ՛տք է տպուին թէ՛ ոչ: Պատասխանը արդէն չատենց արուած է:

Նկատի չունիմ այստեղ «նամակ»-ի սե- ուր, որ հին պատմութիւն ունի իր ետին, այլ արդի ժամանակներու նամակագրու- թիւնը, ուր խնդրոյ առարկայ է գրա- դէտ մը, արուեստագէտ մը ընդհանրա- պէս: Ժ՛Լ. դարէն ստղին մտերիմի եւ հը- րապարակայինի սահմանները խախտած են: Արուեստագէտին, անհատին ազատա- գրումը, անոր ընկերային ճանաչումը պատճառ դարձած են ուր հրատարակուին ամէն տեսակ անձնական, մերթ զուտ ան- հատական, մերթ սեղմ չընդգայտութեան համար գրուած էջեր: Փննադատութիւնը, ինչպէս ընթերցող հասարակութեան մէկ մասը, հաճոյքով կը կարդայ ատոնք, նոյնիսկ երբեմն կը հեշտանայ այդ վկա- յաթուղթ նկատուածով, որուն կը վերա- գրէ ենթադրեալ անմիջականութիւն մը:

Արարքը, մտերիմին հրապարակային դառնալը՝ քիչ մը օրագրին նման, բայց տարբեր ճամբաներով՝ «գրական» բնոյթ մը կու տայ նամակագրութեան, եթէ այս մէկը կը վերաբերի գրագէտի մը: Հրա- տարակուած նամակագրութիւնները եր- բեմն, իրենց ծաւալով, կը գլեն կ'անց- նին գրագէտներուն գրական արտադրու- թիւնը: Ինչպէս է պարագան Վոլոթէոնի, Շաթոպրիանին օրինակ: Նամակի դրա- կանացման հոյովոյթը զուտ արտաքին պատճառներ չունի անշուշտ (հարկատու- չէ միայն գրականադիտութիւն կոչուա- ծին) կամ ընթերցող հասարակութեան հետաքրքրութեան դէպի գրագէտի մը կեանքին մտերիմ, մթին կամ չըսուած ծալքերուն (այս ալ արհամարհելի կէտ մը չէ, դոնէ սպառման մակարդակին): Այստեղ խնդրոյ առարկայ չեմ դարձնել նամակի գործածութիւնը իրբեւ վիպական միջոց (Լալլուի, Շուշանեանի վէպերը, ի միջի այլոց):

Գրականացման գուցէ ամէնէն կարեւոր ազդակն է գրագէտներու խի կողմէ իրենց նամակագրութեան տուած մասնաւոր հանդամանքը: Յիշատի վէպերու քովն ի վեր կ'աճին, կը բողբոջին նամակները, այսինքն՝ երկրորդ խօսք մը, գրական երկրորդ գործունէութեան մը ցուցանիշ: Նամակները թէ՛ կը ծառայեն վիպային արուեստին, մասին մտածումներ գրուա- գելու, թէ՛ ալ իրենք իրենց մէջ կը դառ- նան աշխատուած, բանուած, մտածուած էջեր: Կը ստանան դեղադիտական ու ճա- նաչողական արժէք, ինչպէս կ'ընեն: Մեր մէջ խոփել է տեսնել որ Դուրեան առան- ձին տետրակի մը մէջ կ'արտագրէ նամակ- ները, ի հարկէ զանոնք հրատարակելու նպատակով: Որով նամակը առանձին կարուած մը կը դադրի կազմել, կը սկսի մաս կազմել Դուրեանի արտադրութեան եւ կը նպաստէ անոր բանաստեղծական աշխարհի ընկալումին: Գրականացման այս հոլովոյթը հասած է իր աւարտին ճին հիմա, երբ «ամբողջական եր- կեր» ընդհանուր տիրադրման տակ կը մըտ- նեն նաեւ նամակները: Բաղդը: Կարծէք կը բաժնի որ էջ մը, ինչ ալ ըլլայ «բովան- ճակութիւնը», դուրս դայ գրագէտի գրու- թն, որպէսզի ստանայ գրական բնոյթ: Ինչքան ալ Ֆեթիշականացում տեսնենք ստոր մէջ՝ չենք կրնար անտեսել երեւոյ- թի իրբեւ այդ:

Որքան գրագէտ այնքան նամակի տե- սակ ու որակ: Բացի հաղուադէպ պա- րագայէն երբ գրագէտ մը ինք կը ձեռ-

նարկէ նամակներու հրատարակութեան, նամակագրութեան մը հրապարակումը յետ-մահու բաներուն ընդթը կը կրէ: Պատասխանատուութեան մեծ յաժին ու- նին ժառանգորդները, հրատարակողը, կազմողը, բնագրագէտը, այսինքն՝ դրա- կանութեան միջնորդ լծակները: Անոնք անտիպին եւ տիպին սահմանը կը հատեն, ինչպէս կը կտրեն զիծը մտերիմին եւ հը- րապարակայինին: Անոնք են որ կ'որոշեն թէ ինչ բան արեւի է եւ ինչ բան՝ չէ: Ուս- տի՛ դարմանալի չէ որ նամակներ ենթադ- կուին խմբագրական ձեռնուղիներ: Մէ- կը կը կտրատէ բնագիրը, միւսը՝ անպատ- շած նկատուած մանրամասնութիւն մը կը ջնջէ, երբորդ մը վերապրողի մը անունը կը քօղարկէ, չորրորդ մը պարզապէս կ'ոչնչացնէ: Որով՝ որքան ալ նամակը գրական է՛լ մը դառնայ չի գաղբի մնալէ ճշուումին տակ ընկերային, ընտանեկան կամ քաղաքական սարքին:

Հարց է ուրեմն թէ ի՞նչ, ինչպէ՞ս, ե՞րբ պէտք է, հնարաւոր է, ցանկալի է հրա- պարակել: Պէ՞տք է հրապարակել: Եթէ այո՛, ի՞նչ չափանիշերով:

Այս հարցումներուն պատասխանող մերթ գրականութեան պատմիչն է, մերթ գրագէտի մը մասնագէտը, երբեմն ալ դաշխակութիւնն փնտռող հրատարակիչը: Ինչ ալ ըլլան գրագրատաճները, նամա- կագրութեան մը հրապարակումը բնա- գրական ձեռնուղիներ կ'ենթադրէ: Այ- սինքն չի բաւեր անտիպ նամակ մը բռնել տպել: Վերջին տալիներուն մեր մէջ լոյս տեսան արեւմտահայ գրողներու, Վարու- ժանի, Զարեանի, Զ. եւ Հ. Ասատուրե- րու, Եսայեանի, Թէքէեանի, Տէրեանի, Օշականի, Շահնուրի եւ դեռ շատ մը ու- րիշ գրագէտներու նամակագրութիւններէն մասեր: Որքան ինծի ծանօթ է, տակաւին գոյութիւն ունին մեծ թիւով գրագէտներ, որոնց արխիւներու բովանդակութիւնը կը մնայ անպեղ: Այս նամակներէն, առա- լել կամ պակաս չափով, իրենց թերիւն- քով իսկ, եթէ գրականութիւնը չեն հա- րատարացներ անպայման, աստղծ կը հա- րթյաթին գրականութեան պատմութեան: Ի հարկէ, կարելի չէ բսել որ բոլորն ալ կատարուած են բժախնդիր նոյն լընու- թեամբ: Ըսի, նամակները չի բաւեր տը- պել ինչպէս որ կան: Հրապարակումը միջնորդութիւն կ'ենթադրէ, նոյնիսկ այն պարագային երբ միջնորդը կը ջանայ ի վերջոյ անհետանալ ներկայացուած նիւ- թի ետին: Այստեղ տակաւին նկատի չու- նիմ ծանօթագրելու անհրաժեշտութիւնը, ոչ ալ բնագրի վերծանումը: Նկատի ունիմ նաեւ, ինչպէս վերածախմը գրու- թիւն կը դառնայ միջնորդին շնորհիւ: Եւ ասիկա բոլորովին անմեղ գործունէու- թիւն մը չէ:

Պատասխանատու գործ մըն է: Ի՞նչ գը- րութիւն կը վերագրենք գրագէտին, ո- րուն ստորագրութիւնը պիտի դնենք նա- մակին ներքեւ, տեսակ մը մեքենական կրկնութեամբ, իբր թէ բնագիրը փո- խադրէինք միայն մէկ էջէն միւսը, մինչ- դեռ եղածը անտիպին ծնունդն է տիպին: Այսինքն մէկ տիեզերքէն միւսը ոստում մը: Եւ այստեղ աշարժութիւն ու ըլնու- թիւն, խզճամտութիւն ու իմացութիւն կը դառնան անհրաժեշտ գէնքեր: Պէ՞տք է բնագրի պատրաստութեան ընթացքին մի- ջամտել: Ո՛ւր, ի՞նչ, ե՞րբ, ո՞ր չափով: Գրչական սխալները պէ՛տք է ուղղենք, թէ ստրկօրէն պահպանենք: Այս հար- ցումները անշրջանցելի են, երբ մեր առ-

ջեւ ունինք երբեմն առաջին ժայթք մը, նամակի մը մէկ պատասխանը, որուն դը- րողը ինքզինք չէ կարգացած գուցէ երկ- րորդ անգամ, երբեմն գրագէտ մը որ չի տիրապետեր իր ուղղագրութեան, իր քե- րականութեան (մեր որբ գրողներուն մէկ կարեւոր մասը), երբեմն չէ կատարած ճշգրտման աշխատանք մը, պարզապէս գը- րած է հակադրեցութեամբ: Ըրած է ժեստ մը քան թէ գրած է գրութիւն մը: Որքան կեանքի պահեր, այնքան նամակներ: Այ- սինքն՝ սխալելու առիթներ:

Հասկնալի է թէ ինչու նամականի մը կարգալը, եթէ հեշտանք է ոմանց հա- մար որոշ պարագաներու, ուրիշ ատեններ կը վերածուի ստուապանքի, մանաւանդ երբ կը պակսին բարեխղճութիւն, համբե- րութիւն, կատարուած գործին հանդէպ յարգանք: Բնագիրը պատրաստողն կը պահանջուի ոչ միայն բնագրի ճիշդ վեր- ծանուծ, հանգամանքներու ծանօթու- թիւն (պատմական, ընկերային, գրական չըջարկի վերակազմում), այլեւ հասա- րակաց լեզուի իմացութիւն, տուեալ գը- րագէտի լեզուական կիրառումին, ոճին տիրապետում, եւ դեռ իսկ մը ուրիշ մանր ու մեծ գիտելիքներ: Այս բոլորը կ'են- թադրեն մասնագիտական կրթանք ու մը- տաւորական պարկեշտութիւն: Որով բա- նասիրական պարզ կրթութիւն մը ինքնին գրականանք չէ նման գործի մը յաջողու- թեան: Պիտի չխօսիմ «մեր պայմաններէն» (որոնք են ինչ որ են), այլ թելադրեմ որ բաղմակողմանի պատրաստութիւն մը ցան- կալի է: Մոռնալու չէ սակայն որ նման աշխատանքի ձեռնարկողը չի կրնար վերջ- նականին նկրտիլ, չի կրնար նոյն ատեն հրաժարիլ այդ վերջնականին հեռանկա- րէն: Վերջնական ըսելով՝ նկատի ունիմ անտիպ նամակին յարուցած հարցերուն ամբողջական լուծումը, հնարաւորին չափ:

2

Նման մտահոգութիւններով ու մտաւա- խութեամբ կը գիմաւորեմ Համալսեղ Նա- մակաւի հատորը(*), որ որքան գիտեմ, առաջին փորձն է ի մի բերելու գրագէ- տին նամակները: Իմ հաշուումով 435 նա- մակ, ուղղուած տասներութ հասցեատէրե- րու, մեծ մասամբ գրողներ, քննադատ- ներ, բարեկամներ ու Համաստեղ երկե- րու սիրողներ, որոնցմէ յիշատակեմ Ն. Աղբաբեանը, Յ. Աւագեանը, Եղ. Պոյաճ- եանը, Ռ. Դարբինեանը, Յ. Պաշտանեա- նը, Արամ Հայկազը, Բ. Նուրիկեանը, Վ. Հայկը, Գ. Մահարին, Գր. Շահինեանը, Ա. Զօպանեանը, Կ. Սիւտալը, Գ. Մնադ- եանը, Սիմոն Վրացեանը: Կէս դարու պատմութիւն, կարելի է ըսել, շուրջ 500 էջերու երկայնքին: Հատորը ունի ընդար- ձակ նախաբան մը, որուն պիտի անդրա- դառնամ աւելի անդին: Օժտուած է ծա- նօթագրութիւններու լայն կազմածով մը, ուր տրուած են երբեմն Համաստեղի խօսակցիչներուն նամակները լման կամ համառօտուած: Ծանօթագրութիւններու բաժինն մէջ, կարելի է հանդիպիլ տա- կաւին հատ ու կենտ նամակներու, գըր- ւած օրինակ Բ. Փափագեանին (էջ 393), ակնարկութիւններ կան գրիւրու (Մանիկ Պէրպէրեանին), որոնք չեն հրատարակ- ւած չալտեղ: Ուստի՝ «Համաստեղ Նամա- կանի» ընտրուած պայմանական է:

Որքան խանդավառութեամբ մարդ կը գիմաւորէ զայն, նոյն ատեն, առաջին իսկ նամակի ընթերցումէն կը սկսին հարցա- կանները: Ընթերցումին մէջ մխրճողը դիւրաւ կ'անդրադառնայ անոնց լաճե- կանութեան. սակայն հետզհետէ կ'անցնի յուսախաբութեան զգացումէն զայրոյ- թիւն, ի տես բնագրին հանդէպ տրեկըր- ւած անփոյթ ու անպարկեշտ կեցուած- քին:

Սկսելու համար՝ օրինակ մը: Ահա ա- ռաջին նամակը, ուղղուած Նիկոլ Աղբա- եանին: Կ'արտագրեմ ինչպէս տպուած է հատորին մէջ (էջ 43).

30 ապրիլ 1930, Փարիզ / Սիրելի Նի- կոլ / Ի յաւելումն իմ 2 ապրիլ երկրորդի Լեւոնից ստացած պատասխանը: Այդ պայմաններում, ի հարկէ, Սիրելի հար-

ցը հանուած է իմ ծրագրիներէն: Ուրեմն կամ կը մնամ այս տեղ, կամ կը տեղա- փոխուիմ Ռուսիոյ, երկու դէպքում էլ ուժերիս մեծ մասը գնալու է «հացի խնդրին»: Իսկ մնացորդը, այնուամենայ- նիւ, ուզում եմ հատկացնել հանրային գործին: / Որոշել եմ այս աշնանից հրա- տարակել մի երկամեայ հանդէս՝ պատ- մութեան եւ մշակոյթի: Մանրամասնու- թիւնները դեռ կը գրեմ, վստահ եմ դու էլ, Լեւոնն էլ, Գառնիկն էլ պիտի աշխա- տակցէք: Առ այժմ միայն ուզում եմ խնդրել, որ Մատի այս գրքի մասին եթէ բան գրելու լինես՝ եւ լաւ է որ գրեա- յօղանակդ տաս իմ հրատարակիչը հան- դէսի առաջին համար համար: Անպատ- ճառ: / Համաստեղ

Ծանօթագրուած են Լեւոնը (Շանթ), պատմութեան եւ մշակոյթի հանդէսը եւ Մատի գիրքը: Նշուած է որ նամակը տըր- ւած է ձեռարանի մէջ պահպանուած պատճէնի վրայով: Ամէն ինչ այստեղ կը թուի պարզ ու յստակ:

Սակայն ընթերցողը հարց կու տայ, թէ ինչպէ՞ս, ուրիշ՞ բուսաւ այս արեւելա- հայերէնը, որ Համաստեղի կը պարտադ- րէ գրել Ռուսիոյ, Սիրիոյ: Եթէ բնա- գրին մէջ այդպէս էր, հարկ էր նշել: Հա- մաստեղի կողմէ խաղ մը էր եղածը: Ինչո՞ւ ոչ: Աղբաբեանի հետ արեւելահա- յերէն գրելու ձգտում մը: Միայն թէ հետեւող տասը նամակները գրուած են ա- րեւմտահայերէն եւ չնախաբանիկ Սիրիան եղած է Սուրիա (էջ 53): Ընթերցողը պի- տի նշմարէ դեռ որ առաջին նախադա- սութիւնը կը կաղայ. «Ի յաւելումն իմ 2 ապրիլ երկրորդի Լեւոնից ստացայ պա- տասխանը»: Կէտադրութեան հա՛րց է, թէ «ի յաւելումն»-ի սխալ վերծանում կամ գործածութիւն: Պէտք է բնագրի վրայ ստուգել...

Վերջապէս «Մառ»-ի գրքի ծանօթագրու- թիւնը մեզի կ'առաջարկէ «Մաշտոց եւ նրա աշակերտները» հատորը: Արդեօք կազմողը տեսա՞ծ է այս հատորը: Եթէ տեսած ըլլար այն ատեն պիտի ստուգէր որ հեղինակը Աղոնցն է: Ծանօթագրու- թիւնը եղած է միայն ու միայն լուսիլի վրայ հիմնուելով: Սակայն հարցը չի փակուիլ այդպէսով: Մատի հատորը որ Աղբաբեան կրնար գրախօսել կա՞մ Փը- րանսերէնով լոյս տեսած Le Synaxaire géorgien, rédaction ancienne, Patrologia, fasc 5, Paris 1926 հատորն էր, կա՞մ ու- սերէն «Արեւելական վերլուծական աշխու- բէն» (1926) կամ ալ վերջապէս Բաբու- լոյս տեսած «Յարկեթեան Տեսութիւն» (1928): Երկրորդին մասին Աղբաբեան չո- թեր ունի «Բանասէրի մը յուշագիրը» գրքիցիներուն մէջ: Յամենայն դէպս՝ ծանօթագրութիւնը կը պահանջէ պրոյը- տումի աշխատանք մը, որ չէ կատար- ւած: Իսկ ինչո՞ւ զանց առնուած է «Գառ- նիկը»: Ո՞վ էր ան: Անկասկած ձեմարա- նի վաղեմի ուսուցիչներէն, պատմաբան Գառնիկ Գուգարեանը, հեղինակ, ի միջի այլոց «Հինգերորդ դարի Հայոց կրօնա- կան եւ քաղաքական շարժումները» հատո- րին (Պէյրութ 1947): Գուգարեանը բաղմա- թիւ յօդուածներ ունի «Հայերէն»-ի մէջ, կարելի է ստուգել:

Ինչպէս կը տեսնուի, երկու պարբերու- թիւն ունեցող նամակը բաղմալիւ հարցեր կը յարուցանէ, որոնցմէ ոչ մէկուն պա- տասխան տրուած է, եղածներն ալ թերի են կամ սխալաշատ:

Ուստի՝ ետդարձ:

Բնագրի պատրաստութեան համար ի՞նչ սկզբունքներով առաջնորդուած է կազ- մողը, Մ. Պաշտանեան: Այդ մասին «Ա- ռաջարան»-ի վերջին երկու էջերուն մէջ կազմողը կ'անդրադառնայ արեւմտահա- յերէնի որոշ հարցերուն. ապաթարցի խըն- դիր, կէտադրութիւն, օտար անուններու գրութիւն եւ հայերէն փոխադրութիւն, բառերու կրճատում, եւ յարակից երե- ւոյթներ: Կազմողը կը նշէ որ Համաստեղ քիչ անգամ կը գործածէ ապաթարցը, ուս- տի՛ հնարաւոր է զանց առնել կանոնը: Եւ

ՎԿԱՅԱԿԱՆԸ

ահա պատճառաբանությունները. «Սակայն այսօր, երբ մեզմասին ամբողջ սրու-թեամբ դրուած են ուղղադրութեան հետ կապուած մի քանի անուշաբան թուացող հարցեր, մտածում ենք, որ դրողի նա-մակները գրական երկու հայերէնի ուղղա-գրական տարբերութիւնները յաղթահա-րելու հիմնալի օրինակ կարող են ծառա-յել» (էջ 39): Մէկ խօսքով եւ առանց մտնելու հարցի բարդութեան մէջ, Հա-մաստեղի ուղղադրական անհետեւողա-կանութեան շնորհիւ՝ «աղագային» մեծ խնդիր մը գտնել է իր պատասխանը: Ուղ-ղադրական տարբերութիւնները ջնջուել են... ապաթարցի ջնջումով: Պէտք չու-նիմ ըսելու որ հարցի նման կամայական ըմբռնում հասած է ծիծաղելիութեան սահմանները, երբ բայական պարագայե-րէն անցած է յօդերուն: Այսպէս՝ բանա-սիրական դոկտորը արտօնած է ինքն իրեն գրել եւ Համաստեղի գրչին տակ սահեց-նել հետեւեալը. «առիթ չունեցայ բարե-կամի նամակ միսկ գրելու» (էջ 86) կամ «...ամբողջ տարի Ամսագրին տող միսկ գրած չեմ...» (էջ 292): Ահա թէ ինչպէս «սկզբունքի» մը ստրկական գործածու-թիւնը կը դառնայ անհիթիթ:

Կազմողը կը գրէ որ Համաստեղ միայն վերակէտը գիտէ կամ կը կիրարկէ. յա-տարարութիւնը ճիշդ չի թուիր ինծի, Համաստեղի ձեռագրին ծանօթ ըլլա-լով(**), երբեմն կէտադրական նշանները դրուած կ'ըլլան ոչ թէ տողին վրայ, այլ բառէն վեր կամ վար: Ուստի գոուլացած է կէտադրական միջամտութիւնները կա-տարելէ, թէեւ կատարած է, բազմիցս, ա-ռանց ըսելու: Անխուսափելի է ասիկա: Միայն թէ այս կալուածին մէջ հետեւողա-կանութիւնը պարտադիր է: Եթէ նախա-դասութեան մը մասերուն միջեւ բացակայ ստորակէտները, բութերը, առողանու-թեան նշանները ընթերցումը չեն նեղեր, երկու նախադասութիւններու կցումը բը-նադիրը կ'աղծատէ եւ գրողի լեզուական կիրարման հանդէպ տարրական յարգանքի պակաս կ'ենթադրէ:

Քանի մը նմոյշ նոյն նամակէն: «Կան խառնուածքներ որոնք ենթակայ են փոխադասութեան անոնց համար կեանքը կը դառնայ ողբերգութիւն» եւ աւելի ան-դին: «Մեզ համար Հայրենիքի դադարա-րը արժէք ըլլալէ աւելի հեռուէր կասար-դանք է դարձեր սակայն եկու տես որ մեր ազգային կեանքին մէջ ալ միթիթարական շատ բան չկայ...» եւ ահա «ինչ ամբաս-տանեալներ ու ծանր դատաւճիռի մտահո-գութիւնը կայ այս օրերուն» (էջ 47): Մինչդեռ՝ «Կընդունիմ, որ հաստատու մարմինը մէջ շատ իրական ուժ մըն է» (էջ 46): Բնագրին մէջ ի՞նչ է իրողութիւ-նը: Առաջին երկու պարագաներուն ստո-րակէտ մը կամ կէտ մը չեն պակսիր: Պատճէնով աշխատող մը կրնար առնը-լադն մտածել որ ձեռքին ունեցած օրինա-կը աղօտ էր: Ամէն պարագայի՝ գոնէ մի-ջակցումը մը պէտք էր անջատել երկու նախադասութիւնները: Արդ՝ ուրկէ՞ ուր ստորակէտ մը սահեր է «Կընդունիմ, ո-ր» ինչ միջեւ: Կենթադրեմ որ արեւելա-հայ կէտադրութեան մեքենական կիրար-կումն է եղածը, քանի արեւմտահայերէնի կէտադրութիւնը յարաբերական եւ ստո-րակապական «որքէն առաջ պարտադիր ստորակէտ մը չի նախատեսեր :Իսկ «ինչ ամբաստանեալներ ու ծանր դատաւճիռի մտահոգութիւնը կայ այս օրերուն» բո-լորովին կազացող նախադասութիւն մըն է, եթէ առեւտրային ստորակէտ մը չըլլուի շարկապէս առաջ:

Իսկ ի՞նչպէս հասկնալ հետեւեալ նա-խադասութիւնը՝ Աղբալեանին ուղղուած նամակի մը մէջ. «Ընկճուած չըլլալով՝ այդ պաշտպանողականը ընելէ վերջ անդ-րադարձուց, որ հոգիով միշտ ալ արթնիթ եղած էք եւ կրնայ պատահիլ որ իսկապէս ընկճուած ըլլաք» (էջ 49): Կասկածելի նախադասութիւն: Տարակուսելի վերծա-նում: Գուցէ բնագիրը այս իսկ կաղա-ցող նախադասութիւնն է: Կազմողը առնը-լադն հարցման նշան մը պէտք էր դնել յոթով, որով ի յայտ կու գար բնագրին խանգարումը: Թերեւս ասիկա մեծ ճիշ-մը պահանջել պիտի նշանակէր... Նոյն կասկածը կը յառաջացնէ հետեւեալ ար-տադրութիւնը՝ Ասատուրեանին ուղղը-ւած նամակի մը մէջ. «Բայց դուք այլեւս չի շարունակեցիք բանաստեղծութիւննե-րուդ որոնց մէջէն աղուոր երաժշտութիւն մը կ'անցնէր շատ հալկական»։ Ողբա-րութեան հարց մը, կէտադրութեան հարց մը: Արդեօք պէտք չէ՞ր ընթերցողին նշել որ նախադասութիւնը վիճելի եղբ մը ու-նէր: Բայց ինչպէ՞ս գիտատար որ վիճելին բնագրային է եւ ոչ կազմողային:

Նոյն կալուածին կը պատկանի հետեւ-

եալը. «Վարչութեան քարտուղարը, տի-կին Տէստէկիւլը ըսաւ, որ իր ամուսի-նէն մնացած մէկ ստուկ կարեւոր գրքեր ինքզինք կուզէ դրկել...» (էջ 44): Հիա-նալի չէ՞ այս «ինքզինք կուզէ դրկել»ը: Յայտնօրէն սխալ մը կայ: Որո՞ւն վերա-գրել ասիկա. գրադէտի՞ն, վերծանողի՞ն: Թէ Համաստեղ անպայման չի տիրապե-տել իր լեզուին, ահա շատ հասկնալի ե-րեւոյթ, միայն թէ մինչեւ ո՞ւր: Թելադ-րել ուղածա ամենեւին բնագրի փոփո-խութիւնը չէ, այլ կասկածելի կէտի մը մատնանշումը: Ապա թէ ոչ ինչի՞ կը ծա-ռայէ բնագիրը պարտաստողը, արտադրող մեքենայի՞ն:

Զիմացութեան, մանաւանդ անհետեւա-կանութեան օրինակ մըն է Վրացեանին ուղղուած նամակի մը այն մասը, որ Հա-մաստեղի աղջկան՝ Արմինէին ձեռնարան կեցութեան կը վերաբերի. «Կերեւի իրեն ըսած են եւ ինք ալ մեզի գրած էր, որ եթէ ծնողքէն պաշտօնական արտօնագիր մը չըլլուի, իր հաշուով, «Sir»-ի եւ կա-նոններու խորթութիւնները կը թեթե-ւան» (էջ 350): Այս «Sir»-ը անշուշտ ար-ժա՞ծ է նոթ մը, ուր տրուած է անդերքն բառին «ղեկավարութիւն» բացատրութիւ-նը: Արդեան: Կազմողը թերեւս չէր կըր-նար գիտնալ որ «Sir»-ը ձեռնարանի գիշե-րօթիկային դիւանոր պատասխանատուն էր վաթսուական թուականներուն, եւ նոյն ատեն անդերքն լեզուի եւ գրակա-նութեան ուսուցիչը... Զգիտնալը մեղք մը չէ: Սակայն, յաջորդ նամակին իսկ մէջ Համաստեղ կը գրէ. «Ինչպէս կերեւի «Sir»-ի նման չփոխուի մէկը, որ ընտանիքի գաղափար ալ չունի, չի կրնար ստեղծել (sic) ընտանեկան եւ ընկերային մթնոլոր-տը...» (էջ 351): Դժուարութիւնը հար-թելու համար՝ կը բաւէր բարեխիղճ կեց-ւածք մը որդեգրել եւ երկու նամակները դնել ըով ըով:

Կազմողը բազմիցս կը կրկնէ որ Համաս-տեղի ձեռագիրը դժուար վերծանելի է: Անկասկած: Կարգանք ինչ որ գրադէտը կ'ըսէ Վրացեանին, իր վերջին վէպի, «Առաջին սէրը»-ի ձեռագրին առթիւ. «Դը-րած ատենս գրեցու մասին մտածած չու-նիմ կարծես աւելորդ բաներ ըլլային: Պիտի ուզէի, որ գրաչափին յանձնէին ա-ռաջ մէկը աչքէ անցնէ ձեռագիրը... Գրե-րը կրնայ որոշ չըլլալ եւ կամ բառ մը կրնայ պակաս գիր ունենալ: Ես ընդունակ չեմ տեսնելու որովհետեւ իմ մտքին մէջ տեղ բռնած բառերը կը կարգամ...» (էջ 362): Համաստեղի թելադրածը գրողնե-րու մօտ յաճախ առկայ «թերի» մըն է: Գրողը չի տեսներ բառը, այլ՝ ըսելիքը, դադարաբար: Գրողը «կոյր» է: Տպողը պարտքին տակն է բնագրին վրէպները տպագրիին մէջ չփոխադրելու: Համաս-տեղի ձեռագրին մէջ ի՞նչ գրուած է արդ-եօք. «Պէտք էր տարիք առնէր պատանի մը առաջին սիրոյ մէջ մտնելու համար» նա-խադասութեան մէջ: Ստորագրական բայը «ե»-ով էր թէ «է»-ով: Յամենայն դէպս՝ ձեռագիրը աչքէ անցնողը պար-տէր վրիպակը (եթէ էր) ուղղել, ասիկա հեղինակային «կանոնակրում»-ի բնօրթ չէր կրնար ունենալ եւ «ազատ վերաբերումի» հարց չի կրնար ըլլալ նման պարագանե-րու, ինչպէս կը թելադրէ մեզի Մ. Պա-շատրեան:

Ծանրակշիւր այն է որ նամականի ըն-թերցողը հնարաւորութիւն չունի Համաս-տեղի գրական վրէպները կազմողի վը-րէպներէն զանազանելու: Այս չփոթը կը վնասէ, միայն կը վնասէ տպագրիին ի վերջոյ, յետաւոր գրադէտին: Ստոյգ է որ Համաստեղ պիտի չըբէր «մտածել եմ» (էջ 44), «մի քանիսններին» (նոյն), «կամ-բացատրանին» (էջ 46), «չի գիտակցեր» (էջ 47), «պակսէ» (էջ 48), «պաշտպանի» (էջ 49), «չգիտակցեն» (էջ 50), «տես-նինք» (էջ 55), «կընդլայնուես» (էջ 100), եւայլն, եւայլն, այսինքն՝ ի-ով ներդո-ծական բայերու նոր խումբ մը պիտի չը-յօրինէր, որ բարբառային նկարագիր ալ չունի: Զեմ շարունակելու թուում վրի-տացող ե-ի եւ ի-ի սխալներուն, որոնք յայտնօրէն կազմողին սխալներն են, ինչ-պէս թուագրումի սխալ է «Մայիս 10, 1939» թուականը, որ պէտք է ըլլայ 1933 (էջ 44): Պէ՞տք է հետեւցնել որ անոր, միայն կազմողին կը մնան վերագրելի ձե-րագրի այդ թիւը, ծուռ, երբեմն տխմը-վերծանումները եւ թէ փոխանակ «լեզուի նկարագրած հեղինակի ազատ վերաբեր-մունք»էն ճառելու՝ նախապէս գործնական արեւմտահայերէնի դասերու հետեւէր կամ պարզապէս մօտէն կարգար Համաս-տեղի երկերուն «Հայրենիք»-ի հրատարա-կութիւնները:

Ամէն էջի, ամէն պարբերութեան մէջ՝ ընթերցողը կը հանդիպի ուղղադրական ու քերականական աղճատումներու, արտա-տոյց ու քմածին գրեւածեւերու որոնց մէկ

ն. Սարափեանի «Վկայական» անտիպ գրութիւն մըն է պահպանուած բանաս-տեղծի արխիւին մէջ: Կարճագանգէ, ըստ երեւոյթի՝ «Իրական դէպք»-ի մը: Պոյսոյ նախկին Կեդրոնականցիներու մէկ հացիկե-րայք մ է առիթը, որ տեղի ունեցած է Գաբիգ, Կառ տը Լիմնի մօտիկ հայկական ճաշարանի մը մէջ: Գրութիւնը բուական չի կրնար, սակայն հոն գործածուած «ե-րեսուն տարի առաջ» դարձումաբ կը յու-շէ որ 1952-ի թուականը (կամ մօտաւորա-պէս), երեսնամեակ մը ետք, այն թուա-կանէն երբ բանաստեղծը եւ դասընկեր-ներուն մէկ մասը կը լքէին վարժարանը, ընդհանուր այն խուճապի մթնոլորտին

Բարի գլխացումները բոցերու պէս են երբեմն, կ'այրին:

Բարի էր հրաւէրը ճաշերոյթին: Տա-րեկան ճաշերոյթին էր դպրոցի մը նախ-կին աշակերտներուն: Ամէն համախըմ-բում մեր սիրտը կը բանայ այս օտարու-թեան մէջ: Նոր կեանք կ'առնէր իրարու-քով գալով, իրարմով կը լեցուինք: Շատ մը հաւաքոյթներէն աւելի արդար էր այս ճաշերոյթը՝ հսկայ սեղանի մը շուրջ: Արդար էր եւ կ'այրէր:

Շղան անակնկալ հանդիպումներ՝ ճա-շէն առաջ: Դասընկերներ՝ որոնց տարին կամ քանի մը տարին անգամ մը կը հան-դիպէինք: Ուրիշներ՝ զորս չենք յիշեր այլ-եւս: Մոռցած ենք ոմանց անուններն իսկ: Ծանօթացանք տիկիներուն՝ որ ամուսնա-

մէջ որ Գեմալական ուժերու մուտքին ըս-պառնալիքը կը ստեղծէր Պոլիս:

Գրութիւնը անտիպ է ըսուեցաւ, գոնէ անոր հետքը չեմ գտած մամուլին մէջ: Շատ հաւանաբար Սարափեան անմիջական կերպով հակադրած է համախմբումին, առաջին սեւագրութիւն մը վերանայած է (բազմաթիւ ջնջումներ ատոր փատը կու տան), ստորագրած է Եօթներորդ, վեր-ջին էջին ներքեւ, ապա՝ դրած է մէկդի: Արտագրութիւնը կը պահպանէ ձեռագիր բնագիրը: Զնչին, կէտադրական միջամը-տութիւններ կատարուած են միայն:

Գ. Պ.

Ն Ի Կ Ո Ղ Ո Ս Ս Ա Ր Ա Ֆ Ե Ա Ն

ցած էին մեր ընկերներուն հետ: Տեսնեք անոնցմէ ոմանց գաւակները, չափահաս երիտասարդներ արդէն:

Քանի մը սերունդներ էինք հող՝ այդ սրահին մէջ: Կային այեւորներ: Կային նոր չըմանաւարներ: Անձանօթներ՝ որ կը դառնային յանկարծ մտերիմ: Մար-դեր՝ որոնց կը հանդիպէինք յաճախ եւ չէինք գիտեր թէ մեր դպրոցէն էին: Ու-րիշներ՝ որոնց հետ չէինք խօսեր: Տիկի-ներ եւ օրիորդներ՝ նաեւ՝ մեր դպրոցէն, ուրիշ ներս մուտք չունէր իրական սեղը՝ մեր չըմանին, բացի երկու ուսուցչուհիե-րէն:

Ոգեւորութիւն էր: Ոմբակներ կը կա-մուէին, կը քակուէին: Որոնումի մէջ էր ամէն ոք: Նայուածքները իրարու կը կա-

աշխատանքի դիւրացման համար գիմած է այս «հնարքին» եւ նամականիին դուրս ձգած հասցեատէրերու ցանկին մէջ չմը-նող գրերը:

3

Հատորը կը տրուի յառաջաբանով մը, որու երկայնքին ու լայնքին՝ կազմողը կը խոստանայ մեզի ներկայացնել Համաս-տեղի գրականութիւնը «թեմատիկ ու ժա-նրային բազմազանութեամբ»: Գովելի ծը-րագիր: Քանի որ գոյութիւն ունեցող մի-ակ, համապարփակ աշխատութիւնը Գր-Շահինեանի հատորն է («Համաստեղ», Պէյրութ 1961): Հոս ալ խոստումը օղը նետուած խօսք մըն է, գրուած՝ ծրթ-ւած, բանասիրականի հովեր առած չա-տադրական մը, որ երբեք չի մօտենալ գրական լուրջ հարցերու քննութեան: Օ-րինակ, ի՞նչ է գրականութիւնը Համաս-տեղի համար: Նամակները ամբողջ ա-տաղծ մը կու տային առաջին ընթերցո-ղին՝ կազմողին, որ բոլորէն առաջ կա-րելութիւնն ունէր հարցը դնելու: Կազ-մողը նախընտրէր է իր ապարան նշելիմը:

Վերջացնելու համար՝ սա մարդարիտը. «Գրականութիւնը Համաստեղի համար ե-րեւակայութիւնն է, այլ գրողի իսկ երե-ւակայութեան օրէնքներով ապրող, թղթի վրայ վերակենդանացնող իրականութիւ-նը, որ ենթակայ չէ օրէնքի ու կարգի, քանի որ առաջնայինն ազգային հոգեւոր արժէքներն են» (էջ 32): Իսկապէս «այդ գային հոգեւոր արժէքները առաջնային են» մէջ մը դադարախախտութեան հա-մար, մէջ մըն ալ բանասիրական մարգամ-քին: Տեղը չէ տրամաբանական հետեւու-թիւն փնտռելու հերթական շարադրանքի մը մէջ, որ ընթերցողին չըմենքուն վրայ ժպիտ կրնայ բերել, քիչ մըն ալ թախիծ, ի տես վատնուած առիթին... լուրու ա-ռիթին:

Գ. Պ.

(*) Հրատարակութիւն Կարպիս Լ. Նա-գաբեանի Հիմնադրամի, Մուղնի հրատա-րակչութիւն, Երեւան 2003: Կազմող՝ Բա-նասիրական գիտութիւններու տոգք՝ Մ. Խաչատրեան, խմբագիրներ Լ.-Գ. Մու-րատեան, Վ.-Գ. Համարձակեան, տպա-րուած է ՀՀ Գիտութիւններու Ազգ. Ա-կադեմիայի Մ. Արեղեան գրականութեան ինստիտուտի գիտխմբագիր որոշմամբ:

(**) Հ. Բալուեանին ուղղուած նամակնե-րուն առիթ, «Յառաջ-Միտք և Արեւեստ», Սեպտ. 2004: Այդ օրերուն հատորը չէր հասած ձեռքս:

Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ Ը

Ե Ր Է Կ Ե Ի Ա Յ Ս Օ Ր

Գրեց՝ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

էին: Կը նայէին: Կը ճանչնային իրար: Թեւեւ կը բացուէին: Կը լսուէին բացա-
զանչութիւններ: Տաք խօսակցութիւն էր,
ոտքի վրայ, մինչ սրահին խորէն կու գար
մեղմ, անոյշ երաժշտութիւն մը՝ նման իր
ոչխարները հաւաքող հովիւի երգին:

Տարեկան ճաշկերոյթն էր նախկին դա-
սընկերով մը ճաշարանին մէջ՝ Կառ տը
լիւնին մօտ, կայարան մը՝ ուրկէ Փարիզ
ինկանը երեսուն տարիներ առաջ: Ամբողջ
կեանք մը՝ մեր ետին:

Գրաւեցինք մեր տեղերը՝ սեղանին առ-
ջեւ: Նախագահը խօսեցաւ դպրոցէն՝ հե-
ռաւոր քաղաքի մը մէջ: Ընկեր մը բաժ-
նեց միութեան ծրագրերը: Դպրոցին դու-
ռին նկարը՝ վրան: Չմայլելի խորհրդա-
նշան՝ որ խորհիլ կու տայ կեանքին ուրկէ
ներս կը մտնենք երազներով եւ յոյսերով,
եւ ուրկէ դուրս կ'ելլենք օր մը ընդմիջա-
մբ:

Դուռը, յիշատակները:
Կը գզայինք թէ տարիները անցեր են:
Կը խնդայինք՝ յիշելով մոռցուած դուար-
նալի դէպքեր, յիշելով ուսուցիչները՝ ի-
րենց զուարճալի կողմերով: Կ'ողբեցողուէ-
ինք անցեալ երջանկութիւնով: Կը ճա-
շէինք, կը խմէինք: Եւ սակայն կը զգա-
յինք թէ ոչ ոք կ'ուզէր խօսիլ իր ներկա-
յին, իր կտրած ճամբուն մասին: Եւ ա-
մէն դէմք կը դառնար աւելի ցայտուն՝ իր
այս լուսթեամբ, թաքուն ինքնութեամբ:
Պատմութիւն մը կար ամէնուն ետին:
Մոռցուած, մէկ կողմ ձգուած էր կարե-
ւորը՝ այն որ կար գրողին, բժիշկին,
վաճառականին, ճարտարապետին, լեզու-
նականին, սպային, արհեստաւորին եւ ե-
րաթիչտին ետին՝ որ անցեալէն կ'ուզէին
խօսիլ միայն:

Կը պատմէինք, կը խնդայինք:
Ընկեր մը կարգաց նամակները անոնց
որ չէին կրցած գալ: Այս բացակայներուն
հետ յիշեցինք անոնք որ դառնացած, մե-
կուսացած կ'ապրէին հակայ ոստանին
մէջ՝ կրելով դժբախտութեան մեծ բեռ
մը: Անոնք որ ամուսնացած էին օտար կի-
ներու հետ եւ հեռացած ընդմիջու հայու-
թենէն: Անոնք որ կապուած կը մնային
դեռ ազգին եւ սակայն պզտիկ հովի մը կը
սպասէին ուրանալու համար զայն: Անոնք
որ մեռած էին: Վերջինը՝ Եւակուալտիոյ
բանտին մէջ...

Դուռը, յիշատակները, լուսթեանը ներ-
կային եւ թափոնները:

Տեղ մը, ժամանակին տարածութեան
վրայ, աղօտ ափի մը վրայ, բոլոր հոգի-
ները կ'իյնային ետեւէ ետեւ՝ ալիքներու
պէս: Ու անոնք որ կ'անցնէին, անոնք որ
նոր կու գային, անոնք որ անցած ու ան-
հետացած էին, կ'երեւային մակերեսա-
յին, անցողական, թշուառ՝ իրենց խո-
յանքներով եւ տուալտանքներով: Կը լըս-
էր ձայն մը միայն, որ կու գար այդ
բոլորէն: Կը մնար ոգին միայն, ու ասի-
կա խռովիչ էր իր որոտումներով եւ ող-
բերով:

Վերադարձած էինք անցեալին մէջ եւ
սակայն կեանքը բաժնած էր մեզ ընդմիջու
իրարմէ: Չգալի էր եղբարացման կարօտ
մը: Եւ անկարելի էր այդ եղբարացումը:
Կուսակցական հակառակորդներ էին ու
մանք: Ուրիշներ հայածած ու նուաստա-
ցուցած էին իրար: Նախկին մտերիմները
օտարներ կ'երեւային իրարու: Մոռցած
էին իրար եւ չէին ուզեր մօտենալ իրա-
րու: Ոմանց սրտերը փակ էին խեցիներու
պէս: Ոմանց աչքերը կը փայլէին խորա-
մանկութեամբ: Հեզմանք ու արհամար-
անք կար ոմանց դէմքին վրայ: Կեանքը
փոխած էր շատերը: Անոնք հասած, իրա-
զործուած, եղած էին իրականութեան
համաձայն էակներ, կեանքի մարդ, ու
դժբախտութիւն մը կար այդ իրականաց-
ման մէջ: Իրականքը բացակայ էր անոր
մէջ... Սերունդները կը մնային կղզիա-
բաց, բաժնուած իրարմէ: Հոգիները կը
մնային փակ՝ հակառակ սրտաբաց խօս-
քերուն, փակ, օտարացած...

Ամէն ոք կը բերէր իր յիշատակները,
որպէսզի փառաւորուին այդ դպրոցն ու
իր ոգին: Յիշուցան, այդ վարժարանէն
դուրս եկած մեծ դէմքեր: Ծրագրիները մը-
շակուցան, որպէսզի բացառիկ հանդէ-
սով մը ներկայացուի այդ դպրոցը հասա-
րակութեան եւ Սփիւռքը կենդանութիւն
առնէ անոր ոգիով: Պատկերաց յուշա-
մատեանի մը մասին: Եւ այս բոլորը կ'ե-
րեւային զուր, անկարելի: Բառերը կը
սահէին, կ'անցնէին: Ճառերը իրարու կը
զարնուէին, կ'անցնէին: Եւ այնպէս որ
կ'անցնէին հաշիւ կը հօտէին:

Այս բոլորը եւ սրահը առանց պատուհա-
նի, երկարական լոյսերու տակ, հայելի-
ները, մէջ ընդ մէջ երգուած երգերը կը
ստեղծէին մթնոլորտ մը, որ քաղցր ու
խռովիչ էր նոյն ատեն, տաք բայց պաշ-
տօնական, խոր՝ բայց մակերեսային, ձե-
ւակերպական, սին...

Գեղեցիկ, սրտառուչ ճաշկերոյթ մըն

էր ուր սակայն զգացինք թէ ցեղը սահ-
մրուած էր տեսած սարսափներէն: Ներ-
կաներէն ոմանք զգուշութիւն կը թելադ-
րէին, վախ կը մատնէին: Չգացինք թէ
բան մը չէինք կրնար ընել օտարութեան
մէջ՝ այն ոգիով զոր դպրոցը տուած էր
մեզի: Չգացինք թէ կեանքը տարբեր բան
էր, եւ վարժարանին քանի մը ուսուցիչնե-
րը, ճակատագրական, սխուր դեր մը
կատարած էին ոմանց վրայ, այդ կեան-
քէն տարբեր բաներ քարոզելով այդ տը-
ղոց: Հոգ, ներկայ էին անոնք, գլխի-
կոր, տխուր... Ոմանք մաշած էին աշխա-
տանքէն, ուրիշներ կեանք մը տուած էին
օտարին՝ զինուորական ծառայութեամբ:
Գլխիկոր:

Տեսանք թէ ոմանք կ'ուզէին բացատրել
այդ ոգին եւ չէին կրնար: Ուրիշներ՝ բո-
լորովին անտարբեր՝ անոր հանդէպ: Տե-
սանք թէ ոմանք կրնային բացատրել այդ
ոգին եւ կը մնային լուռ որպէսզի ուրա-
խութիւնը մնայ ուրախութիւն, ջարդ,
սով եւ անարդիւնք մաքառում, եղբարկան
հոգեվարք Սփիւռքի մէջ: Ուրիշներ կը լը-
ռէին, որովհետեւ պիտի խօսէին հերոսա-
կան մարտնչութենէն, լեռներու արծիւ-
ներէն, վրէժէն եւ թշնամիներ պիտի
դառնէին իրենց դէմ: Կը լռէին նաեւ անոնք
որ կրնային պանծացնել այդ ոգին՝ նո-
րակերտ հայրենիքով:

Ճաշեցինք, դուարճացանք, լսեցինք եր-
գեր, ուրախացանք: Բայց եկաւ պահ մը՝
ուր սրահէ ծոցեւան ընկղմելու մօտ նսու-
մը պէս: Այլիքի պէս եկաւ անպայահատձ
անակնկալ մը, որ հաճելի յայտարարուած
էր: Պիտի կատարուէր բաշխումը քանի
մը վկայականներու: Անոնք զրկուած էին
այն տղոց համար որ մեկնած էին զանա-
զան ուղղութեամբ, երբ չըջանաւորուի
ընտելութիւնները պիտի անցնէին քանի մը
ամիսէն: Չոհերն էին քաղաքական դէպ-
քերու եւ դպրոցին տնօրէնութիւնը, երե-
սուն տարիներ վերջ, արդարութիւն մը կը
կատարէր տալով իրենց վկայականները:
Ազնուութիւն մը՝ որ կը յուզէր...

Արտակարգ անակնկալ մըն էր արդա-
րեւ՝ որուն ոչ ոք կրնար սպասել: Ոչ ոք
կրնար խորհիլ, երեսուն տարիներ վերջ,
այդ վկայականներուն: Եղաւ մեծ լուռ-
թիւն ու բոլոր աչքերը ուղղուեցան դէպի
նախագահը, որ սկսաւ կարգաւ առաջին
վկայականը: Տուաւ ճաշարանի վերակա-
ցուին անունը: Ասիկա մօտեցաւ սեղանին
ժպիտով մը որ հեզմանքի կը նմանէր:

Ոչ ոք պատասխանեց տրուած երկրորդ
անունին: Շուկիներ բարձրացան: Տարի-
ներէ ի վեր Ամերիկա մեկնած ու մեռած
էր վկայականին տէրը: Մեռած էր նաեւ
երրորդը՝ զոհ հրդեհի մը: Ընկեր մը
յայտնեց մահը չորրորդին: Նախագահը
չարունակեց: Ու երգովութիւնը ծափա-
չարեց երբ ոտքի ելաւ մէկը՝ այդքան բա-
ցականերէն վերջ: Մագեր թափած էին:
Կը խնդար: Յուզիչ էր:

Նախագահը տուաւ իմ անունս: Յանձ-
նեց վկայականս ինծի: Լուսթիւն ինչ
վերջ: Կը պակսէին վկայականները քանի
մը ընկերներու որ ներկայ էին: Ինչո՞ւ...

Ինչո՞ւ այս բաշխումը: Կ'ուզէին խօսիլ:
Կարելի էր: Երեսուն տարիներ առաջ ա-
ւելի գիւրդին պիտի ըլլար ինծի խօսիլ:
Հիմա իմաստութիւնը կը ճնշէր վրաս,
կը կապէր լեզուս: Ժամանակին պիտի
կրնայի աւարտական ճառ մը խօսիլ: Ըն-
կերկած էի հիմա: Այդ վկայականը պիտի
ուրախացնէր զիս առաջ: Յոյս եւ կորով
պիտի տար ինծի: Ան կը հանդէս երբ ըս-
պառած էին յոյս եւ երգը: Ան կը պատկա-
նէր անոր որ իմ անունս կը կրէր եւ որ դո-
լութիւն չունի այլեւ: Պէտք չունէի այլ
եւս այդ վկայականին: Երեսուն տարի-
ներ առաջ ան կրնար արդարանալ եւ ար-
դարացնել իր դերը: Այսօր՝ ոչ: Այսօր՝
պատճառ էր այդ դպրոցը՝ դժբախտու-
թեան պատճառ մը եւ այդ վկայականե-
րը կը բանային ամբողջ սերունդի մը
պատմութիւնը:

Երեսուն տարիներ առաջ պիտի կրնայի
խօսիլ կեանքին եւ մարդկային զգացում-
ներուն գեղեցկութեանց վրայ, մշակոյթ-
ներուն եւ մեծ ժողովուրդներուն մասին:
Կ'անգլիտանայի թէ աշխարհ կը դառնար
կեղծիքով եւ նենգութիւն ու խորաման-
կութիւն առաքինութիւններ էին: Կ'ուզէի
խօսիլ եւ չէի կրնար: Կը դողային ձեռ-
քերս: Առաջ պիտի կրնայի խօսիլ մեր ժո-
ղովուրդին վրայ:

Կը դառնար դուլս: Սրահը կը ծռէր
ընկղմելու մօտ նսուած մը պէս: Առջին՝
սեղանին վրայ էին մեռած ընկերներու
վկայականները: Անոնց մէջ նաեւ իմս:
Մեռել մը նաեւ ես՝ որ կը շարունակէի
ապրիլ...

Գեղեցիկ զգացումները բոցերու պէս են
երբեմն, կ'այրեն մեզ:

Ն. Ս.

Սփիւռքի մէջ, քիչ են վայրերը այսօր,
ուր Հայերը հինէն այնքան կեղերոնական
դեր ունենան, որքան Երուսաղէմէ: Նոյ-
նիսկ այն փաստը, որ Սրբազան Քաղաքին
մասին գրող կամ նկարահանող ունէ հեղի-
նակ, կամայ թէ ակամայ, չի կրնար չըր-
ջանցել Հայերու յիշատակումը, կը քաւէ
անոր առանձնայատուկ դերը նկատելու
համար: Արար – իսրայէլեան հակամար-
տութեան վերջին տարիներուն իրադար-
ձութիւնները, իսկ հիմա՝ Եսաէր Արա-
ֆաթի մահէն ետք տիրող անորոշութիւ-
նը, աւելի քան չահեկան կը դարձնէին Ե-
րուսաղէմին նուիրուած գիտաժողովի մը
կազմակերպումը:

Լոս Անճըլըսի Գալիֆորնիոյ համալսա-
րանի (ԵՈՒ. ՍԻ. ԷԼ. Էյ.) Հայոց արդի
պատմութեան ամպիոնի վարիչ փրոֆ.
Ռիչըրտ Յովհաննէսեան իր կազմակերպած
«Պատմական Հայաստանի նահանգներն ու
քաղաքները» շարքին տասնհինգերորդը
նուիրած է Երուսաղէմի: Ինչպէս յայտնի
է, շարքին առաջին 12 գիտաժողովները
չօչափած էին Արեւմտեան Հայաստանի
եւ արդի Թուրքիոյ մնացեալ տարածքի
հայաշատ վայրերը՝ Վան – Վասպուրա-
կանէն մինչեւ Պոլիս եւ Իզմիրէն մինչեւ
Սեւ ծով: 2000էն ի վեր, փրոֆ. Յովհան-
նէսեանի խմբագրութեամբ արդէն հինգ
հատորներ լոյս տեսած են՝ Վան – Վա-
սպուրականի (2000), Բաղէշ – Տարձի
(2001), Պարբեր (2002), Կարինի
(2003) եւ Սեբաստիոյ (2004) նուիր-
ւած, առաջին հինգ գիտաժողովներուն
գեկուցումները ամփոփելով միջին հաշ-
ւով 300-400 էջոց գիրքերու մէջ:

Նախորդ երկու գիտաժողովները նուի-
րելով Նոր Զուղայի եւ Իրանի հայկական
միւս համայնքներուն, շարքը արդէն սկը-
սած էր անդադարաւսով Հայաստանէն
դուրս շրջաններու: Նոյեմբեր 6-7ին տե-
ղի ունեցած գիտաժողովը, որ կը վայելէր
Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Թորգոմ
Արք. Մանուկեանի պատուոյ նախագահ-
ութեամբ, ԵՈՒ. ՍԻ. ԷԼ. Էյ. այլ միա-
ւորներու (Միջին Արեւելքի Ուսմանց կեղ-
րոնի, Եւրոպական եւ Եւրասիական Ուս-
մանց Կեդրոնի եւ Միջազգային Հիմնադ-
րի) եւ Երուսաղէմի Սրբոց Թարգմանչաց
Մանուց Միութեան հովանաւորութիւնը
ունէր նաեւ:

Նախ քան բուն նկարագրութեան անց-
նելը, կ'արժէ պատմութեան համար ար-
ձանագրել հակահայ խեղաթիւրումի հե-
թական դէպք մը, որու ծիծաղելիութեան
աստիճանին քիչ անգամ հանդիպած ենք:
Աղբրեջանական «Աստա-Իրատա» լրատու-
ական գործակալութիւնը Նոյեմբեր 9ի
անգլերէն հաղորդագրութեամբ փութա-
շանդեղ «պատմութիւն» կ'ընէր անդադարաւս-
լու գիտաժողովին: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ
«լրատուական» աղբիւր մը անոր հաղոր-
դած է, թէ Հայաստանի Գիտութիւններու
Ակադեմիայի Պատմութեան Հիմնարկի
գիտաշխատող Ալպէր Պատմական իր գե-
կուցումին ընթացքին խօսած կ'ըլլայ «Հո-
յեթն [Երուսաղէմ] բնակեցումի, զորս
նկատած է "Երուսաղէմի առաջին բնակիչ-
ները, որ Մեծ Հայաստանի անդաժանելի
մասն է", եւ անոնց այսօրուան կեանքին
մասին»: Նման ճարտուր, կրնանք վկա-
յել, անշուշտ հայրենի պատմաբանի բեր-
նէն չէ եղած եւ զայն կրնանք մտքի հան-
դարտութեամբ վերադրել աղբրի «լրա-
գրողին» հիւանդագին երեւակայութեան:
Կը յուսանք, որ նման նախնամիտ յերիւ-
րանք արժանացած ըլլայ հիշական որ-
եւէ լրատուամիջոցի բարեհաճ ուշադրու-
թեան...

Այսքանը կ'արժէ, նաեւ, մեր լրատու-
ամիջոցներու ուշադրութեան յանձնել, որ-
պէսզի թուրք կամ աղբրեջանական մա-
մուլի կողմէ հայ անհատներու վերադը-
ւող յայտարարութիւններ քաղելու ժա-
մանակ, հարկ եղած լրջութեամբ վերա-
բերին, խուսափելով թերեւս աւելորդ –
պակաս աղմուկ յարուցանելէ, երբ ամ-
բողջ հարցը... «ա լա թուրքա» լրատու-
ութենէ մը կը բխի:

«Ի վերայ այս ամենայնի», ինչպէս
պիտի ըսէին հինգերը, աղբրեջանական
գործակալութիւնը աւելցուցած է, որ գի-
տաժողովներու այս շարքին մէջ, 2003ին
հատ մը նուիրուած է եղբր Լեւոնային
Ղարաբաղին: Նոյնքան երեւակայածին
այս պնդումը անհիմն է. 2003ի զոյգ գի-
տաժողովները նուիրուած էին Կեսարիոյ
եւ Նոր Զուղայի...

ՇԱՐԱԹ, ՆՈՅՆԵՄԲԵՐ 6

Յաջորդութեան առաջին գրաւականը
հանրութեան ներկայութիւնն է: Շաբաթ,
Նոյեմբեր 6ի առաւօտեան ժամը 9-30ին,
երբ Փրոֆ. Յովհաննէսեան գիտաժողո-
վը կը բանար իր ներածական խօսքով,
համալսարանի Գիտութեան 450 հոգինոց
սրահը ծայրէ ծայր լեցուն էր: Նման վի-
ճակ շարունակուեցաւ մինչեւ օրուան վեր-
ջը, իսկ Կիրակի կէսօրէ ետք, հակառակ
աննպատակ եղանակին, գիտաժողովին ա-
ւարտական նիստերը 90 առ հարկւրով լե-
ցուն սրահի մը առջեւ ընթացան:

Ժողովրդային նման հետաքրքրութիւն,
ուր քիչ էջոր նախկին սաղիմահայերու խա-
ղացած դերն ու տեղը իր արժանի փոխ-
հատուցումը ունեցաւ նախորդներուն պէս
գիտակցութեան նոյնքան չահեկան, բայց
մատուցումի տեսակիւնէն աւելի հետա-
քրքրաշարժ գեկուցումներու շարքով մը:

Աւելցնենք, որ այս անգամ փրոֆ. Յով-
հաննէսեան նաեւ հայերէն ամփոփումներ
կը կատարէր անգլերէն գեկուցումներուն
մասին, իսկ, հայախօս գեկուցաբերներու
պարագային, իրենցմէ կը խնդրէր այդ
ամփոփումը: Սկիզբը կարդացուեցաւ Թոր-
գոմ Արք. Մանուկեանի ողջոյնի նամակը:

Նիւս Կարսոյեան (Նիւ Եորք) առող-
ջական պատճառներով չկարենալով ներ-
կայ ըլլալ, իր գեկուցումը կարդացուեցաւ
Սերժիո Լափորթայի կողմէ: Նիւթէ Է.
դարու «Վանս վանօրէն» գործին էր, գըր-
ւած՝ Անաստաս Վրդ. Ակոնացիի կողմէ:
Հոս նշուած է, թէ ան այցելած է 70 հայ
եւ աղուանական վանքեր կամ համայնք-
ներ: Զեկուցումը այս վկայութիւնը կա-
պեց յունական աղբիւրներու եւ հնագի-
տական պեղումներու բերած տեղեկու-
թիւններուն, ցոյց տալով, որ տեղեկու-
թիւնը կեղծիք չէ, որքան որ յետագայ
դարերուն գրիչներու յաւելումներ կա-
տարուած ըլլան:

Ճոն Գարսուէլ (Մալակա, Սլանիա)
զանազան մանրամասնութիւններով համեմատած գե-
կուցումը կարգաց Երուսաղէմի հայկա-
կան խճանկարներուն մասին, որոնցմէ
2-000 նմոյշ նկարագրած է 13 տարուան
տընալան աշխատանքէ ետք, զանոնք հը-
րատարակելով երկհատոր աշխատու-
թեամբ մը (1972): Այդ ուսումնասիրու-
թեամբ ան յայտնաբերած էր երկու ժա-
մանակադրութիւններ, որոնք ԺԼ. դարու
սկիզբի Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի դէպքերը
արձանագրած էին: Այդ խճանկարներէն
նմոյշներ պահպանուած են, ինչպէս որ
հայկական «օրէնքն» է, այնպիսի տարան-
ջատ տեղեր, ինչպիսիք են Լուսնոն ու Ս.
Ղազարը, Պրիւսէն ու Սինսիանթին:

Նախկին սաղիմահայ Աբրահամ Թերեան
(Ս. Ներսէս ընծայարան, Նիւ Եորք) անդ-
րադարձաւ Ս. Յակոբեանց վանքի ձե-
ռագրական հաւաքածոներուն, որոնք 11
հատորներով ցուցակագրուած են Նորայր
Արք. Պողոսեանի կողմէ եւ կը հասնին
3-900 միաւորներու: Ան նշեց, որ Հայ-
րու ներկայութեան առաջին գրաւոր փա-
տաթուղթը կու գայ 2. դարէն: Ինչ կը
վերաբերի Անաստաս Վրդ. ի յիշեալ տեղե-
կութեան, ան կարծիք յայտնեց, թէ խօս-
քը կը վերաբերի աղուանական եւ ոչ հայ-
կական ծագումով վանքերու, ուր սակայն
հայկական ծաւալուն ներկայութիւն մը
կար: Թերեան անդադարաւսով թարգմա-
նական շարժումին, յատկապէս՝ «Ճաշո-
ց»ի պարագային, ու նաեւ խօսեցաւ դըր-
չադրական աւանդութիւններուն մասին:
Ինչպէս կը պատահէ նման պարագանե-
րու, ձեռագիրներ կան, որոնք աւելի լաւ
ընթերցումներ ունին, քան տպագրիները
որուն կարեւորութեան անդադարաւսով էր
Պողոսեան Արք., իր ցուցակին մէջ տպե-
լով տեղեկութիւններ այս մասին:

Յաջորդ նիստին, ուրիշ նախկին սա-
ղիմահայ մը՝ Հայկ Գրիգորեան (Լոս Ան-
ճըլըս), որ Երուսաղէմի պատրիարքարա-
նին զօրակցող կազմակերպութեան մը
նախագահն է, որպէս նիւթ ընտրած էր
պատրիարքական յաջորդութեան վերա-
կանգնումը: Ան կատարեց քանի մը ան-
ցողակի նշումներ, բուն նիւթը վերապա-
հելով գեկուցումի ապագայ հրատարակու-
թեան: Նշեց, զլրատարաբար, որ պատրի-
արքներու թիւը նուազ է, քան իր ցու-
ցակներուն մէջ կրկնութիւններ կան:

Գլոյտ Մուրթաֆեանի (Փարի-Նոո համալ-
սարան, Փարիզ) գեկուցումը՝ «Հայ իշ-
խանները եւ Երուսաղէմի թագաւորները

ԺԲ. - ԺԳ. դարերուն», ըստ էության նը-
ւերուած էր, ինչպէս ինք կոչեց, հայկա-
կան «հինգերորդ սին»-ին՝ Կիլիկիոյ հայ
իշխանութիւններուն, որոնք ամուսնութեան
չնորձի դարձան Երուսաղէմի թագուհի-
ներ (Արտա, Մորիտա, Մելիսանդ): Մու-
թաֆեանի համաձայն, Մելիսանտի հնա-
րաւոր հանգիստը Գրիգոր Գ. Պահլա-
ւունի կաթողիկոսին հետ (1141) Ս. Յա-
կոբեանցի վերաշինութեան պատճառը
կրնայ եղած ըլլալ: Զեկուցումը նաեւ
անդրադարձաւ Հեթում թագաւորին վե-
րադրուած գաւազանին, թէ եւ վերջնա-
կան փաստ չկայ անոր պատկանելիու-
թեան մասին: Աւելի հաւանական է, որ
Հեթում Բ. ի պատկանած ըլլայ, եթէ հաս-
տատուի, որ 1299ին ան Երուսաղէմ մը-
տած է որպէս դաշնակից Մոնղոլներուն:
Փրանսահայ պատմաբանը նաեւ նշեց, թէ
Երուսաղէմի պատկարբութեան հաստա-
տումին մասին (1311) միակ աղբիւրը Հ.
Միքայէլ Չամչեանն է եւ որ ռեւէ պատմիչ
չէ յիշած այս փաստը:

Սերժիօ Լափորթա (Երբայական Հա-
մալարան, Երուսաղէմ) անդրադարձաւ
Մեծ Հայքի եւ Երուսաղէմի պատրիարքա-
րանի յարաբերութիւններուն (ԺԴ. դար):
Կիլիկիոյ մէջ Ամենայն Հայոց Կաթո-
ղիկոսութեան փորձերը՝ Հոռոմեական Ե-
կեղեցւոյ հետ միանալու, Արեւելեան Հա-
յաստանի աւանդապաշտ կղերին ընդդի-
մութեան պատճառ դարձած էր, գլխաւո-
րութեամբ՝ Սիւնեաց Եպիսկոպոս, պատ-
միչ Ստեփանոս Օրբելեանի: Այդ ընդդի-
մութեան մաս կը կազմէր նաեւ Երուսա-
ղէմը, որու առջնորդը՝ Սարգիս Եպիսկո-
պոսն էր: 1311ին ընդդիմանալով Ատանայի 1307ի
Ժողովի որոշումներուն, Կիլիկիոյ թա-
գաւորութեան եւ կաթողիկոսութեան նա-
խատեսելով, Մեմլուքներու հովանաւորու-
թեան տակ կը մտնէր եւ կը հիմնէր պատ-
րիարքարանը:

Երուսաղէմը, ուրեմն, պահած է Հայոց-
եկեղեցւոյ ուղղափառ դիմադրիւրը եւ,
հակառակ քաղաքական դժուարութիւննե-
րուն, կրցած է պահել ինքնորոշութիւնը:
Այս դիրքորոշումին հետեւանք եղաւ, որ
1418ին Երուսաղէմի պատրիարք Պողոս
Գրանցեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս
ընտրուէր՝ Սոսոյ մէջ:

Յետմիջօրէին սկսաւ երկար տարիներ
Երուսաղէմ ապրած Ռոյալթի Էմիլիոյ
(Ս. Ներսէս ընծայարան, Նիւ Եոթք) հը-
րապուրիչ գեկուցումով Երուսաղէմի ամէ-
նէն ուղարկու գէմբերէն մէկուն՝ Գրիգոր
Պարոնտէր պատրիարքի մասին (1613 -
1645): Իր անունը, որ վերջերս «այժ-
մէականացած» էր իսրայէլեան կառա-
ւարութեան յայտին որոշումով՝ համա-
նուն հայկական հողամասը կտրելով ա-
պահովութեան պատ մը կառուցելու (Եր-
կար բանակցութիւններէ ետք՝ ետ առնու-
ած), կապուած է չըջանի մը, երբ Օս-
մանեան կայսրութիւնը ճգնաժամի մէջ
էր, իսկ այդ ճգնաժամը նաեւ զգալի էր
Հայոց, եւ, բնականաբար, Երուսաղէմի
մէջ: Ծագումով դաճակեցի, Գրիգոր Պա-
րոնտէր լայն գործունէութիւն ծաւալած է
նախքան եկեղեցական ձեռնադրութիւնը.
անոր շնորհիւ, 1610ին պատրիարքարա-
նի մեծ պարտքը փակուած է՝ Վանէն,
Նոր Ջուղայէն, Հալէպէն, բայց նաեւ Ա-
միսէն, Ուրթայէն, Պիթիւնի գրեթէ
մրցակցութեան հասնող նուիրատուու-
թիւններու շնորհիւ: Նոյն տարին, արդէն
մօտ 45 տարեկան, վարդապետ ձեռնա-
դրուած է, 1613ին՝ Եպիսկոպոս եւ պատ-
րիարք: Իր 32ամեայ չըջանի, Գրիգոր
Պարոնտէր ընդախնեց Հայոց ներկայու-
թիւնը Երուսաղէմի մէջ՝ նոր կալուածնե-
րու ձեռքբերումով, հանդանակութեամբ,
ուխտադնացութիւններու կազմակերպու-
թեամբ: Իր անձնական օրինակով հոգե-
ւոր մթնոլորտը վերականգնեց վանքին
ներս, ինք ժամուան աղօթքը հաստատե-
լով: Ամուրի կիներու եւ այրիներու զոյգ
համայնքներն ալ ստեղծեց: Դժբախտա-
բար, իր մահուան յաջորդող քանի մը
տասնամեակներուն իր ամբողջ գործու-
նէութիւնը կորստեան մատնուած է՝ ներ-
քին պառակտումներու, մրցակցութեան
եւ դանդաղ գալթակողութիւններու պատ-
ճառով, մինչեւ Գրիգոր Շղթապակիբի ժա-
մանակաշրջանը, երբ կրկին Երուսաղէմը
մեծ պարգքերու տակ ինկած էր:

Այդ յաջորդ չըջանի մասին հայերէն
խօսեցաւ Ալպէր Պառաւեան (Գիտու-
թիւններու Ակադեմիա, Երեւան), անդ-
րադառնալով ԺԷ. դարու երկրորդ կէսի
հայ - յունական յարաբերութիւններուն,
որոնք կապուած են թէ՛ կայսրածային
պատկանելիութեան եւ թէ՛ եկեղեցական
(Մուսուլմանի) նշումը) վէճերու: 1657 -

1658ին, թուրք կաշառակերութեան օգ-
տուելով, Յոյները նոյնիսկ տիրացան Ս.
Յակոբեանց վանքին: Հայերուն դժուար-
ութիւնները կը բխէին Պոլսոյ Պատրիար-
քարանի ներքին տագնապէն, որ այդ շըր-
ջանին իր հակակոչին տակ կը պահէր Ե-
րուսաղէմը: Եկեղեցական իշխանութիւն-
ները բարոյական ալյաւերումի մատնու-
ած էին, ինչ որ իր կարգին ժխտական
անդրադարձը խորացուց: Գրիգոր Շղթա-
պակիբի պատրիարքութեան շրջանին
(1715 - 1749) էր միայն, որ նոր վերա-
կանգնում մը տեղի պիտի ունենար:

Քրիստինա Մարանճի (Ուիլքինսոնի
համալսարան, Մատիսըն) արուեստաբա-
նական վերլուծում մը կատարեց, անդրա-
դառնալով 1894ին Դամասկոսի դրան մօտ
յայտնաբերուած Զ. դարու հայկական խը-
ճանկարներուն: Գիտական վէճի առա-
կայ դարձած այս խճանկարներուն կեն-
դանական տարրեր պատկերները վերլու-
ծելով, որոնք որոշ ընդհանրութիւններ
ունին յունական եւ հրէական խճանկար-
ներու հետ, զանոնք կապեց մահուան ծի-
սակատարութեան հետ: Պէտք է սպասել
գեկուցումներու հրատարակութեան, այս
դրոյթներուն մասնաւորութիւններուն
ծանօթանալու համար:

Յաջորդ նիստին, Էմմա Կոստանդեան
(Գիտութիւններու Ակադեմիա, Երեւան)
դարձեալ հայերէնով խօսեցաւ Ուրիմեան
Հայրիկի եւ Երուսաղէմի կապին մասին:
1852ին եկեղեցականը Երուսաղէմ ալյե-
լած ու գրած է «Հրաւիրակ երկրին Աւետ-
եաց» չափածոյ դրոշմը, Պոլսոյ պատրի-
արք ըլլալու շրջանին նամակադրական
կապի մէջ եղած է Երուսաղէմի պատրի-
արքին հետ, իսկ 1890ին թրքական կա-
ռավարութեան կողմէ աքսորուած է հոն,
ուրիշ էլած է 1892ին Ամենայն Հայոց Կա-
թողիկոս ընտրուելու ժամանակ:

Ռոպրթ Գրիգորեան (Ճորճ Ուաշինկլըն
համալսարան, Ուաշինկլթըն) իր գեկու-
ցումով արդէն մտաւ Ի. դար, խօսելով
հայ կամաւորական շարժումին եւ Հայկա-
կան Լեգէոնի կազմակերպութեան մա-
սին, որ սատարեց Պաղեստինի ազատա-
գրութիւն օսմանեան տիրապետութեան,
յայտնադէմ՝ Արաբայի ճակատամարտին:
1988-1991ին Հայաստան իր կեցութեան
ընթացքին, ան նշմարած է, թէ Արցախի
ազատագրումին մեկնող Ֆետայիները ի-
րենց կարգին ներշնչուած են նաեւ կամա-
ւորական շարժումի օրինակէն, որ իրենց
փոխանցուած է Մուսա Տաղի ներգաղթած
վերապրողներէն:

Վահրամ Ծէմմասեան (Գալիֆորնիոյ
Կալիֆորնիոյ համալսարան, Նորթրիփ)
թիւրքով ու փաստերով յաղեցած գեկու-
ցում մը տուաւ, անդրադառնալով Մեծ
Եղեռնի մահուան կարաւաններէն Պաղես-
տինի մէջ վերադարձը շուրջ 4.000 Հայե-
րու ճակատագրին, որոնք անդիլակուն
գրաւումի վաղորդախնին փոխադրուած են
Փոռ Սայտի գաղթակայանը մինչեւ 1919ի
աշունը, երբ վերադարձած են իրենց ծը-
նընդաւալները:

ԿԻՐԱԿԻ, ՆՈՅԵՄԲԵՐ 7

Կիրակի, Նոյեմբեր 7, ժամը 13.30ին
գիտաժողովը վերսկսաւ Վարդան Մատ-
թէոսեանի (Տէր Սարկիստոր համալսա-
րան, Պուէնոս Այրէս եւ Յովնանեան վար-
ժարան, Նիւ Ճըրզի) գեկուցումով, որ նը-
ւերուած էր Ի. դարու Երուսաղէմի «Ոս-
կեղար»-ու (1921-1939) երկու մղիչ գէմբե-
րուն՝ պատրիարքներ Եղիշէ Դուրեանին
եւ Թորգոմ Գուշակեանին: Ան նախ անդ-
րադարձաւ Արմաշի դպրեւանքի ստեղ-
ծումին ու պատմութեան, քանի որ հոն
Դուրեան երկար տարիներու տեսուչ եւ
ուսուցիչ եղած է, իսկ Գուշակեան անոր
աշակերտն ու յաջորդը դարձած: Անոնց
երուսաղէմեան շրջանը ձգտած է ու յա-
ջողած՝ Արմաշի աւանդները վերականգ-
նելու, Երուսաղէմը վերածելով այդ ժա-
մանակաշրջանի Հայաստանեայց Եկեղեց-
ւոյ սփիւռքեան հոգեւոր ու մշակութա-
կին գլխաւոր կեդրոնին, չոր Յակոբ Օշա-
կանի եւ Ծահան Պէրպէրեանի պէս գէմբեր
հոյ՞լ մը աշակերտներ դաստիարակած են:

Դիմելով արիւնքային ու գրաւոր զանա-
զան աղբիւրներու, սաղմնահայ Պետրոս
Տէր Մաթոսեան (Գոլումպիտ համալսա-
րանի տղթթրայի ուսանող, Նիւ Եորք)
Պաղեստինի Հայերու 1917 - 1948ի շրջանի
պատմութիւնը ներկայացուց, ուր անոնց
թիւը 3.000էն 15.000ի բարձրացած էր ա-
րաբ - իսրայէլեան 1948ի պատերազմի նա-
խօրեակին: Ան համայնքին ծնունդ տը-
ւող քաղաքական ու տնտեսական գործոն-
ները բացատրեց, կազմակերպական ու
կրթական համակարգին ստեղծումը ուր-
ազմեցումով:

Ուրիշ սաղմնահայ մը, «Արմինիւն

Օպերիւր» անդլիստառ շարաթաթերթի
խմբագիր Օշին Բէշլեան (Կլէնտէլ Գո-
լէճ, Լոս Անճըլըս) բաւական երկար զե-
կուցումով անդրադարձաւ Երուսաղէմի
գրական կեանքին, թուելով ու նկարագը-
րելով տարբեր գէմբերու գործունէութիւ-
նը (Դուրեան, Օշակեան, Պէրպէրեան, Ե-
ղիշակ, Ծէն-Մահ, Անել, Վահրամ
Մալեան, Էշն):

Նուրիթ Քեհան-Քետար (Թել-Աւիյի
համալսարան, Իսրայէլ) չէր կրնար գը-
տաժողովին ներկայ գտնուիլ, բայց տե-
սագրուած ելոյթով մը ներկայացուց Ե-
րուսաղէմի հայկական խեղճագործութեան
աւանդութիւնը, որ Գէօթիայիցն ան-
ցած է հոն՝ Պալեստին, Գարազաշեան եւ Օ-
հաննէսեան ընտանիքներու միջոցաւ, ո-
րոնք սկիզբը միասին աշխատած են, մին-
չեւ 1922, եւ ապա իրենց սեփական ու-
ղին ընդգրկած են: Զեկուցը նկարագրած
է անոնց գլխաւոր գործերը քաղաքին մէջ
եւ վերլուծած՝ արուեստի յատկանիշնե-
րը:

Վերջին նիստով, ներկաները ուղղակի
այսօրեան իրաւիճակին առաջնորդուե-
ցան: Սիւլա Նեթալի-Մանուկեան (Եու-
Սի-Էլ-Էյ.) ներկայացուց Պատրիարքա-
րանի «Կիւլպէնեան» Մատենադրանի վե-
րականգնումի նախագիծը, որ 1995էն ի
վեր ընթացքի մէջ է եւ ներկայիս, նորո-
գումներու հետեւանքով, փակ է:

Գէորգ Հինդլեան (Քրիստոնեական Ժա-
ռանդութեան Ուսումնասիրութեան Հիմ-
նակ, Երուսաղէմ) իրենց գեկուցումի
նիւթ ունէր «Երուսաղէմի եւ Սուրբ Տեղ-
եաց Հայերու պատմագրութեան նոր ուղ-
ղութիւններ»: Սակայն, առանց անդրա-
դառնալու անոր, սկիզբէն տրամադրու-
թիւն յայտնեց Ժողովուրդին հետ առաւել-
սի մէջ մտնելու՝ Երուսաղէմի Հայոց ներ-
կայ իրաւիճակին մասին: Ասիկա առիթ
տուաւ, որ սկսէր հարցումներու տեղա-
տարափ մը, որ սկիզբը «հայկական»
յայտնի կերպարները ստանալու վրայ էր
(երկար մենախօսութիւններ՝ հարցումներ
ու փոխադէմ), երբ փրոֆ. Յովհաննէս-
եանի ազդու միջամտութիւնը յաջողեցաւ
հունաւորել ընթացքը եւ զայն պահել ա-
ւելի արդիւնաւէտ հարց ու պատասխա-
նի ձեւով մը: Հինդլեան, որ երկար տարի-
ներ Պատրիարքարանի գիւտապետն ու
բանբերը եղած է, վերջին տարիներուն
անպաշտօն կերպով նոյն դերը կը կատա-
րէ, եւ յայտնաբեր զգուշաւոր, սակայն
թելադրական խօսքերով (քանիցս յիշե-
ցուց, թէ «պէտք է կարգադր ըստ ծանե-
րու ընդմէջէն») ներկայ կացութեան մա-
սին իր տեսակէտները յայտնեց: Ան ը-
սաւ, թէ «նաւը ո'չ կ'ընկղմի եւ ոչ ալ ան-
կումի մէջ է», թէ «կրնայ իյնալ եւ կըր-
նայ անկումի մատնուիլ», եւ որ «մար-
տահալէրները շատ փոխուած են», ինչ
որ կը պահանջէ «փիթորի մարդկային
ուժ» եւ մեծ «ճիգեր» Երուսաղէմի փրկե-
լու համար: Ըստ իրեն (կը մէջբերենք
մեր բառացի գրառումները), ներկայիս
«Երուսաղէմի հայկական քաղաքային մա-
սին շատ ճակատագրակա խնդիր մը կը
գիմագնանեն: Յառաջիկայ 10 տարիներ-
ուն բանակցութիւններ տեղի պիտի ունե-
նան: Միջազգային փաստաթուղթ մը պիտի
է գործի լծել: Մարտահրաւէրը հաւա-
պարփակ լուծում մըն է (սոլիսիտն կո-
չալ), որ կրնայ մեզի պարտադրուիլ:
Պաշտպանութիւնը չի կրնար կատարուիլ
17 միաբաններով: Միջին տարիքի մար-
դիկը [Երուսաղէմէն] մեկնած են: Տակա-
ւին հազարաւոր մարդիկ ունին, որոնք
կապ կը պահեն Երուսաղէմի հետ: Հակա-
հայ կեցումներ չեն, որ մկառնի են,
այլ՝ հակափրկառոյթական»:

Քննարկումը, որ մերթ ընդ մերթ զգա-
ցական ու կըրտո հաստատումներու տեղի
տուաւ Ժողովուրդին, փրոֆ. Յովհաննէս-
եանի կողմէ պահ մը ընդհատուեցաւ,
թոյլ տալու համար, որ վերջին գեկուցա-
րելը՝ Սօսի Անտէլեան (Գիտական Հե-
տադոտութեան Ազգային Կեդրոն, Փարիզ
եւ Ֆրանսական Հետադոտութեան Կեդ-
րոն, Երուսաղէմ), ներկայացնէր անոր ա-
ռնչուող իր նիւթը՝ «Երուսաղէմի կեդ-
րոնական դերը աշխարհի Հայերուն հա-
մար»:

Անտէլեանի համաձայն, վերջին տարի-
ներուն Երուսաղէմի արդ կեդրոնական դե-
րը հրատապ ներկայութիւն մըն է: Պէտք
է յիշել, որ 2000ին Բէշլեի Տէյֆի իս-
րայէլեակաղեկներեան բանակցութիւննե-
րուն, Իսրայէլի վարչապետը առաջարկած
էր, որ հայկական թաղամասը իսրայէլ-
եան գերիշխանութեան տակ մտնէր: 2001-
ին Պարոնտէրի վանքէն հողամասերու
յայտնի սեփականացումի փորձը եղած
է: Այս գէպերը, նոյնիսկ վերջերս՝ հըր-
եայ ուսանողի մը կողմէ խաչին եւ լուսա-

րարապետ Նուրհան Արք. Մանուկեանի
անդադումի դէպքը, աշխարհի Հայեր
ընդհանուր հակադրեցութեան մղած էին:
Տեղացիները, իրենց կարգին, ուխտադը-
նացութիւններու չգոյութեան պատճա-
ռով, ձեւով մը յաւերժական «ուխտադը-
րարած են, ու հոգեւորականաշխարհա-
կան տեսակ մը փոխադարձ դժգոհութիւն
կայ: Եկեղեցականութիւնը կը դանդաղ
աշխարհականներու հոգեկանութեան պա-
կասէն, իսկ վերջինները՝ հոգեւորական-
ներու կողմէ հետաքրքրութեան պակ-
սէն իրենց հանդէպ: Պատրիարքարանը
մնայուն տարածք մը եղած է դարերու
ընթացքին, նոյնացումի դօտի մը Հայե-
րուն համար, իսկ քաղաքին սրբազան ըը-
նդթը Եկեղեցին պահպանած է: Ասիկա
փոխուած է վերջին տասնամեակներուն
որպէս հետեւանք իսրայէլեան քաղաքա-
կանութեան, ուր հիմա ոստիկանութիւնը
կրնայ նոյնիսկ հակակշռել, թէ ի՞նչ կը
կատարուի Պատրիարքարանի պարկազե-
րէն ներս, իսկ իշխանութիւնները «ապա-
հովութեան նկատառումներով» հոգե-
կրնան բռնադատել: Հետաքրքրական է,
որ 1948ի պատերազմին հետեւանքով հո-
ղեր կորսնցուցած Հայերը երբեք չեն բո-
ղորած ասոնց մասին, բայց զօրաւոր
ենթարկուած են, երբ խօսքը «սրբազան
հողեր»ու մասին է: Երուսաղէմը, որպէս
երբեք մեծ կրօնքներու սրբազան քաղաք,
միջազգային տարածք մըն է, ուր մի-
ջազգային քաղաքական խնդիրներ լու-
ծումի կարիքը ունին եւ, հետեւաբար,
քաղաքին միջազգայնացումը կրնայ Հա-
յոց կացութիւնը բարեփոխել ու կայու-
նացնել:

Զեկուցումէն ետք, հարց ու պատասխա-
նը շարունակուեցաւ, հիմնականին՝ Գ.
Հինդլեանին ուղղուած հարցումներով:
Վերջինս քանի մը անգամ ընդգծեց իր
տեսակէտը, թէ ժամանակը հասած է, որ
Պատրիարքը, անդրադառնալով որ միա-
բանութեան ուժերը անբաւարար են հար-
ցերը դիմագրաւելու համար, դիմում կա-
տարէ Ս. Էլմիաճնին եւ այլ հայկական
ատենաներու՝ միասնաբար օգնութեան
հասնելու համար: Կրկնեց, թէ յառաջի-
կայ 10 տարիները վճռական կրնան ըը-
լալ: Լուեւեայն կերպով հասկնալի է, ա-
ւելցնենք մեր կողմէ, որ Արափայթի մա-
հէն ետք հնչող ձայները՝ «պատմական
նոր հանգրուան»ի մը մասին, կրնան աւե-
լի՛ եւս ԱՄՆ-ու ներկայ իսրայէլամէտ
դիրքերը շեշտել եւ լուծում մը պար-
տադրել, ուր պատմական բոլոր իրա-
ւունքները, անդամ մը եւս, մնան ոտնա-
կոխուած՝ քաղաքական հաշիւներու ծան-
րութեան տակ:

Գիտաժողովը փակուեցաւ Ժողովրդա-
կին ոգեւորութեան մէջ, ինչպէս կը պա-
տահի նման պարագաներու: Իր եզրափա-
կիչ խօսքին մէջ, փրոֆ. Յովհաննէսեան
յայտարարեց, թէ այս քաղաքը պիտի ընդ-
հատուի յառաջիկայ Ապրիլին, քանի որ
Մեծ Եղեռնի 90ամեակին առիթով, ան
պիտի կազմակերպէ այդ նիւթին նուր-
ւած միջազգային գիտաժողով մը, որ իր
կողմէ չորրորդը պիտի ըլլայ (առաջին ե-
րբեքն հատուցեց արդէն հրատարակուած
են) եւ որ տեղի պիտի ունենայ Ապրիլ 2-
3ին, Եու.Սի-Էլ-Էյ. թ. մէջ:

Գիտաժողովէն ետք, մասնակից գեկու-
ցարները, ուրիշ հրաւիրեալներու կաթ-
ղին, ներկայ գտնուեցան համալսարա-
նի «Ջարլո Եանկ» սրահին մէջ Հայագի-
տական Ուսմանց Ընկերութեան (Society
for Armenian Studies) 30ամեակին նը-
ւերուած ընդունելութեան, որ կազմա-
կերպուած էր մեծաբերու համար անոր
հիմնադիրները՝ Տիգրան Գուլումեան,
Ռիչըրտ Յովհաննէսեան (միակ ներկան),
Նինա Կարսոյեան, Ռոպրթ Թոմսըն եւ Ա-
ւետիս Սանճեան (մահացած): Զեռնար
կին հանդիսակալութիւնը՝ անգլերէն եւ
հայերէն, կատարեց համալսարանի «Նա-
րեկացի» գրադանութեան ամպիրին վա-
րիչ Փիթըր Գաուին: Խօսք առին Ռիչըրտ
Յովհաննէսեան, Ընկերութեան նախագահ
Պարլո Տէր Միլտոնեան, եւ ուրիշներ:
Կարգադրուեցան բացակայ հիմնադիրներու
կողմէ ուղղուած նամակներ:

Ընկերութիւնը հիմնուած է 1974ին եւ
ներկայիս ունի աւելի քան 200 անդամ,
գլխաւորաբար Միացեալ Նահանգներէն,
բայց նաեւ արտասահմանէն: Իր կեդրո-
նը Ֆրէզնոյի Գալիֆորնիոյ նահանգա-
կին համալսարանի հայագիտական ամ-
պիրին է: Ան կը համարուի Լէյկան (Հո-
լանտ) 1983ին հիմնուած Հայագիտա-
կան Ուսմանց Միջազգային Ընկերակցու-
թեան (Association Internationale des
Etudes Arméniennes) ամբերկեան ընթ.
կազմակերպութիւնը:

Վ. Մ.